

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КНІВ

3

1967

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3
БЕРЕЗЕНЬ
1967

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИИ

(Виходить щомісяця)

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- І. П. Кожукало — Зміщення сільських партійних організацій України (1959—1966 рр.) 3
О. І. Лугова — Про становище України в період капіталізму 15
І. М. Кулінч — З історії українсько-німецьких прогресивних зв'язків (1920—1945 рр.) 26
М. Х. Алешковський (*Москва*) — «Повість временных літ» та її редакції 37

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Л. Д. Вітрук — Підвищення загальноосвітнього та професійно-технічного рівня робітниць України в 1926—1932 рр. 48
І. С. Романченко (*Львів*) — Т. Г. Шевченко у висвітленні М. П. Драгоманова 59

НАЗУСТРІЧ 50-РІЧЧЮ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

На допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм

- В. І. Нечай — Національно-визвольний рух і соціально-економічні проблеми розвитку молодих національних держав 67

З історії дружби та зв'язків братніх народів СРСР

- М. Ф. Котляр, В. Ф. Панібудьласка — Питання українсько-грузинських історичних зв'язків в українській радянській історіографії 75
В. К. Імедадзе (*Тбілісі*), К. С. Шипіцин (*Тбілісі*) — Сини Грузії в боротьбі за владу Рад на Україні 84
М. І. Мельник — Слово про полум'яного більшовика Лукіяна Табукашвілі 90
В. Г. Сарбей — А. Ю. Кримський та О. С. Хаханашвілі 92

ЗАМІТКИ

- В. М. Орел (ст. Отраднa Краснодарського краю) — Зв'язки Т. Г. Шевченка з Кубанню 98
В. Г. Збеневич — До питання про історичні зв'язки Північного Причорномор'я в III тис. до н. е. 100

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- С. О. Рогушин — Установчий Республіканський з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури 104

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Є. І. Петухов (*Херсон*) — Виховання в учнів почуття громадського обов'язку будівника комунізму на уроках історії СРСР 109

Поради історикам-початківцям

- І. П. Крип'якевич (*Львів*) — Нарис методики історичних досліджень 113

В. М. Завалішина, М. О. Смішнов — Подвійна пастка (продовження) 116

НАШ КАЛЕНДАР

- Д. М. Грушевський (*Жданов*) — Революційні та трудові традиції іллічівців (До 70-річчя ордена Леніна Ждановського металургійного заводу ім. Ілліча) 120
- Г. Ю. Стельмах, М. П. Приходько — Ф. К. Вовк (До 120-річчя з дня народження) 124
- В. І. Тищенко (*Кам'янець-Подільський*) — Устим Кармалюк (До 180-річчя з дня народження) 126
- Я. І. (*Львів*) — Ян Амос Коменський і Україна (До 375-річчя з дня народження) 129

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- В. М. Кабузан (*Москва*), Г. П. Махнова (*Москва*) — Матеріали для Історичного атласа України XVIII ст., що зберігається в центральних державних архівах Москви та Ленінграда 132

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. І. Супруненко, П. К. Стоян, Г. М. Шевчук — В. М. Терлецький. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 рр.) 143
- П. Т. Приходько (*Новосибірськ*), О. І. Щербakov (*Новосибірськ*), О. М. Щукін (*Донецьк*) — Г. М. Добров. Наука о науке. (Введение в общее наукознание) 145
- Є. Ю. Кастеллі — Ж. П. Тимченко. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917—1920 рр.) 146
- Д. О. Коваленко (*Москва*) — Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році. (Період двовладдя) 148
- М. Ф. Дмитрієнко, Ж. П. Тимченко — Н. Б. Махарадзе. Победа социалистической революции в Грузии 149
- С. М. Злупко (*Львів*) — П. В. Свежинський. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX—на початку XX ст. 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- А. П. Євтушенко — Історичні знання — масам 154
- Л. А. Коваленко (*Кам'янець-Подільський*) — Конференція з проблеми «Боротьба за владу Рад на Подолі в 1917—1920 рр.» 155
- А. С. Есауленко (*Кишинів*) — Історики Молдавії — 50-річчю Великого Жовтня 156
- І. Ф. Черніков — Про стан вивчення проблеми «Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу (1945—1965)» 157

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Український історичний журнал, № 3, 1967.

Выходит ежемесячно

(На українском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник

Коректор О. М. Ставнійчук

БФ 01409. Зам. К-15. Тираж 7562. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16.03. Здано до складання 27.I 1967 р. Підписано до друку 16.III 1967 р.

Статті

І. П. КОЖУКАЛО

ЗМІЦНЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (1959—1966 рр.)

У звітній доповіді Центрального Комітету КПРС ХХІІІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу відзначалось, що партія до свого з'їзду прийшла ще сильнішою і монолітнішою, узи, які зв'язують її з народом, стали ще міцнішими. Це було наслідком великої роботи, проведеної партією по зміцненню своїх рядів у період виконання семирічного плану 1959—1965 рр.

Важливе значення для успішного здійснення завдань семирічки в галузі сільського господарства мало організаційне й політичне зміцнення сільських партійних організацій, від яких насамперед залежить успіх втілення у життя політики партії. Тимчасом, ці питання ще недостатньо досліджені й висвітлені в історико-партійній літературі. За останні роки на цю тему була підготовлена і захищена кандидатська дисертація, а також опубліковано кілька статей і брошур¹. Деякі питання цієї теми розглядаються у працях, авторами яких є партійні і радянські працівники². Проте, оцінюючи позитивно всі ці дослідження, слід відзначити, що вони висвітлюють в основному роботу окремих обласних і районних партійних організацій, а хронологічно охоплюють період перших років семирічки. В даній статті робиться спроба висвітлити питання зміцнення сільських райкомів і міськкомів партії, первинних партійних організацій колгоспів і радгоспів та піднесення їх ролі в сільськогосподарському виробництві у 1959—1965 рр.

Після ХХІ з'їзду КПРС Центральний Комітет, обкоми КП України багато зробили для зміцнення керівними кадрами сільських райкомів партії і райвиконкомів. Велику увагу цій справі приділив

¹ В. В. Горак. Мар'їнські комуністи в авангарді трудівників села. К., 1961; Беренштейн Л. Ю., Шульга І. В. Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953—1963 рр.). «Український історичний журнал», 1963, № 5; А. О. Янюк. Діяльність КП України по ідейно-організаційному зміцненню сільських партійних організацій в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС. Кандидатська дисертація. К., 1963; його ж. Зростання сільських партійних організацій України (1956—1961 рр.). «Український історичний журнал», 1963, № 1; його ж. Діяльність партійних організацій України по розстановці комуністів на вирішальних ділянках сільськогосподарського виробництва в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС. Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук, 1963, № 10, Вид-во Київського університету, та ін.

² П. Козир. Діяти творчо. К., 1959; В. Клименко. Робота з кадрами — основа наших успіхів, К., 1960; Г. Шевчук. Тісний зв'язок з масами — запорука успіху партійного керівництва, К., 1960; О. Григоренко. Впевненим кроком. К., 1961; О. Ватченко. В авангарді великого походу. К., 1962; В. З. Качур. Правофлангові. Вінниця, 1962; Парторганізаторы. Из опыта партийной работы на селе. Донецк, 1963; А. Кочубей. Перші кроки роботи по-новому. К., 1963; Парткоми виробничих управлінь. Збірник, К., 1964; Т. Лісовий. Випереджаймо час. К., 1964; та ін.

жовтневий (1959 р.) Пленум ЦК КП України, який обговорив питання дальшого поліпшення добору, підготовки і виховання кадрів у республіці. Пленум вказав як на одне з найважливіших завдань обкомів партії завдання зміцнення місцевих партійних і радянських органів здібними працівниками, які добре знають виробництво і можуть на ділі забезпечити успішне здійснення завдань, поставлених партією³.

Внаслідок проведеної протягом перших двох років семирічки роботи на початок 1961 р. у республіці понад 90% секретарів райкомів партії і райвиконкомів мали вищу і незакінчену вищу освіту. Кожний четвертий з них мав спеціальну освіту⁴. Поліпшився склад й інших керівних кадрів районної ланки. Все це створювало передумови для поліпшення керівництва сільським господарством.

Проте, незважаючи на деяке піднесення сільськогосподарського виробництва, в окремих районах і колгоспах, в цілому по республіці, як і по всій країні, темпи зростання сільського господарства після 1958 р. значно знизилися. На його розвиток у 1959—1960 рр. негативно вплинуло ігнорування економічних законів — таких, як закон планомірного і пропорціонального розвитку розширеного соціалістичного відтворення, а також принципів поєднання громадських і особистих інтересів, матеріальної заінтересованості. Перед сільським господарством ставились дуже великі завдання, але вони недостатньо підкріплювались необхідними економічними заходами, зокрема відповідними капіталоукладеннями і матеріально-технічними засобами.

Слід відзначити, що в цих складних умовах партійні, радянські і сільськогосподарські органи допустили чимало серйозних хиб у використанні резервів і можливостей для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Успіхи, досягнуті після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, викликали у деякої частини партійних і радянських кадрів самозаспокоєння.

Значно послабили керівництво сільським господарством багато райкомів і райвиконкомів. Так, Крижопільський район на Вінниччині був одним з передових не тільки в області, а й республіці. Проте за 1960 р. район різко знизив темпи розвитку сільського господарства, особливо по виробництву тваринницької продукції. Районні керівники, заспокоївшись на досягнутих успіхах, стали недооцінювати пропаганду передового досвіду, занедбали роботу серед комуністів і спеціалістів сільського господарства, підмінюючи її грубим адмініструванням⁵.

Були й такі працівники, які втратили почуття відповідальності перед партією і народом, стали на шлях приписок, окомиллювання та інших зловживань, чим намагалися створити видимість благополуччя, приховати невиконання взятих зобов'язань.

У прийнятій на січевому (1961 р.) Пленумі ЦК КПРС постанові детально проаналізовано стан сільського господарства і розроблено заходи дальшого його розвитку. Партійна організація республіки провела велику організаторську і політичну роботу по здійсненню рішень Пленуму. ЦК КП України, обкоми партії продовжували наполегливо працювати над поліпшенням добору керівних кадрів сільських райо-

³ Заходи по дальшому поліпшенню добору, підготовки і виховання кадрів. Постанова Пленуму ЦК КП України, газ. «Радянська Україна», 27 жовтня 1959 р.

⁴ Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Советского Союза 10—18 января 1961 года. Стенографический отчет, М., стор. 66.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2183, арк. 124; газ. «Вінницька правда», 10 лютого 1961 р.

нів. В цей час значною мірою було поновлено склад партійних комітетів і висунуто на керівну партійну роботу багато молодих, здібних організаторів. У Полтавській області, наприклад, уже на початку 1961 р. першими секретарями райкомів КП України було обрано 9 молодих, ініціативних працівників і головами райвиконкомів — 14 комуністів⁶. На час XXI з'їзду КП України (27—30 вересня 1961 р.) 95% секретарів міськкомів і райкомів партії та голів виконкомів міських і районних Рад депутатів трудящих республіки мали вищу і незакінчену вищу освіту, а кожний третій з них — спеціальну сільсько-господарську освіту⁷.

Зміцнення райкомів партії і райвиконкомів, та увага, яку приділяли Центральний Комітет і обкоми КП України районній ланці, підвищення почуття відповідальності партійних, радянських працівників за стан справ у сільському господарстві сприяли активізації роботи багатьох сільських райкомів партії. Про це свідчить досвід Кагарлицького райкому КП України Київської області. У районі було докладено зусиль до впровадження у кожному колгоспі науково обгрунтованої системи землеробства, підвищення родючості ґрунтів та поліпшення справи насінництва. Велика увага зверталась на організацію соціалістичного змагання, впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду. Райком партії і його перший секретар Т. Р. Риндін багато зробили для удосконалення партійного керівництва. Райком відмовився від частих засідань і нарад, посилки уповноважених, а основну увагу зосередив на організаторській роботі з людьми, доборі, розстановці і вихованні кадрів. В колгоспи району було направлено комуністів, з яких головами колгоспів стали працювати п'ять чоловік, заступниками голів — шість, секретарями партійних організацій — чотири. Наприкінці 1961 р. всі 15 керівників колгоспів були комуністами, 10 з них мали вищу і середню освіту, дев'ять — сільськогосподарську⁸. У своїх заходах райком партії спирався на перші партійні організації, підносив їх боездатність. Все це сприяло тому, що у районі збільшилось виробництво і продаж державі зерна, цукрових буряків, молока і м'яса⁹. Зросли економічні показники й в ряді інших районів республіки.

Проте успішний розвиток сільського господарства в республіці, як і по всій країні, стримувало те, що основні недоліки в керівництві ним не були ліквідовані. До цього додалися труднощі, зв'язані з необгрунтованими перебудовами керівних партійних, радянських і господарських органів.

Як вчить марксизм-ленінізм, пошук кращих організаційних форм несумісний з суб'єктивізмом, прожектерством, необгрунтованими перебудовами. Заміна форм, що склалися, лише тоді виправдана, коли життя і досвід довели їх непридатність у нових умовах. «Не починати наново, не перебудувати направо і наліво, — писав В. І. Ленін, — а зуміти в найбільшій мірі використати вже створене. Якомога менше загальних перебудов, якомога більше ділових, практично випробуваних, перевірених досягнутими вже результатами, заходів, прийомів, способів, вказівок для досягнення нашої головної мети...»¹⁰. Проте, всупереч цим ленінським вказівкам у 1961—1963 рр. було

⁶ Пленум ЦК КП України, 26—28 січня 1961 р., К., 1961, стор. 170.

⁷ XXII з'їзд Комуністичної партії України. 27—28 вересня 1961 р. Матеріали з'їзду, К., 1962, стор. 117—118.

⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2274, арк. 187.

⁹ Там же, оп. 184; од. зб. 2262, арк. 142.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 368.

проведено необґрунтовану перебудову керівних органів, що породило обстановку безвідповідальності й нервозності в роботі, призвело зокрема до послаблення районної ланки партійного керівництва на селі. В результаті район як адміністративно-господарська одиниця в партійному й державному відношеннях став роз'єднаним. Перебудова призвела до значного укрупнення сільських районів, кількість яких зменшилася з 604 на початку 1963 р. до 250, а число колгоспів і радгоспів, що припадали на один район, зросло з 20 до 43. Відповідно чисельність жителів у районі збільшилася в середньому з 50 тис. до 170 тис. чоловік. Багато населених пунктів і господарств опинились від районних центрів на віддалі ста і більше кілометрів¹¹.

Все це створювало труднощі в керівництві господарським і культурним будівництвом, в обслуговуванні населення. Ось чому такими життєвими були рішення жовтневого (1964 р.) та наступних Пленумів ЦК КПРС. На основі рішень листопадового (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС було об'єднано промислові й сільські партійні організації і радянські органи, приведено структуру партійних органів до повної відповідності з ленінськими принципами партійного будівництва, з Статутом КПРС. У республіці було створено 394 сільських райони, на кожний з них припадало у середньому 75 тис. чоловік населення, 27 колгоспів і радгоспів.

У січні 1965 р. у 379 сільських районах і в 15 містах, партійні комітети яких займаються питаннями сільського господарства, пройшли партійні конференції, на яких обрані райкоми і міськкоми партії¹². На конференціях багато уваги приділялось питанням піднесення організаторської і масово-політичної роботи на селі, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і зниження її собівартості, підвищення продуктивності праці, повного використання резервів і можливостей соціалістичного сільського господарства.

ЦК і обкоми КП України надавали великого значення добору кадрів для новостворених райкомів партії, райвиконкомів, сільськогосподарських виробничих управлінь республіки. На початку 1965 р. 90% перших секретарів сільських райкомів і міськкомів партії, що займалися питаннями сільського господарства, мали вищу освіту, з них 43% — спеціально¹³. Характерно, що до складу райкомів обирались добре обізнані з економікою сільськогосподарського виробництва комуністи, які могли кваліфіковано розв'язувати питання керівництва однією з важливих галузей народного господарства. Наприклад, серед 49 членів Жовтневого райкому КП України Миколаївської області були 21 агроном, інженер, економіст, зоотехнік, серед 17 кандидатів у члени — 4 спеціалісти сільського господарства¹⁴.

У складі обраних райкомів партії знайшов свій яскравий вияв ленінський принцип поєднання старих і молодих кадрів. Понад 57% секретарів були віком менше сорока років. Серед секретарів райкомів партії і начальників виробничих управлінь налічувалось близько 300 молодих комуністів, які, проте, уже пройшли велику школу практичної діяльності в народному господарстві¹⁵.

Центральний Комітет вжив серйозних заходів до зміцнення колективного керівництва, оголосив рішучу боротьбу непотрібній метуш-

¹¹ П. Шелест. Районное звено, газ. «Правда», 6 лютого 1965 р.

¹² Там же. На початку грудня 1966 р. був утворений 81 новий адміністративний район. В цьому ж місяці відбулись і районні партійні конференції, які обрали склад райкомів КП України.

¹³ Газ. «Правда», 6 лютого 1965 р.

¹⁴ Газ. «Правда України», 25 березня 1965 р.

¹⁵ Газ. «Правда», 6 лютого 1965 р.

ні, самовихваляння. Обстановка, яка була створена в партії і країні після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС, сприяла тому, що партійні, радянські й сільськогосподарські органи помітно поліпшили стиль і методи керівництва, зосередили основну увагу на живій організаторській діяльності, почали керувати народним господарством на глибоко науковій основі.

Велику роль у роботі сільських райкомів партії відіграли рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Вони відкрили широке поле діяльності для партійних працівників, остаточно засудили практику вольового адміністрування в сільському господарстві.

За порівняно короткий строк відновлені райкоми партії зробили багато для поліпшення керівництва в цій галузі. У їх діяльності стало менше засідательської метушні і більше практичної роботи на місцях.

З перших днів своєї діяльності відновлений Кагарлицький райком КП України Київської області зосередив увагу на підвищенні ідейного рівня, кваліфікації та економічних знань партійних, радянських і господарських працівників. З цією метою було організовано навчання голів колгоспів, спеціалістів, бригадирів, механізаторів і працівників тваринницьких ферм.

Щоб підвищити роль первинних партійних організацій, мобілізувати всіх комуністів на успішне розв'язання політичних і господарських завдань зразу ж після березневого Пленуму ЦК КПРС, бюро райкому винесло на обговорення пленуму райкому партії питання про стан і заходи поліпшення організаційно-партійної роботи на місцях. Пленум звернув увагу на добір і виховання колгоспних кадрів, на правильну розстановку комуністів та забезпечення їх авангардної ролі на виробництві¹⁶. Завдяки вжитим заходам переважна більшість районної партійної організації у 1965 р. працювала безпосередньо на вирішальних ділянках виробництва. 775 членів і кандидатів у члени КПРС трудилися в рільництві, 450 — на тваринницьких фермах, 443 комуністи йшли в авангарді загону механізаторів сільського господарства¹⁷.

Велика організаторська робота Кагарлицького райкому партії принесла відрадні результати. У 1965 р. врожайність всіх зернових у районі становила 32,2 ц з гектара, в тому числі озимої пшениці — 36,2 ц. Цукрових буряків вирощено по 320 ц з га, вироблено м'яса в живій вазі на 100 га угідь по 69,6 ц, молока — по 382 ц¹⁸. За досягнуті успіхи в розвитку тваринництва, збільшення виробництва і заготівель м'яса, молока, яєць, вовни та іншої продукції першому секретарю райкому КП України Т. Г. Лісовому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці¹⁹.

За період після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС чимало зроблено для поліпшення керівництва сільським господарством, зокрема, впровадження високої культури землеробства в колгоспно-радгоспне виробництво, Жашківським райкомом КП України Черкаської області (перший секретар М. Т. Северинчук). Це питання обговорювалося на пленумі райкому. Комуністи району провели велику організаторську роботу по здійсненню розроблених пленумом заходів. Наприкінці 1965 р. з 33 господарств району у 26 були освоєні правильні сівозміни. Колгоспи і радгоспи району перейшли на суцільні посіви кращими сортами й гібридами.

¹⁶ Газ. «Київська правда», 2 квітня 1965 р.

¹⁷ Газ. «Сільські вісті», 5 вересня 1965 р.

¹⁸ Газ. «Правда України», 18 грудня 1965 р.

¹⁹ Газ. «Радянська Україна», 25 березня 1965 р.

Районна партійна організація, спрямовуючи увагу хліборобів і спеціалістів на підвищення культури землеробства, постійно дбала про вдосконалення їх землеробської майстерності. В районі успішно працював університет сільськогосподарських знань, в якому у 1965 р. підвищувало кваліфікацію 227 спеціалістів і керівників господарств. Партійні і господарські керівники району постійно радилися з спеціалістами, підтримували їх ініціативу.

Все це дало добрі наслідки. У 1965 р. було вирощено зернових культур по 31,3 ц, в тому числі озимої пшениці — по 36,2 ц, цукрових буряків — по 307 ц. Перевиконані плани продажу державі всіх сільськогосподарських продуктів. На початку червня 1966 р. ЦК КП України схвалив досвід роботи Жашківського райкому по впровадженню високої культури землеробства в колгоспне й радгоспне виробництво²⁰.

Велику організаторську й політичну роботу по піднесенню сільського господарства проводили й інші райкоми партії республіки, зокрема Бершадський і Тульчинський Вінницької області, Таращанський на Київщині, Волочиський Хмельницької області, Миргородський на Полтавщині.

Перші успіхи, досягнуті трудящими України по здійсненню рішень березневого Пленуму ЦК, стали можливими завдяки поліпшенню всієї організаторської й масово-політичної діяльності партійних організацій і насамперед сільських райкомів партії. Як вказувалось у звітній доповіді ЦК ХХІІІ з'їздові КПРС, відновлені сільські райкоми «за короткий час знову міцно утвердили за собою становище бойових і авторитетних провідників політики партії на селі»²¹.

Приступивши до виконання семирічного плану, Комуністична партія приділила велику увагу зміцненню первинних партійних організацій, піднесенню їх боездатності. Насамперед було удосконалено організаційну структуру сільських первинних парторганізацій. Це впливало з тих змін, що сталися у колгоспному будівництві, у кількісному зростанні партійних рядів. Багато дрібних колгоспів об'єдналися, стали великими, багатогалузевими господарствами. Якщо в 1957 р. на Україні було 16 035 колгоспів, то в 1959 р. — 10 506. Виявилися труднощі в проведенні партійної роботи в умовах укрупнених артілей, адже багато комуністів жило й працювало на чималій відстані від центральної садиби колгоспу.

Велике значення для підвищення ролі партійних організацій колгоспів і радгоспів у сільськогосподарському виробництві, посилення організаторської і політичної роботи в бригадах, на фермах і відділках мала постанова ЦК КПРС від 26 січня 1959 р. У ній обкомам, крайкомам, ЦК компартії союзних республік у міру необхідності дозволялось створювати у великих партійних організаціях колгоспів, які нараховували 50 і більше комуністів, і радгоспів, що мали понад 100 комуністів, партійні комітети з наданням прав первинної партійної організації, осередкам бригад, ферм і відділків²².

Створення в колгоспах і радгоспах парткомів підвищило авторитет первинних парторганізацій, сприяло поліпшенню їх роботи на селі. Проявом цього було значне зростання партійних рядів. Так, парторганізація колгоспу «Радянська Україна» Чорнобаївського району Чер-

²⁰ Журн. «Партийная жизнь», 1966, № 12, стор. 18—19; газ. «Радянська Україна», 4 червня, 12 липня 1966 р.

²¹ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 68.

²² Див. КПРС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, ч. IV, стор. 501.

каської області у 1958 р. прийняла в партію тільки двох колгоспників, а у 1959 р. 20 трудівників села²³.

Уже за один рік роботи парткомів сільські парторганізації кількісно зросли, організаційно і політично зміцнили. Якщо на початку 1959 р. у республіці на одну парторганізацію в середньому припадало 19 комуністів, то на початок 1960 р.— 25. За рік більш ніж утричі збільшилась кількість первинних парторганізацій колгоспів, де налічувалося понад 50 членів і кандидатів партії. В 367 колгоспах і в 21 радгоспі на початку 1960 р. діяли партійні комітети²⁴.

Здійснення настанов ЦК КПРС сприяло наближенню партійного керівництва до виробництва і благотворно вплинуло на розв'язання господарських і політичних завдань. Так, після створення комітету парторганізація колгоспу «Україна» Городоцького району Хмельницької області стала конкретніше і більш спрямовано вирішувати питання господарської діяльності і культурного будівництва, зуміла охопити своїм впливом всі найважливіші ділянки колгоспного виробництва. З 61 комуніста 55 працювали безпосередньо на тваринницьких фермах, у рільництві, механізаторами.

Партійний комітет приділяв велику увагу добору, розстановці й вихованню керівних колгоспних кадрів. Вирішальні ділянки очолювали спеціалісти сільського господарства, 12 чоловік активу вчилася у вищих навчальних закладах. Парторганізація мала резерв кадрів для висування на керівну роботу.

Колгосп успішно виконував взяті зобов'язання. У 1959 р. урожай зернових в артілі становив 26,6 ц, цукрових буряків — 350 ц, на 100 га угідь було вироблено по 471 ц молока і по 106 ц м'яса²⁵.

В цей період, як і в попередні роки, партія дбала про поповнення своїх рядів насамперед за рахунок безпосередніх виробників матеріальних благ — робітників і колгоспників. Приймаючи в партію кращих людей, партійні організації тим самим підвищували свою боездатність, робили дедалі більший вплив на виробничі справи. У своїй діяльності вони керувалися вказівкою В. І. Леніна, який підкреслював, що боездатність партії залежить від активності її членів. «Краще, щоб десять тих, що працюють,— говорив Володимир Ілліч,— не називали себе членами партії (справжні працівники за чинами не ганяються!), ніж щоб один базака мав право і можливість бути членом партії»²⁶.

Після XXI з'їзду КПРС питання прийому і виховання комуністів стали систематично обговорюватися в ЦК КП України, на пленумах і бюро обкомів, міськкомів і райкомів, на партійних зборах. Так, у травні 1960 р. пленум Одеського обкому КП України обговорив питання про прийом у партію і виховання молодих комуністів в обласній парторганізації. Пленум, відзначивши позитивну роботу по відбору в партію кращих виробничників (питома вага робітників і колгоспників у числі прийнятих у кандидати партії в 1955 р. становила 52,4%, а в 1959 р.— 72,4% і першому кварталі 1960 р.— 73%), водночас підкреслив, що в деяких партійних організаціях порушувалися вказівки ЦК КПРС про регулювання кількісного зростання партії. Серед нових членів КПРС на селі було мало працівників тваринницьких ферм. У 1959 р. з 1040 колгоспників і робітників радгоспів, прийнятих у партію, тваринників налічувалось лише 188 чоловік, або 18%.

²³ Поточний архів Черкаського обкому КП України. Матеріали наради секретарів парткомів колгоспів від 1 квітня 1960 р.

²⁴ Газ. «Радянська Україна», 13 лютого 1960 р.

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2118, арк. 14—16.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 446.

Пленум зобов'язав партійні організації поліпшити справу прийому в партію. Дане питання обговорювалося також на пленумах сільських райкомів. Все це сприяло зміцненню партійних організацій колгоспів і радгоспів Одещини. Якщо наприкінці 1958 р. вони налічували 11 700 комуністів, то на початку 1961 р.— понад 14 тис. членів і кандидатів партії²⁷.

Робота по зміцненню партійних рядів за рахунок прийому в партію кращих трудівників села проводилася і в інших областях та районах республіки. В 1959—1962 рр. у Хмельницькій області в партію було прийнято 4620 колгоспників і робітників радгоспів, або 52% загальної кількості прийнятих до партії.

Партійні організації республіки особливу увагу звертали на те, щоб основна частина комуністів сільських парторганізацій працювала безпосередньо на виробництві. Тільки за дев'ять місяців 1961 р. на провідні ділянки колгоспно-радгоспного виробництва України було направлено 20 тис. комуністів²⁸.

Значну роботу в цьому напрямі провели, зокрема, партійні організації Полтавської області. За 1961 р. і початок 1962 р. тут відібрали і послали на тваринницькі ферми понад 5,5 тис. комуністів і 8 тис. комсомольців. Приплив нових партійних сил у тваринництво дав можливість додатково створити в області 179 партійних груп. У деяких районах більшість комуністів стала працювати на вирішальних ділянках виробництва. Так, у Гадяцькому районі в 1962 р. на фермах трудилося 65% комуністів колгоспних і радгоспних парторганізацій. Це сприяло тому, що продуктивність ферм тут була значно вищою, ніж у середньому по області²⁹.

Внаслідок проведеної роботи по зміцненню сільських партійних організацій кількість комуністів на селі в роки семирічки значно зростає. Якщо на початку 1959 р. у колгоспах і радгоспах республіки працювало 245 тис. комуністів, то на початку 1963 р. це число збільшилося до 362 тис., а через два роки (лютий 1965 р.) в сільських парторганізаціях у колгоспах і радгоспах налічувалося 413 тис. членів і кандидатів у члени КПРС³⁰. Переважна їх більшість працювала на виробництві. Так, у 1964 р. безпосередньо у рільництві і тваринництві було зайнято понад 300 тисяч комуністів і кожна парторганізація в середньому нараховувала по 35 членів³¹. На початку 1959 р. у сільських партійних організаціях було 6874 групи, а в 1964 р.— понад 17 тис.³²

Отже, за період 1959—1964 рр. ряди партії на селі зросли і стали великою силою. Проте ця сила недостатньо використовувалася у справі дальшого розвитку сільського господарства. В умовах, коли в керівництві цією галуззю допускалось багато помилок і перекручень, сільські партійні організації опинились у тяжкому становищі. Комуністи, розв'язуючи виробничі й політичні завдання, не могли виявити повною мірою ініціативу. Слід також відзначити, що й партійні організації не використовували всіх можливостей, які мали в своєму розпорядженні.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1963, арк. 92.

²⁸ XXII з'їзд Комуністичної партії України. Стенографічний звіт, К., 1961, стор. 117.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 2380, арк. 46; газ. «Радянська Україна», 27 березня 1963 р.; газ. «Зоря Полтавщини», 25 листопада 1962 р.

³⁰ Газ. «Радянська Україна», 6 січня 1963 р. і 5 лютого 1965 р.

³¹ Газ. «Радянська Україна», 5 березня 1964 р.

³² Журн. «Комуніст України», 1959, № 7, стор. 85; газ. «Радянська Україна», 5 березня 1964 р.

Велику роль для підвищення бойовитості сільських парторганізацій відіграли жовтневий і листопадовий (1964 р.) Пленуми ЦК КПРС. На необхідність «зміцнення і підвищення ролі партійних організацій колгоспів і радгоспів»³³ вказувалось у рішенні березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Після жовтневого (1964 р.) Пленуму було багато зроблено, щоб привести в дію велику силу, яку являла собою армія сільських комуністів. Особливої ваги надавалось підвищенню відповідальності кожного комуніста за доручену справу. Уже наприкінці 1964 р. багато комуністів республіки, занепокоєних станом справ у тваринництві, пішли працювати на цю важливу ділянку роботи. Зокрема, у грудні 1964 р. відомий кукурудзівод Вінниччини, депутат Верховної Ради УРСР, молода комуністка Р. В. Пасічник разом з членами своєї ланки перейшла на тваринницьку ферму. Почин Раїси Пасічник підхопили в інших селах Крижопільського району. За короткий час на ферми тут пішли працювати 270 комуністів і 300 колгоспників району. Почин члена КПРС Р. В. Пасічник і її подруг був схвалений Вінницьким обкомом КП України³⁴.

Партійні організації Полтавської області серед інших організаційно-господарських заходів по дальшому розвитку тваринництва вирішили направити на ферми в зимовий період 1964/1965 рр. не менше половини комуністів і комсомольців. Заходи полтавчан були схвалені Центральним Комітетом КП України, який зобов'язав партійні організації укомплектувати тваринницькі ферми досвідченими кадрами, насамперед за рахунок комуністів і комсомольців³⁵. У березні 1965 р. в тваринництві області працювало 44,5% комуністів і 45,6% комсомольців від загальної кількості, зайнятої в сільськогосподарському виробництві³⁶.

Почин вінницьких і полтавських комуністів знайшов широке наслідування в республіці.

Ведучи боротьбу за перетворення в життя рішень березневого Пленуму ЦК КПРС, сільські партійні організації республіки кількісно зросли, організаційно і політично зміцніли, підвищилась їх роль у сільськогосподарському виробництві. В 1965 р. вони налічували у своєму складі понад 420 тис. комуністів. Наприкінці 1965 р. у 1600 колгоспах і радгоспах (з 10 837) створені партійні комітети. В господарствах діяло понад 8 тис. бригадних, фермських, відділкових та інших парторганізацій і 22,5 тис. партійних груп. Дев'ять комуністів з десяти, що були на партійному обліку в колгоспах і радгоспах, працювали безпосередньо на виробництві³⁷.

Показуючи зразки самовідданої праці, комуністи піднімають трудівників села на боротьбу за дальше піднесення сільського господарства. Однією з найбільш продуктивних молочно-товарних ферм республіки є ферма радгоспу «Бучанський» Києво-Святошинського району Київської області. Велика заслуга в цьому її комуністів. Об'єднані в партгрупу, вони зосереджували головну увагу на запровадженні досягнень науки і передового досвіду, виховували у тваринників комуністичне ставлення до праці, бережливість, високу відповідальність за доручену справу. Партійну групу очолює одна з кращих

³³ Газ. «Радянська Україна», 25 березня 1965 р.

³⁴ Газ. «Колгоспне село», 26 грудня 1964 р.; 8 січня 1965 р.; газ. «Правда», 8 січня 1965 р.

³⁵ Газ. «Колгоспне село», 13 вересня 1964 р.

³⁶ Газ. «Колгоспне село», 17 березня 1965 р.

³⁷ Н. С о б о л ь. Главная опора, газ. «Правда», 5 липня 1965 р.; журн. «Партійная жизнь», 1965, № 11, стор. 10.

доярок кандидат у члени ЦК КПРС, член Київського обкому КП України, делегат XXIII з'їзду КПРС, Герой Соціалістичної Праці О. Ф. Шевченко ³⁸.

В артлі «Прогрес» Жашківського району Черкаської області велику роботу проводять комуністи партійної групи тракторної бригади, якою керує ланковий бурякової механізованої ланки, член ЦК КП України, Герой Соціалістичної Праці П. О. Журавський ³⁹.

В нових умовах, створених рішеннями березневого Пленуму ЦК КПРС, багато партійних осередків виявились справжніми організаторами трудівників села, здатними по-бойовому проводити в життя політику партії, кваліфіковано розв'язувати господарські завдання. Прикладом у цьому може бути партійна організація колгоспу ім. Калініна Болградського району Одеської області. Ця артіль — велике багатогалузеве господарство, тут понад 11 тис. га земельних угідь. Незважаючи на великий обсяг робіт, провідна роль парторганізації, яка в 1965 р. об'єднувала 126 комуністів, повсякденно відчувалась в усіх справах артлі. Очолював комуністів досвідчений агроном Г. К. Фучеджі. Перший у селі комсомолець, один з організаторів колгоспу, а потім бригадир, Фучеджі не тільки глибоко й всебічно знає господарство, а й уміє працювати з людьми, з кожним комуністом. Більшість комуністів колгоспу ім. Калініна працює безпосередньо на вирішальних ділянках колгоспного виробництва. В усіх шести бригадах і на фермах створені партійні організації і групи, які систематично ведуть масово-політичну роботу, вникають в усі колгоспні справи.

Найважливіші питання внутріпартійної роботи, ідейно-політичного виховання, культурно-побутового обслуговування колгоспників і господарської діяльності артлі регулярно обговорюються на партійних зборах. Велика увага приділяється поширенню і впровадженню передового досвіду, організації соціалістичного змагання. Партійна організація добивається, щоб усі комуністи були прикладом для інших, розгортали велику організаторську діяльність серед механізаторів, спеціалістів сільського господарства, піклувалися про правильне застосування матеріальних стимулів. Артіль ім. Калініна в кращі агротехнічні строки проводила всі сільськогосподарські роботи, невпинно зміцнювалась її економіка, зростали громадські доходи і добробут колгоспників ⁴⁰.

Обкоми і райкоми КП України піклувалися не тільки про кількісне зростання первинних партійних організацій, а, головне, про підвищення їх ролі й авторитету на виробництві, про політичну зрілість, активність і згуртованість комуністів, про якісний склад партійних рядів. Велику допомогу в цьому подало рішення Центрального Комітету КПРС «Про серйозні недоліки в роботі Харківської обласної партійної організації по прийому в партію і вихованню молодих комуністів» (серпень 1965 р.), де ще раз підкреслювалось, що «основним для партії є не взагалі прийом нових членів, а поповнення її рядів справжніми бійцями за справу комунізму» ⁴¹. ЦК і обкоми КП України велику увагу приділяють справі керівництва первинними парторганізаціями, зокрема добору їх керівників. Так, у 1965 р. понад 80% секретарів парторганізацій колгоспів і радгоспів мали вищу і середню освіту проти 69% у 1959 р. Багато з них були спеціалістами

³⁸ В. Шевченко. Бойовий авангард, К., 1965, стор. 29, 30; газ. «Київська правда», 23 лютого 1960 р.

³⁹ Газ. «Радянська Україна», 13 грудня 1966 р.

⁴⁰ Газ. «Правда», 5 липня 1965 р.; газ. «Колгоспне село», 17 лютого 1965 р.

⁴¹ Журн. «Партийная жизнь», 1965, № 15, стор. 23, 24.

сільського господарства⁴². З метою узагальнення досвіду і усунення недоліків в Центральному Комітеті систематично обговорюються питання роботи окремих партійних організацій на селі.

Вінницький обком КП України у 1965 р. питанням поліпшення стилю і методів керівництва первинними парторганізаціями присвятив семінари перших, а згодом других секретарів райкомів і міськкомів партії. Про заходи в цій галузі йшла розмова на зборах обласного партійного активу. Після зборів в обкомі партії відбулась зустріч з секретарями первинних парторганізацій, під час якої пройшов широкий обмін думками про внутріпартійну й ідеологічну роботу⁴³.

У вересні 1965 р. пленум Вінницького обкому КП України обговорив питання про підвищення ролі і бойовитості первинних парторганізацій у вирішенні політичних і господарських завдань. Пленум узагальнив досвід кращих партійних організацій на селі, які успішно проводили роботу по здійсненню рішень березневого Пленуму ЦК КПРС. Водночас відзначалось, що організаційний і політичний рівень окремих партійних організацій ще не відповідав зростим вимогам і завданням. Пленум прийняв резолюцію, спрямовану на усунення викритих недоліків і поліпшення діяльності сільських партійних організацій області⁴⁴.

Важливого значення обкоми і райкоми партії надавали вивченню й поширенню кращого досвіду партійної роботи в колгоспах і радгоспах. Так, у квітні 1965 р. бюро Черкаського обкому КП України схвалило заходи первинної парторганізації колгоспу «Радянська Україна» Чорнобаївського району по інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Перед цим в артілі побувала група партійних працівників і спеціалістів, яка на місці вивчила досвід комуністів. Парторганізація і правління працювали в тісному контакті, всі питання діяльності артілі вирішувалися спільно з комуністами, з активом. Велику увагу партійна організація приділяла впровадженню науково обгрунтованої системи землеробства, підвищенню матеріальної заінтересованості колгоспників, розвитку колгоспної демократії. Для поширення цього досвіду колгоспу «Радянська Україна» використовувалися й інші форми. Так, тут відбулось кілька семінарів-практикумів для різних категорій працівників: секретарів парторганізацій, новообраних голів колгоспів, спеціалістів сільського господарства⁴⁵.

Діяльність ЦК КП України і партійних органів на місцях, спрямована на всебічне зміцнення сільських партійних організацій, сприяла активізації внутріпартійного життя, підвищенню рівня організаторської й ідейно-виховної роботи на селі. Зросла роль багатьох сільських партійних організацій на виробництві. Переборюючи недоліки і труднощі, вони стали справжніми вожаками мас, по-бойовому вирішують найрізноманітніші питання виробничого й політичного життя своїх колективів. Про це свідчать успіхи, досягнуті трудівниками села по виконанню рішень березневого Пленуму ЦК КПРС. У 1965 р. в республіці валовий збір зернових становив 31,5 млн. т проти середньорічного збору за семирічку 27,4 млн. т. Пшениці зібрано 15,6 млн. т. Зібрано в середньому по республіці урожаїв зернових по 19,1 ц з гектара, в тому числі озимої пшениці 21,2 ц.

⁴² Газ. «Радянська Україна», 13 лютого 1960 р.; В. Комяхов. Партия и укрепление колхозного строя, журн. «Коммунист», 1966, № 9, стор. 32—33.

⁴³ Журн. «Комуніст України», 1966, № 3, стор. 37.

⁴⁴ Газ. «Сільські вісті», 24 вересня 1965 р.

⁴⁵ Газ. «Радянська Україна», 14 жовтня 1965 р.

Колгоспи і радгоспи збільшили також виробництво круп'яних культур, цукрових буряків, соняшнику, картоплі, овочів, фруктів і винограду. За 1964—1965 рр. в республіці одержано в середньому по 283 ц цукрових буряків з гектара. Досягнуто непоганих результатів у розвитку тваринництва. Колгоспи і радгоспи за рік виробили 10,3 млн т молока, або на 29% більше проти 1964 р., м'яса — 1,7 млн т (в живій вазі), або на 23% більше, виробництво яєць збільшилось у півтора раза. Тваринництво в багатьох господарствах стало рентабельною галуззю⁴⁶.

Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції сприяло тому, що Україна в 1965 р. успішно виконала плани заготівель всіх сільськогосподарських продуктів.

Певні досягнення в цій галузі у 1965 р. партійна організація республіки вважає лише початком великої роботи по здійсненню настанов березневого Пленуму ЦК КПРС. Велике значення в розвитку сільського господарства, як і всієї економіки, матиме виконання рішень XXIII з'їзду КПРС, накреслень п'ятирічного плану. Намітивши величні завдання комуністичного будівництва, з'їзд особливу увагу звернув на даліше зміцнення сільських райкомів партії як бойових і авторитетних провідників політики партії на селі, підвищення боєздатності всіх первинних партійних організацій, удосконалення форм і методів організаторської й виховної роботи серед трудящих.

Після XXIII з'їзду КПРС комуністи України, як і вся партія, доклали великих зусиль до послідовного здійснення виробленої на березневому (1965 р.) і травневому (1966 р.) Пленумах ЦК КПРС програми дальшого розвитку продуктивних сил сільського господарства, розробки конкретних заходів по посиленню економічних важелів у керівництві сільськогосподарським виробництвом.

Партійні організації республіки, спрямовуючи зусилля всіх трудівників села на виконання планів і завдань нової п'ятирічки, зміцнюють свої ряди, підвищують свою боєвитість, вдосконалюють організаторську та ідейно-виховну роботу в масах, поліпшують контроль і перевірку здійснення рішень партії і уряду. Велике значення в цьому має постанова листопадового (1966 р.) Пленуму ЦК КП України, який обговорив питання «Про завдання партійних організацій по дальшому поліпшенню організаторської роботи і перевірки виконання рішень партії і уряду».

Трудівники колгоспних і радгоспних полів республіки під керівництвом партійних організацій разом з усім радянським народом готуються гідно зустріти 50-річчя Великого Жовтня.

⁴⁶ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, К., 1966 р. стор. 32, 33, 35; Матеріали наради передовиків сільського господарства УРСР, 1 лютого 1966 р., газ. «Радянська Україна», 2 лютого 1966 р.

О. І. ЛУГОВА

ПРО СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ПЕРІОД КАПІТАЛІЗМУ*

Радянська історична наука з кожним роком все ширше розгортає свої дослідження. Значну увагу вчених привертає, поруч з іншими, питання про колоніальне становище України в період капіталізму. Розкриття цієї проблеми має велике значення для правильного висвітлення національно-визвольного руху на Україні, умов формування української буржуазної нації.

У ряді праць радянських істориків, зокрема в II томі «Історії Української РСР»¹, а також у статті В. В. Тимошенка², який розглядає це питання на прикладах історії Білорусії, заперечується колоніальне (в економічному розумінні) становище України, Білорусії та інших європейських народів Росії. Підставою для цього твердження є, головним чином, високий рівень капіталістичного розвитку економіки України та інших західних окраїн. Таких поглядів додержуються і автори IV тома «Истории СССР с древнейших времен до наших дней», які вважають, що Прибалтика, Білорусія, Литва, польські землі і Україна (виключаючи причорноморські степи) не були колоніями царської Росії. Автори цієї думки, аналізуючи типи окраїн царської Росії, не розглядають Україну в цілому, всю територію, а розчленовують її на окремі райони.

При такому розгляді економічні й політичні фактори, які обумовлювали колоніальне становище України, штучно розриваються. Такий метод неспроможний дати правильну об'єктивну картину історичного процесу, що відбувався в країні.

Яскраве світло на з'ясування становища України в складі Росії у період капіталізму проливають геніальні праці В. І. Леніна, які стали методологічною основою для написання цієї статті. Визначаючи своєрідні умови Росії, як багатонаціональної держави, В. І. Ленін писав: «Особливість цієї національної держави, по 1-е, та, що «інородці» (які становлять у цілому більшість населення — 57%) населяють якраз окраїни; по-2-е, та, що пригноблення цих інородців значно сильніше, ніж у сусідніх державах (і навіть не тільки в європейських); по-3-є, та, що в цілому ряді випадків пригноблені народності, які живуть по окраїнах, мають своїх сородичів по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б по західному і південному кордону держави — фіннів, шведів, поляків, українців, румунів); по-4-е, та, що розвиток капіталізму і загальний рівень культури нерідко вищі в «інородницьких» окраїнах, ніж в центрі держави»³.

Носієм національного гніту в Росії виступав царизм, що виражав інтереси російських поміщиків і буржуазії. «Росія — строката в національному відношенні країна,— писав В. І. Ленін.— Урядова по-

* Стаття друкється в порядку обговорення.

¹ Історія Української РСР, т. II, К., 1958, стор. 12, 13.

² В. В. Тимошенко. Была ли Белоруссия при царизме колонией в экономическом смысле, журн. «История СССР», 1965, № 1.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 375.

літика, політика поміщиків, підтримуваних буржуазією, проінята вся наскрізь чорносотенним націоналізмом»⁴.

У другій статті, викриваючи націоналістичну політику царизму, Ленін серед інших країн, підлеглих царській Росії, називає конкретно і Україну. Він каже, що грубий, звірячий урядовий націоналізм «...гнітить і душить Фінляндію, Польщу, Україну, євреїв і всі народності, які не належать до великоруської»⁵.

Гноблення інших національностей в царській Росії здійснювалося в усіх напрямках — в економіці, політиці, культурі. Ці економічні, політичні й національні утиски тісно перепліталися між собою і взаємообумовлювали один одного, створюючи в країні таку обстановку, що дала підставу називати Росію «тюрмою народів». В основі режиму «тюрми народів», насамперед, лежало їх економічне пограбування російськими дворянами-землевласниками, які одержали земельні масиви на території неруських національностей, купкою капіталістів-тузів, що вели торговельні справи, та фабрикантів, що виробляли товари і шукали ринків збуту, купкою купців, підрядчиків тощо. Політика «звірячого націоналізму», яку запроваджував царизм, являла собою тільки політичну надбудову над цими економічними інтересами російської правлячої верхівки. Вона розчищала поле діяльності для російського капіталізму по національних окраїнах.

Колоніальна політика російського царизму щодо України розпочалася ще задовго до утвердження капіталізму в Росії⁶. Скориставшись возз'єднанням України з Росією на правах автономії, царизм поступно повів наступ на автономію України. Цей наступ тривав протягом майже 100 років і посилювався в другій половині XVIII ст. В 1764 р. царським урядом було ліквідовано гетьманство, а управління Україною перейшло до Малоросійської колегії на чолі з графом П. Румянцевим. Українські козацькі полки були перетворені на частини російської регулярної армії. У 1775 р. царське військо розгромило Запорізьку Січ. Таким чином, Україна, втративши власні збройні сили, позбавлялася всякої можливості боротьби за свою незалежність. Навіть знаки її державності — військові прапори, печатки, бунчуки, гармати Катерина II наказала назавжди забрати до Петербурга. В кінці XVIII ст. Україна втратила рештки своєї політичної незалежності, була поділена на губернії, які стали частиною Російської імперії і управлялися згідно з її адміністративно-політичним устроєм.

Ліквідація царизмом автономії України являла собою серйозну перешкоду у формуванні української буржуазної нації, бо «Саме автономія, — писав В. І. Ленін, — дозволяє нації, насильно вдержуваній у кордонах даної держави, остаточно сконституюватись як нація, зібрати, пізнати, зорганізувати свої сили»⁷. Політика ж царського уряду була спрямована якраз на те, щоб стерти насильницьким анексіоністським шляхом всякі національні особливості української нації.

Ліквідуючи автономію України, царизм, насамперед, переслідував економічну мету. Звернувшись до соціально-економічної історії Росії⁸⁻⁹, побачимо, що на початку XIX ст. її економіка швидко йшла

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 69.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 374.

⁶ В. І. Ленін зазначав, що «колоніальна політика і імперіалізм існували і до повітного ступеня капіталізму і навіть до капіталізму» (В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 240).

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 319.

⁸⁻⁹ П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. I, 1952; С. Г. Струмилин. Очерки экономической истории России, М., 1960; Н. И. Павленко. История металлургии в России XVIII в., М., 1962; та ін.

по шляху капіталізму. Промисловість стояла на порозі третьої стадії капіталістичного розвитку, напередодні промислового перевороту, який почався в 30-х рр. ХІХ ст. «Якщо ХVІІІ ст. в Росії було століттям неподільного панування і зростання великої мануфактурної промисловості, то уже з самого початку ХІХ ст. тут можна відзначити поряд з мануфактурою перші зародки машинної індустрії», писав С. Г. Струмілін¹⁰. У другій половині ХVІІІ ст. у Росії досить інтенсивно розвивалась торгівля, якій почали заважати митні кордони між Україною і Росією. Царський уряд указом від 20 грудня 1753 р., ще задовго до скасування гетьманства, ліквідував внутрішній митний кордон між ними¹¹. Потреба дворянства, що капіталізувалося, і зростаючої буржуазії у нових ринках, в освоєнні нових територій спричинилася до повної ліквідації політичної незалежності України. «Найбільші «зручності» і найбільші вигоди дає фінансовому капіталові *таке* підкорення, яке зв'язане з утратою політичної незалежності підкорюваними країнами і народами»¹², — писав В. І. Ленін стосовно до періоду імперіалізму. Про ці ж «зручності» для панівних класів дбав і російський уряд.

Економічний наступ російського царизму на Україну посилювався разом з розвитком капіталізму в Росії, особливо активізувався після реформи 1861 р. і мав свої особливості. В. І. Ленін розрізняв такі сторони в процесі розвитку капіталізму: «...1) утворення і розвиток капіталістичних відносин у межах даної цілком заселеної і зайнятої території; 2) розширення капіталізму на інші території (почасти зовсім не зайняті і заселювані вихідцями з старої країни, почасті зайняті племенами, які стоять осторонь від світового ринку і світового капіталізму)»¹³. В цьому процесі Ленін підкреслював «...могутнє прагнення розвинутого капіталізму розширитись на інші території, заселити і розорати нові частини світу, утворити колонії, втягти дикі племена у вир світового капіталізму. В Росії це останнє прагнення капіталізму особливо рельєфно виявилось і продовжує виявлятися на наших окраїнах, колонізація яких дістала такий величезний поштовх у пореформений, капіталістичний період російської історії. Південь і південний схід Європейської Росії, Кавказ, Середня Азія, Сибір є немовби колоніями російського капіталізму і забезпечують йому величезний розвиток не тільки вглиб, але і вшир»¹⁴.

Що ж являли собою на практиці економічна колонізація окраїн і розвиток російського капіталізму вшир? Це, перш за все, проникнення російських підприємців, купців, російських капіталів в економіку цих територій, населених іншими народами, утворення нових капіталістичних відносин, якщо їх тут не було раніше, або витіснення місцевих підприємців, якщо такі відносини уже склалися.

На Україні, в її центральній частині, капіталістичний уклад створювався одночасно з російським. Тому проникнення російського капіталізму в економіку України йшло шляхом витіснення місцевих підприємців. Першими ключові позиції в економіці зайняли російські купці. Характерними в цьому відношенні є зміни купецького елементу у Києві. Ще в середині ХVІІІ ст. головна торгівля тут зосереджувалась в руках місцевих купців. Але у 1782 р. було дозволено селитися в Києві «інороднім людям Великої і Малої Росії». Уже через

¹⁰ С. Г. Струмілін. Назв. праця, стор. 398—399.

¹¹ ПСЗ, ч. І, т. ХІІІ, № 10164.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 240.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 72.

¹⁴ Там же.

кілька десятків років на Подолі і Печерську жило багато російських купців¹⁵. Між місцевими і російськими підприємцями точилася конкурентна боротьба¹⁶. Вона у ХІХ ст. завершилася поразкою перших, які залишились при менш вигідних заняттях — рибальстві, хлібопеченні, городництві, шевському ремеслі, а також змушені були оселитися в гірших частинах міста¹⁷.

На середину ХІХ ст. російське купецтво переважало у більшості українських губерній. Дослідник Чернігівщини Домонтович писав: «Купецтво Чернігівської губернії майже на дві третини складається з великоросів (здебільшого слободян-розкольників) та євреїв і лише одна третина припадає на долю корінного її населення — малоросіян»¹⁸. В Херсонській губернії, підкреслював дослідник О. Шмідт, російські купці були «фундаментальними», а українські — переважно чумакували, вели дрібну торгівлю рибою, птицею тощо¹⁹. У Катеринославській губернії спостерігалася така ж картина: «Хоч у народонаселенні малоросійське плем'я значно переважає, купців з великоросів тут значно більше в усіх містах губернії»²⁰.

В руках російських поміщиків опинилися найбільші земельні масиви на півдні України. Так, у Таврійській губернії серед 5 найзначніших землевласників нема жодного українського прізвища, тут поміщикам Фальц-Фейнам належало 200 тис. дес. землі, графу Мордвінову — 60 тис., Попову — 80 тис., Вассалу — 60 тис., Дурново — 50 тис.²¹ В Херсонській губернії найбільшими були маєтки великого князя Михайла Романова (74 тис. дес.), потім князя Трубецького — 26 тис., князя Гагаріна — 13 тис., Сухомлинова — 21 тис. дес.²² В Катеринославській губернії виділялися маєтки чиновника Дебальцева (18 тис. дес.), графині Ігнат'євої, братів Борисовських, князів Лівен²³. Саме ці російські землевласники, купці й підприємці були опорою царизму в здійсненні економічного і національного гноблення на Україні. «Русифікаторська політика на Україні, — відзначала перша всеукраїнська нарада КП(б)У у 1921 р., — знаходила своїх провідників у великому дворянському землеволодінні та буржуазії міст»²⁴.

Колонізація Півдня України протягом всього ХІХ ст. у великій мірі відбувалася стихійно. Кращі природні умови, вищі заробітки притягували сюди українських і російських селян. Внаслідок спілкування українських і російських трудящих міцніла їх класова солідарність, виховувалось почуття інтернаціональної єдності. Поряд з цим колонізацію проводив безпосередньо і російський уряд. В 60-х рр. в одній лише Херсонській губернії було відведено для переселенців

¹⁵ И. Фундуклей. Статистическое описание Киевской губернии, т. I, Спб., 1852, стор. 321, 325.

¹⁶ Ф. Ф. Вигель. Сборник материалов для топографии Киева, відділ II, стор. 172.

¹⁷ И. Пантюхов. Опыт санитарной топографии и статистики Киева, К., 1877, стор. 113.

¹⁸ М. Домонтович. Материалы для географии и статистики России, Черниговская губ., Спб., 1865, стор. 156.

¹⁹ А. Шмидт. Материалы для географии и статистики России, Херсонская губерния, Спб., 1863, стор. 559, 561.

²⁰ В. Павлович. Материалы для географии и статистики России, Екатеринославская губерния, Спб., 1862, стор. 260.

²¹ А. Ярошко. Рабочий вопрос на Юге. Его прошедшее, настоящее и будущее, М., 1894, стор. 203.

²² Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах, вып. 1, 2, Спб., 1897, стор. 10.

²³ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, т. II, Бахмутский уезд, Екатеринослав, 1886, стор. 14.

²⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів та конференцій, К., 1958, стор. 124.

26 533 дес. казенної землі²⁵, а з 1881 по 1893 р. по всіх трьох південних українських губерніях — 157 946 дес.²⁶

У статті «Переселенське питання», написаній в 1912 р., В. І. Ленін викрив політику царизму в цій галузі. «Яку мету переслідує уряд при переселенні селян? Ось основне питання, що визначає собою всі інші, бо метою переселенської політики уряду визначається весь характер її»²⁷, — писав він. Для ілюстрації цієї діяльності царського уряду Володимир Ілліч використав матеріали виступу депутата від соціал-демократичної фракції на 2-й сесії Державної думи, в яких переселенська політика характеризувалась як русифікаторська політика щодо окраїн. Так, наприклад, на Кавказі утворювався колонізаційний земельний фонд. Сюди переселяли селян з російських областей, замість того, щоб тут провести розселення малоземельних місцевих хліборобів. Характеризуючи переселенський фонд, В. І. Ленін відзначав, що він «утворюється шляхом кричущого порушення земельних прав туземців, а переселення з Росії провадиться в ім'я все того самого націоналістичного принципу «русифікації окраїн»²⁸.

На Україні царизм застосовував ту саму переселенську політику. Селянство Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній задихалося від малоземелля, а тим часом вільні родючі землі Півдня України заселялися переселенцями з центральних землеробських губерній, роздавалися німецьким колоністам. Починаючи з 1795 по 1897 р., питома вага українського населення в шести губерніях України скоротилася приблизно на 13%. В Катеринославській та Херсонській губерніях, які були районами посиленої колонізації, наприкінці XVIII ст. проживало 83—90% українського населення, а через 100 років — тільки половина²⁹.

Реформа 1861 р., як відомо, створила умови для порівняно швидкого розвитку капіталізму в Росії. У другій половині XIX ст. поглиблювався суспільний поділ праці, зміцнювалася капіталістична промисловість, зростали міста, країну вкрива густа мережа залізниць, розширювався внутрішній ринок для російського капіталізму.

Значне місце в капіталістичній економіці Росії посідала Україна. Її економіка розвивалася в нерозривному зв'язку з господарством всієї країни. Це було закономірним явищем, яке підкреслював і В. І. Ленін: «Поки різні нації живуть в одній державі, їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру»³⁰. В кінці XIX ст. Україна являла собою один з головних районів капіталістичного землеробства. В 1904 р. вона давала 75,1% озимої і 38,8% ярової пшениці Європейської Росії.

Спеціалізація промислового виробництва привела до створення на кінець XIX ст. на Україні великих промислових центрів загальнодержавного економічного значення — Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізрудного, Нікопольського марганцевого і Південно-Західного цукро-бурякового районів³¹.

²⁵ Одеський обласний державний архів, ф. 5, оп. 1, спр. 957, арк. 9—14.

²⁶ Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России, Спб., 1894, стор. XXVI.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 71.

²⁸ Там же, стор. 75.

²⁹ В. М. Кабузан, Г. П. Махнова. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР, журн. «История СССР», 1965, № 1, стор. 31—32.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 444.

³¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 53, 59.

Важливим фактором у розвитку капіталізму, в утворенні капіталістичного ринку було залізничне будівництво, яке розгорнулося в Росії і на Україні в пореформену добу. Протягом 1865—1900 рр. залізнична мережа на Україні зросла з 227 до 8417 км. Якщо в 1865 р. вона становила близько 6% її загальної довжини в усій Росії, то на 1900 р.— 16%³². Все це сприяло тісним економічним зв'язкам Росії з окраїнами і приносило великі прибутки насамперед російському капіталізму і царизму.

Проте, уважний аналіз характеру виробництва на Україні і її економічних зв'язків з центром країни показує, що вони були дещо однобічними.

Интересні дані про характер торгівлі на Харківських ярмарках, які були торговельними воротами України, наведені в звіті губернатора за 1890 р. Згідно них з України вивозились такі товари: цукор, вовна, необроблена шкіра, тютюн, хліб, сало, вино, залізо, тобто в основному сировина і продукти харчування. Натомість в Харків з Центральної Росії надходили в продаж у великій кількості різні тканини. З Москви, Петербурга, Липецька, Вільно, Риги, Варшави, Болохова, Курська, Єльця — оброблені шкіри; з Петербурзької, Московської, Тульської і Нижегородської губерній — залізо й залізні вироби. З міст Кімри, Курська, Петербурга, Москви, Єльця — взуття³³. А однобічність господарства України робила її економічним сировинним додатком царської Росії і вела до хижацького використання природних ресурсів. Зокрема, виключно зерновий напрям сільського господарства при низькому рівні агрикультури приводив до виснаження родючих земель³⁴.

На кінець XIX ст. Україна в соціально-економічному відношенні була одним з розвинутих районів Російської імперії. Це положення доведене радянською історіографією і не потребує нових доказів. Проте порівняно високий ступінь розвитку капіталізму ще сам по собі не заперечує колоніального становища України.

Щоб визначити, чи має економіка будь-якої країни колоніальний характер, треба також в'яснити — хто одержує прибутки від капіталістичних підприємств, в чиїх інтересах будуються заводи, залізничці тощо.

В економіці України значне місце належало російським, а також іноземним капіталістам, які, експлуатуючи природні багатства і людські ресурси цього краю, одержували величезні прибутки. Не маючи досить своїх капіталів і технічних засобів, російський уряд не заперечував проти створення великих підприємств також за рахунок іноземного капіталу, великий приплив якого спостерігався в роки промислового піднесення. В кінці XIX ст. В. І. Ленін писав: «До Південної Росії цілими масами переселялися і переселяються іноземні капітали, інженери й робітники, а в сучасну епоху гарячки (1898) туди перевозяться з Америки цілі заводи»³⁵.

Звичайно, на Україні (як, до речі, і в кожній колонії, але дещо інтенсивніше) склалися і місцеві кадри буржуазії. Цей процес не можна було зупинити, тим більше, що він розпочався одночасно, якщо

³² І. О. Гуржій. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках (60—90-і рр. XIX ст.), «Український історичний журнал», 1965, № 10, стор. 17.

³³ ЦДІАЛ, ф. 1284, оп. 223, спр. 143, арк. 27—29; І. О. Гуржій. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60—90-і рр. XIX ст.), «Український історичний журнал», 1963, № 5, стор. 51.

³⁴ Очерки развития народного хозяйства УССР, стор. 54.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 420.

не раніше, з формуванням буржуазного класу в Росії. За переписом 1897 р., на Україні уже нараховувалось 40 658 самостійних осіб української національності, які жили за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна. 59 220 самостійних осіб займалися торгівлею, 209 709 сільських господарів застосовували найману працю робітників.

Постає питання, яке ж місце посідала національна буржуазна група в загальній масі капіталістичного класу на Україні? Автори «Очерков», наприклад, намагаються зобразити справу так, що вона «володіла найважливішими позиціями в ряді галузей промисловості і у всьому народному господарстві»³⁶. Як доказ, вони наводять окремі прізвища українських купців, великих власників підприємств тощо.

Розглянемо, кому належали підприємства в найбільших промислових центрах України. В Харкові уже в 1871 р. діяло 6 чавуноливарних заводів. Їх власниками були 4 росіянина: Пономарьов, Рижов, Костін, Кочеров, і 2 іноземці — Вестберг і Пільстрем. В цей же час тут існувало 13 тютюнових фабрик, серед власників яких нема жодного українця³⁷. Поширеним заняттям у Харкові було миття шерсті, яка йшла на продаж. У 1883 р. тут діяло 7 шерстемийок, з яких 6 належали російським купцям.

В одному з найбільших промислових районів центральної України — Києві у 1900 р. серед 11 машинобудівних і чавуноливарних заводів шість з 1843 робітниками належали іноземним підданям, три — полякам (245 робітників) і два — обрусілим іноземцям (210 робітників). Серед 93 інших київських підприємців зустрічаємо лише 6 українських прізвищ. Це — власники миловарних заводів Дуб і Швидкий, власник кафельного і спиртоочисного заводів Гудим-Левкович, лісопильного — Ілля Сніжко, тютюнової фабрики — М. Пилипенко і паркетної фабрики — М. Макаренко. На їх підприємствах був зайнятий 361 робітник із загальної кількості 5 038 робітників*.

У металургійній промисловості України панівне становище займав іноземний капітал, який становив близько 80—90%. Це саме стосується сільськогосподарського машинобудування, де майже всі великі заводи належали іноземним капіталістам³⁸. Не краще була справа і в цукровій промисловості. Так, у Київській губернії у 1885 р. нараховувалось 68 цукрових заводів, з яких тільки шість належали заводчикам українського походження, це — Абаза, Смирненко, Тульчинський, Козаківський, Яхненко, Краснокутська.

Навіть ці неповні дані спростовують висновок авторів «Очерков» і свідчать про те, що процент української промислової і торговельної буржуазії на Україні був дуже низький, а питома вага її підприємств далеко не переважаючою.

Ця слабка купка національної буржуазії нездатна була розгорнути у другій половині XIX ст. прогресивний національний рух, спрямований «на створення національної держави, як політичної оболонки ростущого капіталізму»³⁹. Вона була зацікавлена тільки у

³⁶ Очерки развития народного хозяйства УССР, стор. 106.

³⁷ ЦДІАЛ, ф. 1284, оп. 67, спр. 228, 1872 р., арк. 85—85 зв.

* Підрахунки автора за даними праці «Список населенных мест Киевской губернии», К., 1900, стор. 11—20.

³⁸ О. О. Нестеренко. Развитие промышленности на Украине, ч. 2, К., 1962, стор. 83; І. О. Гуржій. Развитие промышленности Украины в системе всероссийского рынка (60—90-е годы XIX ст.), «Український історичний журнал», 1966, № 10.

³⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів та конференцій. К., 1958, стор. 122.

власному збагаченні за рахунок трудящих мас, що дуже вдало охарактеризував І. Франко: «...великі соціальні п'явки, нассавшись хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, се доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії їх»⁴⁰.

Слабкість української національної буржуазії в свій час визнала буржуазно-націоналістична історіографія. Але вона виявилась неспроможною назвати справжні причини цього і створила хибну ідеалістичну концепцію про демократичність, безбуржуазність української нації, твердила, що народ має ставити і розв'язувати в першу чергу не соціальні, а національні завдання. Дійсну ж причину такого розвитку української національної буржуазії слід шукати не в демократизмі, нібито властивому українській нації взагалі, а, насамперед, в колоніальному становищі України. Українські капіталісти змушені були конкурувати в своїй підприємницькій діяльності з буржуазією інших національностей, яка мала більші капітали й більший досвід гонитви за живою, хоч українська національна буржуазія і «сама прагнула потіснити «чужих» і зайняти собі більш вигідне місце за столом наживи»⁴¹.

Російський царизм допомагав капіталістичним колам Росії, які зацікавлені були в ослабленні позицій національної буржуазії, в проникненні російського капіталу в усі сфери економіки України. Його політика у ХІХ ст. була спрямована на дальшу насильницьку русифікацію українського народу. Цій меті служила і офіційна російська історіографія, яка прагнула довести, що Україна — це та ж російська земля, і навіть слово «Україна» замінила на «Малоросію». Царизм, починаючи з ХVІІІ ст., невпинно переслідував українську мову. Так, ще у 1720 р. з приводу видання книг у Києві було наказано «надалі ніяких книг, крім церковних попередніх видань, не друкувати». Більше того, розпорядження вимагало і церковні книги виправляти відповідно до російських текстів, щоб «никакой розни и особого наречия не было»⁴².

У другій половині ХІХ ст. з'явився горезвісний циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва (1863 р.), в якому вказувалось, що «ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути». Валуєв наказав дати розпорядження цензурному відомству, щоб «до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених до початкового читання народу припинити»⁴³.

У 1876 р. царський уряд видав ганебний указ (відомий під назвою «Емського»), який забороняв ввіз українських книг, друкованих закордоном, видання на території Росії оригінальних творів і перекладів українською мовою, сценічні вистави і читання цією мовою. 8 жовтня 1881 р. цар затвердив постанови Особливої наради під головуванням міністра внутрішніх справ Ігнат'єва, які підтвердили Емський указ і категорично заборонили «влаштування малоруського театру і формування труп для виконання п'єс і сцен виключно на малоруському нарідччї»⁴⁴. А в 1892 р. Петербурзькому цензурному комітету було запропоновано з особливою суворістю

⁴⁰ Іван Франко. Поза межами можливого, ЛНВ, 1900, т. ХІІ, стор. 5—6.

⁴¹ Очерки развития народного хозяйства УССР, стор. 107.

⁴² П. Житецький. «Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури ХVІІІ ст., К., 1919, стор. 5.

⁴³ Журн. «Русская мысль», 1905, ІІІ, стор. 134.

⁴⁴ Императорская академия наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова, Спб., 1905, стор. 37.

розглядати всі оригінальні українські твори і при найменшій нагоді скорочувати їх число «в цілях чисто державних»⁴⁵.

Як бачимо, заборона царизмом української мови у другій половині XIX ст. була не випадковим актом, а являла собою цілком послідовну політику «в цілях чисто державних».

В проведенні її царський уряд великі надії покладав на російську школу. Подольський губернатор, наприклад, у звіті царю за 1890 р. писав: «Значення народної школи взагалі і особливо в західному краї, де політичними умовами вона закликає бути провідником російського громадянства, зобов'язує місцеву урядову владу ставитися з особливою увагою до інтересів народної школи всіх типів»⁴⁶. Київський губернатор ратував за відкриття шкіл, підвідомчих міністерству народної освіти, саме тому, що до них «иноплемінне» населення проявляло певну довіру. Ці школи, писав він, «є непомітним незмінним знаряддям поступового об'єднання етнографічних різновидностей губернії..., злиття в російському морі рідних по крові етнографічних елементів населення»⁴⁷.

Постійних утисків зазнавала українська національна культура. Представники царської влади на місцях безжалісно і рішуче знищували її молоді паростки, де б вони не сходили. Наприклад, в м. Чернігові В. В. Тарновський збирав колекцію української старовини, яка складалася з оригінальних портретів, зброї, стародруків, а також збірки речей і паперів, що стосувалися пам'яті Т. Г. Шевченка. Цю колекцію він подарував Чернігівському губернському земству, яке на своїх зборах у 1899 р. 37 голосами проти 15 ухвалило створити в Чернігові історичний музей і виділило кошти на його утримання. Однак проти цієї ухвали виступив чернігівський губернатор Андрієвський, який причину своєї незгоди пояснював нестачею матеріальних засобів, а також тим, що «земства не мають права поширювати своє піклування про вищий культурний розвиток населення».

У таємному повідомленні Міністерства внутрішніх справ губернатор висловив побоювання, що музей посилить українофільські настрої, які мають місце в Чернігові⁴⁸.

Царський уряд вдався до репресій і переслідувань українських громадських і культурних діячів — Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, А. Красовського, М. Драгоманова, П. Чубинського та багатьох інших.

Внаслідок шовіністичної політики царизму, частина міського населення, особливо представники українського дворянства, буржуазії та інтелігенції асимілювалися з російськими панівними станами, втративши своє національне самоусвідомлення. Російська мова і побут стали переважаючими у великих містах.

На кінець XIX і початок XX ст. національне гноблення українського народу царизмом ще більше зросло. Як і завжди, воно диктувалося економічними інтересами панівних класів Росії, а також специфічними умовами поділу світу між імперіалістичними країнами в період імперіалізму. З цього приводу В. І. Ленін писав: «Залишаючись безсилим на ґрунті світової конкуренції сучасних капіталістичних держав і будучи відтіснюваний все більше на задній план в Європі, царизм в союзі з чорносотенним дворянством і міцніючою промисловою буржуазією намагаються нині задовольнити свої хи-

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ ЦДАЛ, ф. 1284, оп. 223, спр. 199, 1891 р., арк. 6—7;

⁴⁷ Там же, ф. 1282, оп. 3, спр. 266, 1899 р., арк. 4—4 зв.

⁴⁸ ЦДАЛ, ф. 1287, оп. 27, спр. 602, 1899 р., арк. 16, 18.

жацькі інтереси шляхом грубо-«націоналістичної» політики, спрямованої проти окраїн, проти всіх пригноблених національностей, проти більш культурних областей (Фінляндія, Польща, Північнозахідний Край) зокрема і шляхом колоніальних загарбань, спрямованих проти народів Азії»⁴⁹.

Отже, розгляд економічного і політичного становища України приводить до висновку, що у другій половині ХІХ ст. вона мала всі ознаки колоніальної залежності від російського царизму. Україна у великій мірі була джерелом сировини та ринком збуту товарів для російського капіталізму, а його вкладення тут давали високі прибутки. В умовах колоніальної залежності особливо тяжким було становище трудящих мас — робітників і селян. Їх експлуатували не тільки свої поміщики і капіталісти, а також російські та іноземні підприємці. Трудящі сплачували величезні податки, які йшли до казни російського царизму, найбільше страждали вони і від національного гноблення.

Проте, як і всі залежні країни Європи, Україна була колонією особливого типу, на який звертав увагу В. І. Ленін, відзначаючи специфіку колоніального становища ряду європейських народів. «В Європі здебільшого залежні нації капіталістично більш розвинені (хоч не всі: албанці, багато іногородців Росії), ніж у колоніях... капіталізм у Польщі, у Фінляндії, на Україні, в Ельзасі, безперечно, розвиває продуктивні сили і сильніше і швидше і самостійніше, ніж в Індії, в Туркестані, в Єгипті та інших колоніях найчистішого типу. Ні самостійний, ні взагалі будь-який розвиток в суспільстві товарного виробництва неможливий без капіталу. В Європі у залежних націй є і *свій* капітал і легка можливість на найрізноманітніших умовах добути його. В колоніях *свого* капіталу немає або майже немає»⁵⁰.

Проте, незважаючи на цю специфіку, В. І. Ленін не відрізняв становище залежних народів Європи від становища колоній. «Виділяючи колонії і протиставляючи їх Європі, польські товариші,— писав Володимир Ілліч,— впадають в таку суперечність, яка відразу руйнує всю їх помилкову аргументацію»⁵¹.

Колоніальне становище України в системі Російської імперії де-що відрізнялося від долі Польщі, а також Фінляндії та інших народів Прибалтики. Провадячи на всіх окраїнах політику національного гноблення, царизм все ж змушений був визнавати існування польського, фінського та інших народів. Однак щодо України царський уряд вів курс на повну русифікацію українського народу, на невизнання його прав як нації. Це, по суті, перекреслювало не тільки минуле українського народу, але і його майбутнє. Як нація він був приречений на загибель.

Проте і в таких складних умовах народні маси України ніколи не втрачали надію на кращу долю, шукаючи шляхів визволення. Єдино вірний і можливий шлях до знищення царського режиму і визволення з-під гніту капіталу вказала трудящим Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним.

Вождь революції чтив, що в період капіталізму можна домогтися національної незалежності тільки шляхом класової боротьби за повалення влади капіталу і за повалення буржуазії. «Нема іншого засобу боротьби з національною ненавистю, як організація і згуртування класу пригноблених для боротьби проти класу гнобителів у

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 397.

⁵⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 313—314.

⁵¹ Там же, стор. 315.

кожній окремій країні, як об'єднання таких національних робітничих організацій в одну міжнародну робітничу армію для боротьби проти міжнародного капіталу»⁵².

В. І. Ленін закликав трудящих до інтернаціонального єднання в боротьбі за перемогу соціалізму, оскільки тільки при соціалізмі можливе справжнє самовизначення націй. «Вимога негайного визволення колоній,— зазначав він,— так само «нездійснима» (тобто нездійснима без ряду революцій і нетривка без соціалізму) при капіталізмі, як і самовизначення націй»⁵³.

Важливою передумовою для ліквідації національного гніту, для створення нового світу єдності трудящих усіх націй, світу, в якому нема місця ні для одного привілею, ні для найменшого гноблення людини людиною, Володимир Ілліч вважав демократичну організацію держави. «Для усунення національного гніту потрібен фундамент — соціалістичне виробництво, але на цьому фундаменті потрібна *ще* демократична організація держави, демократична армія та ін. Перетворивши капіталізм у соціалізм, пролетаріат створює *можливість* повного усунення національного гніту; ця можливість перетвориться в *дійсність* «тільки» — «тільки»! — при повному проведенні демократії в усіх сферах, аж до визначення кордонів держави відповідно до «симпатій» населення, аж до повної свободи відокремлення»⁵⁴.

Визнаючи прогресивність і об'єктивну неминучість процесу найтіснішого зближення всіх націй, В. І. Ленін казав, що процес цей має здійснюватись демократичними, а не насильницькими методами. «Ми повинні виховувати робітників у «байдужості» до національних відмін,— говорив він.— Це безперечно. Але не в байдужості *анексіоністів*»⁵⁵.

Трудящі багатонаціональної Росії пішли шляхом, вказаним Комуністичною партією і В. І. Леніним. Внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в дружній сім'ї радянських народів буйним цвітом розквітла Радянська Україна — соціалістична республіка. Ніколи не вернеться страхіття минулого. Український народ — робітники, селяни, радянська інтелігенція — є повноправним господарем своєї країни.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 133.

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 312.

⁵⁴ Там же, стор. 301—302.

⁵⁵ Там же, стор. 321.

І. М. КУЛІНИЧ

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ПРОГРЕСИВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ (1920—1945 рр.)

Слов'яни і німці — сусіди, які здавна мали між собою економічні, політичні та культурні зв'язки. Історія цих стосунків надзвичайно складна, в ній багато сторінок, які розповідають про криваву агресію німецького мілітаризму — горезвісний «Дранг нах Остен». Але, поряд з цим, є чимало фактів, які свідчать про дружні взаємини та співробітництво. Про такі прогресивні зв'язки українського та німецького народів і йдеться у цій статті.

Братерське співробітництво народів СРСР з німецькими трудящими народжувалося в тяжких випробуваннях: воно завжди виникало у боротьбі і праці — в окопах і заводських цехах, виникало там, де можна було побачити й почути правду про Країну Рад. Паростки цієї дружби проростали за мурами в'язниць, на руїнах міст і сіл, міцніли, розвивалися і розцвітали на широких колгоспних і кооперативних ланах, на промислових підприємствах, в лабораторіях науково-дослідних установ.

Передові представники українського й німецького народів, виражаючи їх волю і прагнення, багато працювали над зміцненням цього братерства, щоб подолати усі перешкоди на шляху до нього.

Нова яскрава сторінка в історії українсько-німецьких взаємин відкривається після Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка викликала могутнє піднесення революційного руху в Німеччині. Вона означала рішучий поворот для німецьких лівих соціалістів, сприяла їх остаточному розмежуванню з опортуністами і переходу на ленінські позиції. В цей час велику роль у зміцненні революційних зв'язків трудящих України й Німеччини відіграла діяльність німецьких комуністичних груп та участь німецьких інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні¹.

Спільно пролита кров російських, українських, німецьких, угорських, чеських трудящих та представників багатьох інших національностей в боротьбі за волю, здобуту народами Росії в Жовтневій революції, зміцнила їх пролетарську інтернаціональну єдність. Збройна участь представників німецького народу в боях за встановлення Радянської влади в Росії та на Україні, велика агітаційно-пропагандистська робота німецької групи комуністів серед окупаційних військ та інтернаціональних частин Червоної Армії були одними з найдійовіших форм революційної підтримки молодій Країні Рад. Діяльність німецьких спартаківців, за висловом В. І. Леніна, врятувала честь німецького соціалізму і німецького пролетаріату².

У 1920 р. рух інтернаціональної солідарності під гаслом «Руки геть від Радянської Росії!» охопив сотні тисяч німецьких робітників.

¹ Про співробітництво у цей період див. І. М. Кулінич, М. М. Кошик. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.), К., 1959; І. М. Кулінич. Діяльність федерації іноземних комуністичних груп РКП(б) (1918—1920 рр.), «Український історичний журнал», 1965, № 11.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 306.

За ініціативою і під керівництвом Комуністичної партії Німеччини в країні виникли численні комітети дії. 9 травня 1920 р. ЦК КПН звернувся до робітників Берліна з закликом перешкодити контрреволюційним силам в Німеччині взяти участь у поході Антанти проти Радянської Росії. В зверненні зокрема говорилося, що польська реакція в союзі з авантюристом Петлюрою одержала завдання розпочати наступ на Україну під гаслом відокремлення України від Радянської Росії. «Але народ України,— підкреслювалось далі,— створив свій Радянський уряд і здійснив нерозривне об'єднання з Радянською Росією. Україна нічого не хоче знати про польську буржуазію, шляхту та вигнаних великих українських поміщиків, які намагаються знову відірвати її від країни робітників і селян... Обов'язок революційного пролетаріату всіх країн підняти на захист Радянської Росії... Будьте готові до боротьби!»³.

Активні виступи німецького пролетаріату проти імперіалістичної інтервенції піднесли його класову свідомість і відіграли визначну роль у захисті Радянської держави від нападу внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Коли у 1921 р. Країну Рад, розорену і сплюндровану іноземною інтервенцією та громадянською війною, спіткало велике лихо — засуха, неврожай і голод, німецький робітничий клас знову підтримав російських братів. У відповідь на заклики КПН у Німеччині повсюдно почали створюватись комітети робітничої допомоги трудящим Радянської країни. Комуністи щомісячно відраховували з зарплати одноденний заробіток, у партійні квитки наклеювались спеціальні марки «допомоги Росії». На зібрані гроші купували продовольчі товари, одяг, взуття, медикаменти і відправляли в Радянську Росію⁴.

В період відбудови народного господарства Країни Рад тисячі німецьких робітників, працюючи понаднормово, виготовляли інструменти та машини в подарунок радянському народові. Так, у травні 1922 р. протягом кількох днів було зібрано інструментів на суму 18 млн. марок⁵. «Пригадайте,— говорив в одному з своїх виступів відомий німецький письменник Отто Готше,— як ми зносили сокири, лопати, цвяхи, гвинти для відправки в Росію, де почалося соціалістичне будівництво»⁶.

В свою чергу, трудящі Радянської Росії подавали допомогу німецькому пролетаріату під час березневих боїв 1921 р. проти буржуазної та юнкерської реакції. Саме тоді були посіяні зерна дружби між криворізькими та мансфельдськими гірниками. На криворізькому руднику імені Дзержинського українські шахтарі відпрацьовували кілька додаткових годин і зароблені гроші надсилали сім'ям ув'язнених мансфельдських гірників. Великою моральною підтримкою для німецьких друзів були теплі листи робітників Криворіжжя. «Це листування тривало багато років,— згадує ветеран шахтарської праці комуніст П. С. Бас.— В своїх листах ми, гірники, розповідали нашим друзям про перші досягнення радянського народу, про відновлення шахт у Кривбасі, про те, як робітники стали господарями своєї країни»⁷.

³ Газ. «Rote Fahne», 9 травня 1920 р.

⁴ А. Норден. Между Берлином и Москвой, М., 1956, стор. 387—388; А. А. Макаренко. Мировой пролетариат — Стране Советов, К., 1963, стор. 44—45; газ. «Радянський гірник», Орган партійного комітету, рудком профспілок робітників металургійної промисловості і рудоуправління імені Дзержинського, 30 грудня 1959 р.

⁵ Дело трудящихся всего мира, М., 1957, стор. 231.

⁶ Газ. «Радянський гірник», 30 грудня 1959 р.

⁷ Газ. «Радянський гірник», 14 квітня 1962 р.

У 1925 р., коли Радянський Союз приступив до соціалістичної індустріалізації країни, міжнародний імперіалізм, побоюючись зростання могутності СРСР, намагався всіляко перешкодити цьому. Але важливим фактором у зриві інтервенціоністських планів реакції та збереженні миру стала міжнародна пролетарська солідарність. Робітники капіталістичних країн виявляли величезний інтерес і симпатії до Радянського Союзу, хотіли на власні очі побачити, як робітничий клас СРСР, взявши владу в свої руки, буде нове, соціалістичне суспільство. В цей період значно поширюються інтернаціональні зв'язки між трудящими СРСР та капіталістичних країн, зростає кількість робітничих делегацій, які знайомляться з життям радянських людей. Починаючи з 1925 р. СРСР, в тому числі й Україну, відвідували десятки делегації робітників Англії, Франції, Німеччини, Чехословаччини, Бельгії, Швеції, Болгарії, Норвегії, Данії та інших країн. Після повернення на батьківщину вони правдиво розповідали про будівництво соціалізму в Радянському Союзі, викривали брехню і наклепи буржуазної пропаганди.

Однією з перших у Радянський Союз прибула в липні 1925 р. делегація німецьких робітників⁸. У серпні 1926 р. Україну відвідала друга німецька робітнича делегація у складі 27 чоловік, а в жовтні 1927 р. українські трудящі знову вітали гостей з Німеччини, які прибули в СРСР на святкування 10-ї річниці Жовтневої революції. У відзначенні 13-х роковин Великого Жовтня в Москві взяли участь 83 посланці німецького народу. В березні 1931 р. делегація німецьких робітниць гостювала на Україні⁹. Цей перелік можна продовжити.

Члени делегацій несли в широкі трудящі маси Німеччини правду про Радянський Союз, про становище радянських робітників і селян, що скинули ярмо капіталістичної експлуатації. Так, наприклад, представники німецького пролетаріату, що відвідали СРСР у жовтні 1927 р., повернувшись додому, вже до початку січня 1928 р. провели 480 зборів, на яких звітувалися перед трудящими різних міст про свою поїздку. По всій країні були організовані комітети єдності. Відкритий лист соціал-демократів — членів делегації до ЦК соціал-демократичної партії розійшовся тиражем у 30 тис. примірників. Незважаючи на те, що лідери німецької соціал-демократії та реформістських профспілок, а також представники ультралівової опозиції групи Рут Фішер — Маслов чинили перешкоди проведенню звітної кампанії, пролетарські маси охоче слухали своїх посланців до Країни Рад, а орган Комітету єдності — «Айнхайт» придбав 1 тис. нових передплатників¹⁰.

Підписання Рапалльського договору в квітні 1922 р. (на початку листопада він був поширений і на Україну та інші радянські республіки) створювало сприятливі умови для розширення та зміцнення економічних і культурних зв'язків між СРСР та Німеччиною¹¹. Радянсько-німецькі угоди — торговий договір від 12 жовтня 1925 р. і договір про нейтралітет від 24 квітня 1926 р. послаблювали анти-

⁸ Докладно про це див. І. М. Кулінич. Перша німецька робітнича делегація на Україні (липень — серпень 1925 р.), «Український історичний журнал», 1965, № 7; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1113, арк. 14—29, 90, 95, 98.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 248, арк. 16, 20; оп. 2, спр. 277, арк. 96, 98, 99; спр. 278, арк. 71, 102; газ. «Комуніст», 14, 15, 17 вересня 1926 р.; 25, 26, 27, 28 жовтня 1927 р.; 3 грудня 1930 р.; 12 березня 1931 р.

¹⁰ Газ. «Комуніст», 13 січня 1928 р.

¹¹ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами, вып. 1—2, М., 1935, стор. 21—22.

радянську спрямованість політики Локарно і відкривали нові широкі горизонти для дальшого поглиблення зв'язків між обома країнами.

Тісні контакти встановилися між колективами багатьох підприємств Радянської України та пролетаріатом Німеччини, зокрема гірниками Руру і Мансфельда. В складі радянської профспілкової делегації, яка в 1923 р. супроводжувала до Руру 500 тис. пудів хліба — дар трудящих СРСР — відвідав німецьких товаришів робітник харківського заводу «Серп і молот» О. О. Булгаков. У 1927 р. рурським шахтарям було передано червоний прапор від донецьких гірників. У відповідь на це збори робітників Бюр-Бекгавзену надіслали гірникам України палке вітання¹². Напередодні 11-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції партійна організація рудника імені Дзержинського на Криворіжжі надіслала гірникам Мансфельда червоний прапор як символ дружби між українськими та німецькими трудящими. Мансфельдські робітники мали щирих друзів і в Києві¹³.

В кінці 20-х — на початку 30-х років поширюється така форма зв'язків між українськими та німецькими робітниками, як укладення договорів на соціалістичне змагання. Так, наприклад, у жовтні 1929 р. команда німецького пароплава «Нілос», що стояв в Одеському порту, уклала перший договір на міжнародне соціалістичне змагання з екіпажем радянського пароплава «Плеханов». Німецькі моряки незважаючи на опір і переслідування з боку судновласників, зобов'язувалися в інтересах соціалістичного будівництва та в інтересах пролетаріату всього світу висвітлювати й пропагувати досягнення трудящих Радянського Союзу, категорично відмовлятися перевозити військові вантажі, зокрема ту зброю, що призначалася проти СРСР. Крім того, вони давали обіцянку усією командою вступити до лав МОДР'у та спілки транспортників. Радянські моряки, з свого боку, запевнили, що докладуть усіх зусиль в боротьбі за виконання п'ятирічки та зміцнення обороноспроможності СРСР. Команда «Плеханова» зобов'язалася ліквідувати прогули, заощаджувати паливо, виконувати дрібний ремонт своїми силами тощо¹⁴.

У травні 1931 р. про змагання домовилися комсомольці Донбасу та робітнича молодь Рурської промислової області. Донбасівці зобов'язувалися віддавати усі сили для будівництва соціалізму в СРСР, а комсомольці Руру — активізувати громадсько-політичну діяльність в масах. Вони мали скликати протягом року 40 загальних зборів, організувати 50 підготовчих комісій для створення комітетів боротьби, дружин самооборони, провести 9 бойових конференцій молодих гірників і металістів. Німецькі товариші зобов'язувались прийняти до лав комсомолу 6 тис. нових членів, збільшити вдвоє кількість заводських осередків комсомолу, залучити 1200 членів до революційних профспілок та 1 тис. — до піонерської організації. Комсомольці Руру взяли зобов'язання боронити Радянський Союз від інтервенції міжнародного імперіалізму.

Дружні зв'язки існували між українським пролетаріатом та Союзом червоних фронтників у Німеччині. У різних галузях української промисловості весною 1932 р. працювало понад 5 тис. іноземних робітників і спеціалістів, значна кількість з яких були німці¹⁵.

¹² Газ. «Комуніст», 27 березня 1923 р.; 7 квітня 1928 р.

¹³ Газ. «Радянський гірник», 8 березня 1961 р.; 14 квітня 1962 р.; газ. «Комуніст», 14 липня 1930 р.

¹⁴ Газ. «Комуніст», 10 жовтня 1929 р.

¹⁵ Газ. «Комуніст», 12 травня 1931 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1057, арк. 1—3; спр. 1578, арк. 9.

Таких прикладів дружніх стосунків українських та німецьких робітників у цей період можна навести безліч.

Водночас інтенсивно розвиваються культурні зв'язки між СРСР та Німеччиною, в тому числі й українсько-німецькі контакти в галузі науки й техніки, літератури, мистецтва, кінематографії тощо. Форми науково-технічних зв'язків були дуже різноманітними: взаємні відвідання спеціалістами великих промислових підприємств в обох країнах, організація проектних бюро з участю в них німецьких фахівців, складання проектів капітального будівництва в Радянському Союзі, проведення в СРСР «тижнів німецької техніки» і т. д.¹⁶

Влітку 1925 р. на Харківський паровозобудівний завод на запрошення Головного металу Вищої ради народного господарства (ВРНГ) СРСР приїжджав відомий німецький спеціаліст в галузі тракторобудування професор Г. Шлезінгер, який дав цілий ряд цінних практичних порад. У листопаді того ж року на Україну прибула делегація німецьких спеціалістів гірничорудної справи, яка разом з комісією радянських фахівців вивчала стан української добувної промисловості, щоб скласти план її реконструкції¹⁷. В 1925—1926 рр. у свою чергу, виїжджали до Німеччини спеціальні комісії від підприємств та установ Радянської України (тресту «Донвугілля», Південмаштресту, заводу імені Петровського). Вони вивчали виробничий процес на німецьких металургійних підприємствах, вели переговори з представниками різних фірм щодо їхньої участі в переустановці старих промислових об'єктів і будівництві нових. Навесні 1927 р. до Німеччини було відряджено професорів Єрченка і Співаковського, які мали ознайомитись з новими технічними досягненнями в галузі німецької промисловості. Радянська українська преса систематично інформувала про цей обмін¹⁸.

Налагодженню і поглибленню науково-технічних зв'язків сприяв «Тиждень німецької техніки», що відбувся у січні 1929 р. у Москві. Всеукраїнське товариство культурних зв'язків з закордоном (ВУТКЗ) запросило до Харкова німецьких учених, які брали участь у цьому «Тижні», для зустрічі з українськими науковцями. Німецькі спеціалісти, що приїжджали до СРСР, часто виступали з лекціями і доповідями¹⁹.

У роки колективізації в СРСР посилювався також взаємний інтерес обох країн до агротехніки, що сприяло встановленню контактів і в галузі сільськогосподарського виробництва. В цей час значна кількість українських спеціалістів сільського господарства відвідала Німеччину, щоб ознайомитися з передовими методами ведення землеробства, тваринництва, меліорації тощо. В свою чергу, на Україні побували представники сільськогосподарської науки і виробництва Німеччини²⁰.

Значним поштовхом для дальшого розвитку радянсько-німецьких наукових і культурних зв'язків було святкування 200-річного ювілею Академії наук СРСР у вересні 1925 р. Під час торжеств у Ленінграді мали місце дружні зустрічі українських та німецьких науковців. Особливо активними і плідними були контакти між українськими та

¹⁶ Газ. «Вісті», 19 березня 1928 р.

¹⁷ Газ. «Комуніст», 2, 12 червня, 11, 13, 15 листопада, 3 грудня 1925 р.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, зв. 24, спр. 561, арк. 39—40, 48—51; газ. «Комуніст», 14, 15 січня, 13 лютого 1926 р.; 3 травня 1927 р.; 13 вересня 1927 р.; 27 січня 1928 р.; газ. «Вісті», 19 березня 1928 р.

¹⁹ Газ. «Комуніст», 11 січня 1929 р.; 12 травня 1930 р.

²⁰ Газ. «Комуніст», 15 січня, 1 вересня 1926 р.; 20 травня 1927 р.; журн. «Наука на Україні», 1927, № 2—4, стор. 343.

німецькими ученими-медиками. Вони брали участь у різних медичних з'їздах, конференціях, які проводилися на Україні та в Німеччині. Цілий ряд визначних українських спеціалістів у галузі медицини, як, наприклад, професори Київського медичного інституту М. Д. Стражеско, Б. М. Маньківський, М. М. Губергріц та інші відвідали Німеччину. Неабияке значення у зміцненні цих взаємин мав радянсько-німецький «Тиждень медицини», що проходив у Берліні в листопаді — грудні 1932 р. До складу радянської делегації входили й представники від України — академіки О. О. Богомолець і О. В. Палладін та професор В. П. Воробйов²¹.

Міцніли зв'язки українських та німецьких фахівців і в інших галузях науки. В кінці 1925 р. Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) установила контакти з Баварською Академією наук, систематично обмінювалася з нею науковими публікаціями. Багато українських учених було обрано членами німецьких наукових товариств — хімічного, математичного, ботанічного, генетичного та інших²².

Значно активізувалося в 20-х — 30-х рр. взаємне ознайомлення з результатами досліджень також у галузі соціально-економічних наук. На Україні побували німецький історик професор Вінклер, який вивчав стародавнє українське мистецтво, археологи Курт Тахенберг і Губерт Шмідт та ін. Ще в 1923 р. німецькі науковці запропонували уповноваженому представникові Наркомосу УРСР у Берліні налагодити обмін «Університетськими записками» з університетами Радянської України²³.

Українські економісти, історики та спеціалісти інших галузей суспільних наук, часто відвідуючи Німеччину, встановлювали особисті зв'язки з німецькими колегами. У 1927—1928 рр., наприклад, основну масу (95%) закордонних відряджень українських учених становили поїздки в Німеччину. Віце-президент ВУАН академік К. Г. Воблій, повернувшись з Німеччини, розповів про зустрічі з вченими в Берліні і Лейпцігу, де він збирав матеріали для своєї праці з історії цукрової промисловості на Україні. «У розмовах зі мною, — писав він, — німецькі вчені висловлювали подив з приводу великих досягнень радянської науки в галузі цукрової і текстильної промисловості... Деякі вчені виявили своє бажання найближчим часом відвідати СРСР та УРСР і докладно познайомитися з економічним та культурним життям України, а також установити більш тісні культурні зв'язки з науковими організаціями СРСР та УРСР»²⁴. Наукові контакти виявлялися також у проведенні спільних радянсько-німецьких конференцій, тижнів і т. д.²⁵.

Різноманітними були українсько-німецькі культурні зв'язки в галузі художньої літератури, образотворчого і прикладного мистецтва,

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 7, спр. 112, арк. 7; спр. 648, арк. 20—22, 25, 26, 97, 100; оп. 6, спр. 8336, арк. 17; газ. «Комуніст», 19 вересня, 19 травня, 6 червня 1925 р.; 4 серпня, 11 листопада 1926 р.; 10 лютого, 20 квітня, 15—17, 20 вересня, 27 листопада 1927 р.; журн. «Наука на Україні», 1927, № 2—4, стор. 337.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 57, арк. 3, 9; оп. 10, спр. 522, арк. 11—29, 36; газ. «Комуніст», 5 листопада 1926 р.; 11 січня, 17, 24 лютого, 7 квітня, 11 вересня 1927 р.; «Вісті ВУАН», 1928, № 1—3, стор. 36; 1929, № 1, стор. 24; журн. «Наука на Україні», 1927, № 2—4, стор. 10.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 16, оп. 1, спр. 11, арк. 114; газ. «Комуніст», 18, 19 вересня 1925 р.; 15 січня 1927 р.; 10 червня 1928 р.

²⁴ Газ. «Комуніст», 11 січня, 20 квітня, 18 вересня 1927 р.; 16 жовтня, 28 листопада 1928 р.; журн. «Наука на Україні», 1927, № 2—4, стор. 197, 219, 222, 229; ЦДАЖР УРСР, ф. 16, оп. 7, од. зб. 749, арк. 14—21; ф. 166, оп. 6, спр. 8356, арк. 14, 15.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 9107, арк. 112, 113, 129, 160, 229; журн. «Історик-марксист», 1928, № 9, стор. 84—90; газ. «Комуніст», 20, 29 квітня, 14 травня, 5, 24, 26, 29, 30 червня 1927 р.; 13 травня 1930 р.; 28, 30 жовтня 1932 р.

кінематографії, театру, музики тощо. Кожний радянський кінофільм за кордоном привертав увагу багатьох тисяч людей, які хотіли узнати правду про першу в світі робітничо-селянську державу. Кожний радянський письменник чи митець, журналіст чи спортсмен, що їхав за кордон, репрезентував там не тільки свою професію, але й, передусім, новий, соціалістичний світ. В свою чергу, як трудящі капіталістичних країн, так і представники буржуазної інтелігенції, відвідуючи Країну Рад, з величезним зацікавленням і увагою придивлялися до тих соціальних перетворень, що були здійснені в економічному й культурному житті радянського народу. Професор Отто Готше, побувавши в СРСР у 1923 р., відзначав, що враження, яке на нього справила Радянська Росія, набагато сильніше, ніж він того чекав. «Я глибоко переконаний,— говорив він, що нова Росія до попереднього стану ніколи не повернеться»²⁶.

Українська громадськість також уважно стежила за розвитком німецької прогресивної культури і завжди активно виступала на її захист. Так, в листопаді 1925 р. окружний з'їзд працівників мистецтв у Харкові, висловив гнівний протест з приводу арешту німецькою поліцією співака Вольфа Гертнера, який у робітничих театрах Німеччини виконував революційні пісні, і надіслав йому привітальну телеграму²⁷.

Велику роль у зміцненні українсько-німецьких зв'язків відігравали взаємні поїздки працівників культури і освіти обох країн. У 1926—1927 рр. Німеччину відвідали професори Київського художнього інституту Бойчук і Таран, директор Межигірського художньо-керамічного технікуму професор Седляр, архітектор Бекетов, відомі українські театральні діячі Лесь Курбас, Гнат Юра та ін.²⁸.

В Німеччині добре відомі були імена українських співаків — тенора Менцинського, який протягом тривалого часу виступав на сцені Берлінської опери, баса Носаловича, тенорів Чічка та Ореста Руснака. До складу делегації радянських артистів, що брали участь у міжнародному музичному огляді в Франкфурті-на-Майні наприкінці липня 1927 р., входили й представники від України М. І. Литвиненко-Вольгемут, М. С. Калиновська²⁹. Представники німецької прогресивної інтелігенції, в свою чергу, були бажаними гостями на Україні.

Важливе значення мало, зокрема, відвідання Харкова, Києва та інших українських міст в кінці серпня — на початку вересня 1925 р. делегацією учителів, до складу якої входило 15 німців, 12 французів та 11 бельгійців. Зарубіжні гості детально вивчали організацію народної освіти в Радянському Союзі, а також знайомилися з громадським життям і становищем країни³⁰.

У липні 1927 р. до Києва прибув відомий діяч так званого вільного німецького мистецтва Вальден, редактор журналу «Штурм», який відіграв значну роль у згуртуванні прогресивних сил німецької столиці. У Києві Вальден детально знайомився з досягненнями соціалістичного будівництва в галузі культури, побував у музеях, учбових закладах, театрах³¹.

²⁶ Газ. «Комуніст», 10 січня 1924 р.

²⁷ Газ. «Комуніст», 26 листопада 1926 р.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 8297, арк. 72—75; спр. 8313, арк. 1—9; спр. 8336, арк. 16—20; газ. «Комуніст», 4 серпня, 24 жовтня 1926 р.; 24 лютого, 19, 20 квітня, 3, 20 травня 1927 р.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 8242, арк. 66, 76, 84, 86; газ. «Вісті», 7 січня 1928 р., додаток; газ. «Комуніст», 13 серпня 1927 р.

³⁰ Газ. «Комуніст», 22, 23, 25—27 серпня 1925 р.

³¹ Газ. «Комуніст», 23 липня 1927 р.

Українська радянська преса часто інформувала своїх читачів про події в музичному житті Німеччини. Так, у лютому 1926 р. газета «Комуніст» вмістила на своїх сторінках велику статтю Веллера «Музика берлінського пролетаріату». Радо зустрічали трудящі України концертні й театральні колективи Німеччини, а також окремих виконавців. Заслуженим успіхом на Україні користувалися виступи влітку 1930 р. берлінського театру «Молодого актора», колектив якого складався з молоді, що раніше працювала у відомого берлінського режисера Ервіна Піскатора. Цей театр мав у своєму репертуарі п'єси, які торкалися найважливіших проблем сучасності. Українському глядачеві було показано дві вистави — «Заколот в дитячому будинку» Лямпеля та «Ціанистий калій» Вольфа³².

Особливо активно розвивалися українсько-німецькі культурні зв'язки в галузі кіномистецтва. В 1927 р. Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ) відправило до Німеччини фільми «Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Спартак», «Сорочинський ярмарок», «Мандрівні зірки», «ПКП», «Маску зірвано» та ін. Німецькі кіноглядачі дивилися в кінці цього року й «Звенигору» О. Довженка. Демонструвались також хронікально-документальні фільми — «В країні Леніна» та «По СРСР». Останній знімався третьою німецькою робітничою делегацією під час перебування в Росії і на Україні³³.

Таким шляхом широкі маси трудящих Німеччини знайомились з будівництвом нового суспільного ладу, нової, соціалістичної культури, зокрема української. З приводу демонстрації українських фільмів газета «Берлінер тагеблатт» писала: «Європа несподівано відкриває нову країну кіно — Україну, що характеризується дуже високою кінематографією»³⁴. А в одному з номерів органу Комуністичної партії Німеччини — газеті «Роте фане» була надрукована велика стаття про роботу ВУФКУ і стан української кінематографії³⁵.

Навесні 1928 р. спеціальна комісія ВУФКУ виїжджала до Німеччини, щоб ознайомитися з досягненнями кіномистецтва, а також замовити устаткування для кінофабрики в Києві, яка саме тоді будувалася, та з'ясувати можливості розміщення українських кінокартин за кордоном. У 1929 р. до Німеччини й Франції було відряжено режисера О. Довженка, оператора Кауфмана та керівника виробництва ВУФКУ Нечеса для ознайомлення з кіновиробництвом Заходу³⁶.

Українські кіноглядачі знайомилися з кращими зразками німецької кінематографії, з грою таких кіноартистів, як Вейдт, Вегенер, Янінгс. На екранах України демонструвались «Пісня про Нібелунгів», «Лукреція Борджія», «Леді Гамільтон», «Гробниця фараонів», «Пасинки Берліна» та інші фільми. Українські газети часто публікували рецензії на них, докладно аналізуючи, вказуючи на їх слабкі й сильні сторони. Прогресивний німецький режисер Ервін Піскатор знімав у 1932 р. на Чорноморському узбережжі, в Одесі, звуковий кінофільм «Повстання рибалок»³⁷.

Досить жвавими були й літературні зв'язки. Влітку 1928 р. в Німеччині перебував відомий український гуморист і сатирик Остап Вишня, який регулярно надсилав у газету «Вісті» свої фейлетони, де

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 8238, арк. 6, 23, 27; газ. «Вісті», 8, 24 квітня 1928 р.; газ. «Комуніст», 19 грудня 1928 р.; 13 січня 1929 р., 6 червня 1930 р.

³³ Газ. «Комуніст», 24 серпня, 30 листопада 1927 р.; 12 квітня, 28 серпня 1928 р.

³⁴ Газ. «Комуніст», 23 грудня 1927 р.

³⁵ Газ. «Комуніст», 28 березня 1928 р.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 8239, арк. 272; ф. 16, оп. 1, спр. 4, арк. 206.

³⁷ Газ. «Комуніст», 13 січня, 28 серпня 1927 р.; 26 січня 1928 р.; 21 жовтня 1932 р.

вони публікувалися під загальною рубрикою «Вишневі усмішки закордонні»³⁸. Восени того ж року до Німеччини виїжджали такі письменники, як І. Микитенко, О. Копиленко, П. Панч, Л. Первомайський, П. Тичина та ін.³⁹.

Німецькі прогресивні письменники та журналісти також неодноразово відвідували Україну, знайомились з її культурою, побутом і новими шляхами розвитку. В жовтні 1927 р. у Харкові побувала об'єднана міжнародна делегація діячів науки, мистецтва, літератури і преси, в тому числі й представники Німеччини. Навесні 1929 р. на запрошення Будинку літератури імені Блакитного в Харкові на Україну прибула з Москви група німецьких пролетарських письменників і робкорів — Курт Клебер, Карл Грюнберг, Ганс Лорбеєр, Курт Петерсон і Ганс Мархвітца. Вони мали своєю метою встановити постійний обмін досвідом творчої роботи між німецькими та українськими письменниками, організувати переклади популярних творів літератури обох країн⁴⁰.

Восени того ж року Україну відвідала делегація Міжнародного бюро революційної літератури (МБРЛ) в складі письменників Йоганнеса Бехера, Мате Залка, Бела Іллеша, Бруно Ясенського, Франца Вайскопфа, Людвіга Ренна та інших⁴¹.

В листопаді 1930 р. у Харкові відбувся поширений пленум МБРЛ, в якому взяли участь також німецькі літературні діячі — Анна Зегерс, Франц Вайскопф та ін. З великою доповіддю про завдання революційних письменників у боротьбі проти військової загрози виступив видатний син німецького народу письменник-громадянин Йоганнес Бехер. Через місяць після цього делегація редакторів німецьких комуністичних газет на чолі з членами Президії Виконкому Комінтерну та членами ЦК КПН Ремеле і Вільгельмом Піком, яка вивчала будівництво соціалізму в СРСР, встановила безпосередні контакти з редакціями та багатьма робкорами і журналістами Радянської України⁴².

Значну роль у дальшому розвитку українсько-німецьких культурних зв'язків відіграв візит президента Товариства сприяння німецькій науці, голови Товариства по вивченню Східної Європи професора Шмідта-Отт у вересні 1928 р.⁴³ Професор Шмідт-Отт та відпо-відальні працівники культури УРСР обговорили ряд важливих питань, зокрема, про взаємний обмін науковими виданнями, організацію в Німеччині виставок української книги і систематичну інформацію в німецькій пресі про літературу, що виходить на Україні. Було внесено також пропозиції щодо видання німецькою мовою статей радянських авторів та про взаємні відрядження вчених обох країн на тривалі строки для виконання наукових праць. В розмовах з гостем з'ясувалися можливості організації української секції в Товаристві по вивченню Східної Європи, а також вивчення української мови в Німеччині. У листопаді того ж року представник Наркомату освіти УРСР Одерський відвідав Німеччину для ознайомлення з науковою роботою та встановлення ділових зв'язків⁴⁴. З метою зміцнення економічних та культурних контактів між Україною і Німеччиною

³⁸ Газ. «Вісті», липень—серпень 1928 р.

³⁹ Газ. «Комуніст», 9 жовтня 1928 р.

⁴⁰ Газ. «Комуніст», 18 листопада 1927 р.; 12, 18 квітня 1929 р.

⁴¹ Газ. «Комуніст», 22, 26, 29, 30 жовтня 1929 р.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 8238, арк. 204, 211; газ. «Комуніст», 2, 4, 6, 14 листопада; 21, 23 грудня 1930 р.

⁴³ Газ. «Вісті», 14 вересня 1928 р.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 8, спр. 25, арк. 3, 5, 6; газ. «Комуніст», 16 вересня 1928 р.

в травні 1929 р. у Харкові та Києві побував і німецький посол у СРСР фон Дірксен⁴⁵.

Активну діяльність розгорнуло влітку 1928 р. Всеукраїнське товариство культурних зв'язків з закордоном. Найважливіші заходи по налагодженню культурного обміну України з Німеччиною здійснювались при допомозі ВУТКЗ. Товариство випускало періодичну хроніку про усі визначні події будівництва соціалізму на Україні для зарубіжної преси, влаштовувало виставки (наприклад, дитячої німецької книги і графіки навесні 1929 р.) і т. д.⁴⁶ Радянська Україна брала участь у щорічних ярмарках у Лейпцігу, в міжнародній виставці друку в Кельні влітку 1928 р., виставці робітничих театрів у Дортмунді тощо⁴⁷. Існували й інші форми культурних взаємин між українськими та німецькими трудящими⁴⁸.

Приклади мирного співробітництва між Німеччиною періоду Веймарської республіки та Радянським Союзом, в тому числі й Радянською Україною, яскраво свідчать про дружні почуття трудящих обох країн і прагнення їх підтримувати добрі стосунки.

Політика СРСР у галузі міжнародних відносин сприяла невинному зростанню авторитету Радянської країни, поширенню ленінських ідей соціалізму і комунізму в цілому світі. Навіть в умовах кривавого гітлерівського терору, у вогні другої світової війни зерна дружби й пролетарської солідарності між трудящими обох країн не були знищені.

В страшні роки коричневої чуми мужні антифашисти Брозовські героїчно зберегли Червоний прапор — подарунок мансфельдським робітникам від їхніх українських друзів — гірників Криворіжжя. Такими ж подвигами уславились і робітники берлінського електроапаратного заводу, що врятували почесний дар своїх харківських товаришів, і жінки-комуністи, які не віддали гітлерівцям прапору, врученого їм київськими текстильницями⁴⁹.

Пролетарська солідарність кращих синів і дочок німецького народу з трудящими Радянського Союзу в роки другої світової війни знаходила свій вираз у багатьох формах. «Героїзм і стійкість революційного німецького робітничого класу, — говорив В. Пік, — його великі бойові традиції не загинули. Сотні тисяч німецьких антифашистів у підпільних групах Опору, у в'язницях та концентраційних таборах відстоювали прапор свободи, миру, захищали від імперіалізму, мілітаризму і фашизму національну честь німецького народу»⁵⁰. Німецькі патріоти налагоджували міцну бойову дружбу з радянськими військовополоненими та вивезеними у фашистську неволю громадянами Радянського Союзу та інших окупованих гітлерівцями країн, здійснювали саботаж на виробництві, організовували страйки.

Одна з найбільших організацій німецького руху Опору — Антифашистський німецький народний фронт (АДФ), який був створений

⁴⁵ Газ. «Комуніст», 24, 26, 28 травня 1929 р.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 8239, арк. 288—291; газ. «Комуніст», 10 червня 1928 р.; 14 травня 1929 р.; 24 травня 1930.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 8239, арк. 84—107; газ. «Комуніст», 14, 17 січня 1926 р.; 23, 25, 27 січня, 12 лютого, 6, 9 березня 1928 р.; 14 квітня 1929 р., 4 квітня 1930 р.; газ. «Вісті», 15 березня 1930 р.

⁴⁸ Газ. «Комуніст», 15, 16, 17 вересня 1925 р.; 28 січня 1926 р. та ін.

⁴⁹ Газ. «Радянський гірник», 21 листопада 1957 р.; газ. «Соціалістична Харківщина», 16 січня 1963 р.; газ. «Правда України», 2 жовтня 1958 р.

⁵⁰ В. Ульбрихт. К истории новейшего времени, М., 1957, стор. 28; Германский империализм и вторая мировая война. Материалы научной конференции комиссии историков СССР и ГДР в Берлине (14—19 сентября 1959 г.), М., 1961, стор. 321.

у Мюнхені в 1942 р., боровся проти фашизму в тісному єднанні з підпільною організацією «Братерська співдружність військовополонених» (БСВ). Її заснували у березні 1943 р. військовополонені радянські офіцери⁵¹.

Організатором і керівником підпільної повстанської організації в кильському таборі «Ан дер шанце», де були й радянські люди, став Степан Блажко, якого фашисти насильно вивезли з України. Влітку 1943 р. в Лейпцігу виник «Інтернаціональний антифашистський комітет», очолюваний донецьким робітником, танкістом Миколою Рум'янцевим, якого фашисти захопили в полон, та німецьким робітником Максиміліаном Хауке⁵².

Радянські люди й німецькі антифашисти вели спільну боротьбу проти гітлеризму не тільки в концентраційних та робітничих таборах. Групи Опору створювались і на окремих фабриках та заводах, в куркульських та юнкерських господарствах, де працювали радянські люди, насильно вивезені з батьківщини в фашистське рабство. Так, наприклад, німецькі комуністи-підпільники Макс Трелен і Альберт Ріхтер разом з українськими дівчатами Ніною Нечитайло, Таїсією Чепурко і Женею Богуною розповсюджували антифашистські листівки на заводі Оренштейна поблизу Потсдама⁵³.

Німецькі патріоти подавали братерську допомогу трудящим з СРСР, що потрапили в фашистську неволю. Селянин Шаа Бернгард допомагав Дмитру Данилову з Макіївки та Лізі Человській з Хмельниччини, робітник Еміль Гартунг — 15 дівчатам з Поділля. В таборі смерті Бухенвальд українського піонера Степана Баца врятував від фашистської розправи німецький комуніст Фріц Унгер⁵⁴. Можна навести ще сотні і тисячі таких прикладів.

Одним з проявів антивоєнних настроїв у німецькій окупаційній армії на Україні було послаблення військової дисципліни. Траплялися випадки співробітництва німецьких солдатів і офіцерів з радянськими партизанами й підпільниками. Зустрічалися німецькі антифашисти і серед народних месників — українських партизанів⁵⁵.

Так протягом десятиліть росла й міцніла в тяжких випробуваннях інтернаціональна солідарність німецьких трудящих з народами нашої Батьківщини і зокрема, з українським народом. Але справжнього свого розквіту ця дружба досягла тільки після виникнення першої в історії Німеччини робітничо-селянської держави — Німецької Демократичної Республіки.

⁵¹ В. Ульбрихт. Назв. праця, стор. 26.

⁵² Журн. «Вопросы истории», 1957, № 3, стор. 94; Дело трудящихся всего мира, стор. 369.

⁵³ М. Озеров. Миллионы твоих друзей, М., 1960, стор. 45.

⁵⁴ Газ. «Радянська Донеччина», 19 травня 1963 р.; газ. «Правда Украины», 21 грудня, 23 червня 1962 р.

⁵⁵ Ф. П. Шевченко. Антифашистські виступи в німецькій окупаційній армії на Україні (1941—1944 рр.), «Український історичний журнал», 1964, № 5; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 16, арк. 53; Под одним знаменем, М., 1963, стор. 4.

М. Х. АЛЕШКОВСЬКИЙ

«ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ» ТА ЇЇ РЕДАКЦІЇ

Кожний давньоруський літопис має свою інтересну, а підчас і загадкову долю. Сучасники її замовники цих літописів ставились до них не як до захоплюючого історичного читання, а перш за все як до документів великої політичної ваги. Тому літописи не лише часто переписувались, а її обростали в процесі цього новими додатковими даними, редагувались. При переписуванні з них випускались частогусто важливі факти, які чомусь не влаштовували замовника. Потрапляючи з одного міста в інше, літописний список з'єднувався з місцевим літописом, при цьому до нього іноді додавались й інші списки, в результаті чого з'являлись так звані літописні ізводи, які зберігали цілі комплекси різночасних і різних за походженням джерел.

Вивчаючи ці ізводи, можна встановити їх склад та історію кожного з літописів. З найдавніших середньовічних літописних зведень до нас дійшла «Повість временних літ», складена в Києві у другому десятиріччі XII ст.

Досліджуючи текст «Повісті временних літ» великий російський вчений О. О. Шахматов установив існування трьох її редакцій, першою з яких була авторська, створена у 1113 р., друга — редакція 1116 р., зроблена ігуменом київського Видубецького монастиря Сильвестром, і третя — 1118 р. з'явилась у колах, близьких до Мономаха та його сина Мстислава¹. До нас дійшли тільки тексти другої і третьої редакцій у складі Лаврентіївського і Іпатіївського літописів. Авторська редакція 1113 р. не збереглася в складі пізніших літописів. Одночасно з цим О. О. Шахматов відкрив у текстах «Повісті временних літ» наявність слідів більш давніх літописних ізводів XI ст.² Найважливішим з них є зведення, створене, за О. О. Шахматовим, у 1095 р. і назване дослідником Початковим. Текст його О. О. Шахматов виявив двома способами. По-перше, в Лаврентіївському літописі, що становить другу редакцію «Повісті временних літ», були відкриті сліди редакційних переробок. Вони, як вважає вчений, належать автору «Повісті временних літ», а текст, покладений цим останнім в основу свого викладу і дещо ним перероблений, О. О. Шахматов розглядає як частину Початкового ізводу. По-друге, дослідник зіставив виявлений ним текст Початкового ізводу з тим, що зберігся в Новгородському першому літописі молодшого ізводу. Виявилось, що в цьому джерелі відсутні якраз ті самі статті Лаврентіївського літопису, які О. О. Шахматов відніс до числа вставок «Повісті временних літ», зроблених у тексті Початкового ізводу. Так, у Новгородському літописі немає договорів з греками, легенди про білгородський кисіль і про переяславського богатиря, що переміг печеніга, а Олег, на противагу версії «Повісті временних літ», яка вважає його князем, названий тут воєводою. Крім того, відомості цього літопису датуються в своїй найдавнішій частині (до 945 р.) за іншою, менш точною, ніж у «Повісті временних літ», хронологією і т. ін.

¹ А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах, СПб., 1908, стор. 2; його ж. Повесть временных лет, т. I, Пг, 1916, Предисловие.

² Там же.

Отже, завдяки виявленим у «Повісті временних літ» вставкам і порівнянню з новгородським текстом було відкрито Початковий ізвод. Важливо відзначити, що це відкриття О. О. Шахматов зробив у 1897 р., коли він ще не знав про існування трьох згаданих вище редакцій. Авторською він вважав редакцію, зроблену Сільвестром у 1116 р. Відповідно третя редакція 1118 р. вважалась другою³.

Ясно, що виявивши в авторському тексті, який приписувався Сільвестру, сліди іншого літопису, використаного цим останнім, О. О. Шахматов пов'язував його з Початковим ізводом кінця XI ст., що передував «Повісті временних літ»⁴.

Становище змінилось, як тільки вчений показав, що Сільвестр був лише редактором, а «Повість временних літ» створена монахом другого київського монастиря (Печерського) до 1116 р. В результаті з'явилась чисто логічна можливість віднести виявлений у другій редакції «Повісті временних літ» текст більш раннього літопису не до Початкового ізводу, а до найпершої редакції. Коли О. О. Шахматов відносив його до Початкового ізводу, він ще не знав про існування другого тексту, що був, як і Початковий ізвод, більш раннім, ніж сільвестрівська редакція «Повісті временних літ», і так само претендував на ототожнення з виявленим в Лаврентіївському і збереженим у Новгородському літописі текстом.

Проте О. О. Шахматов не змінив своїх висновків і тоді, коли була відкрита перша редакція 1113 р., і продовжував пов'язувати вказаний текст з Початковим ізводом. Ця суперечність в дослідженні вченого примушує перевірити його висновок і вяснити, чи не є відкритий ним літопис більш раннім, ніж сільвестрівський текст «Повісті временних літ», її перша редакція. Зробити це можна шляхом виявлення текстуального зв'язку всіх трьох редакцій в тих місцях «Повісті временних літ», де відсутні сліди Початкового ізводу 1095 р. Це, по-перше, її статті, що йдуть після заключної статті Початкового ізводу під 1093 р., тобто 1094—1117 рр. По-друге, оповідання про розселення слов'ян, яке вперше з'явилось у «Повісті временних літ» і якого не було в Початковому ізводі.

У статтях 1094—1117 рр., як і в попередніх відомостях «Повісті временних літ» до 1093 р., також є сліди якогось раннього тексту і його пізнішої редакційної переробки. Вони поділяються на три різновиди. По-перше, є багато фактів порушення хронологічної послідовності в розповіді про події одного й того ж року. Роки в Давній Русі починались у березні й кінчались в лютому, і відповідно виклад в середньовічних літописах, як правило, мав такі хронологічні рамки.

Послідовність цих подій, звичайно, не порушується, що пояснюється веденням самих записів по роках. Проте у вказаних статтях «Повісті временних літ» такі порушення є. Так, під 1094 р. про смерть колишнього печерського ігумена Стефана 27 квітня сказано після опису серпневого нашестя сарани й липневого від'їзду Мономаха до Чернігова⁵. Під 1095 р. про серпневе нашестя сарани говориться після подій, пов'язаних з вигнанням Давида Святославича з Новгорода, що сталося «сего же лета исходяща», тобто в січні—лютому березневого року⁶. Під 1096 р. згадується про другий набіг Боняка

³ А. А. Шахматов. Древнейшие редакции Повести временных лет. «Журнал Министерства Народного Просвещения», СПб., 1897, ССХІІІ, № 10, отд. 2. стор. 209.

⁴ А. А. Шахматов. О начальном киевском летописном своде, М., 1897.

⁵ Повесть временных лет, т. I, М.-Л., 1950, стор. 148 (далі — ПВЛ).

⁶ Там же, стор. 150.

на Київ у п'ятницю 20 липня, тоді як 20 червня (а не липня) припадало на п'ятницю в попередньому 1095 р.⁷

Під 1097 р. в один річний запис включено події 1097—1100 рр., а далі в статті 1098 р. після другої згадки про з'їзд князів, про який вже розказано під 1097 роком, автор оповідання додає: «Яко же и в прежнее лето сказах»⁸. Отже, автор статті 1097 р.—одна людина, літописець коротких статей 1098—1099 рр.—інша.

Під 1102 р. після докладного оповідання про жовтнево-лютневі події ідуть короткі записи про те, що відбувалось у серпні й листопаді⁹. Між цими згадками й детальними розповідями є й суто смислова суперечність. У короткому записі говориться про смерть Ярослава Ярополчича 11 серпня, а з розгорнутого оповідання випливає, що цей князь був живий ще 1 жовтня того ж року.

Під 1106 р. після червневих, грудневих, лютневих подій згадується те, що було в серпні¹⁰. Під 1113 р. йдеться спочатку про смерть ігумені Лазоревського монастиря 14 вересня, а потім говориться про події 11 вересня і розповідається також про вокняжіння в Переяславі Ярополка Владимировича, хоч воно могло статися лише після смерті його брата Святослава, про якого згадано в статті наступного 1114 р.¹¹

Ці приклади свідчать про те, що в тексті «Повісті временних літ» з'єднані відомості, в усякому разі, з двох джерел. Повідомлення про більш ранні факти йде після опису пізніших подій. Ясно, що тут і вставки одних відомостей перед іншими, і приписки додаткових даних у кінці статті. Переконаємось у цьому, розглянувши другу групу слідів редакційної переробки.

У вказаних статтях зустрічаються повторні повідомлення про одні й ті ж події. Про такі записи під 1098—1100 рр. уже говорилося. Ще важливіший випадок дає запис під 1096 р., коли між двома згадками про прихід Олега під Смоленськ — явне протиріччя. В першому повідомленні говориться, що цей князь не був прийнятий «смольнянами», тобто про відсутність його брата Давида в місті, і про те, що Олег пішов на Рязань¹². А у другому повідомленні сказано, що він набрав у Смоленську воїнів, тобто про «приняття» його смольнянами і присутність Давида в місті, а також про похід Олега на Муром, а не на Рязань¹³. Найцікавіше те, що друга відомість міститься у вставці, віднесеній ще О. О. Шахматовим до третьої редакції. Отже, перше повідомлення належить до більш ранньої редакції, що й підтверджується наявністю в статтях після 1094 р. слідів кількох авторів.

Під 1100 р. дещо по-іншому розповідається про рішення Увечиського з'їзду князів, ніж у менш точному свідченні про те ж рішення під 1097 р.¹⁴ У статті 1115 р. двічі в різних місцях тексту згадується і про висвячення церкви у Вишгороді, і про перенесення в неї мощів Бориса й Гліба¹⁵.

Нарешті, зустрічаємось і з третьою відмінністю слідів редакційної переробки більш раннього тексту. У статті 1102 р., наприкінці

⁷ ПВЛ, стор. 151.

⁸ Там же, стор. 181.

⁹ Там же, стор. 182—183.

¹⁰ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. II, М., 1962, стор. 257—258.

¹¹ ПВЛ, стор. 197.

¹² Там же, стор. 168.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, стор. 180, 182.

¹⁵ Там же, стор. 199—200.

довгого оповідання, вставленого перед коротким записом, який суперечить відомостям про Ярополчича, поданим в оповіданні, говорить про те, що небесні «знамення» бувають «ова на зло, ова ли на добро»¹⁶. Це не узгоджується з численними твердженнями, мабуть другого літописця, що будь-які знамення бувають завжди тільки «не на добро»¹⁷. В обох випадках ці суперечливі міркування ілюструються описом наступних за знаменнями подій. У першому з них описано дві перемоги Мономаха після прикмет, що провіщають добро, а не зло (статті 1102—1103 і 1110—1111 рр.). В іншому випадку в статтях 1063, 1065, 1093, 1115 рр. йде мова про лихі наслідки, які мали місце після провісних знамень. Нагадаємо, що в першому тексті маємо справу з вставкою під 1102 р., виявленою завдяки порушенню хронологічної послідовності в оповіданні про події того року. Це призвело до суперечливих відомостей про одного й того ж князя. В другому випадку подано тексти авторської редакції, оскільки вони і численні, і містяться не лише після 1093 р., але й до статті цього року.

Таким чином, є сліди редакційної переробки авторського тексту «Повісті временних літ». На їх підставі до числа вставок зараховуємо повідомлення під 1094 р. (від'їзд Мономаха з Чернігова й нашестя сарани); 1095 р. (вигнання Давида з Новгороду); 1096 р. (розповідь про боротьбу з Олегом на початку і в кінці статті й оповідання Гюряти Роговича); 1097 р. (вся стаття); 1098 р. (фраза «яко же и в прежнее лето сказах»); 1102 р. (оповідання про Ярополчича, про посольство новгородців, про добрі знамення); 1103 р. (відомості про з'їзд); 1110 р. (опис знамення в Печерському монастирі); 1111 р. (розповідь про з'їзд і перемогу Мономаха); 1113 р. (редакція оповідання про вокняжіння Мономаха й відомості про Мономаховичів); 1114 р. (згадки про Ладогу і Новгород); 1115 р. (редакція оповідання про перенесення мощей Бориса і Гліба).

Розглядаючи вказані вставки, бачимо, що вони пов'язані або з прославлянням Мономаха і повідомляють про події в його сім'ї, або компрометують ворогів Мономаха — Олега Святославича і князя Святополка. Другою характерною особливістю багатьох з цих текстів є добра обізнаність їх автора з Новгородом і Ладогою (1095, 1096, 1102, 1114 рр.). Вставки під 1096 і 1114 рр. були віднесені ще О. О. Шахматовим до третьої редакції¹⁸. З нею ж пов'язуємо і решту вставок, а також вважаємо, що сама третя редакція створена в мономахівському сімейному Андріївському монастирі, про який у «Повісті временних літ» є відомості з 1086 р. та в статтях 1105 і 1112 рр.¹⁹ Характерно, що в статтях після 1093 р. зовсім немає будь-яких згадок про місце створення другої редакції — Київській Видубецький монастир. Цього не було б, якби вказані вставки з'явилися у другій, а не в третій редакції. В останньому випадку Сільвестр вніс би і які-небудь записи хоч би з Видубецького синодика. Проте їх немає. Це підтверджує думку О. О. Шахматова, що текст Сільвестра був списком, який майже не відрізнявся від авторського тексту «Повісті временних літ». Оскільки останньою її статтею, яка має ознаки редакційної переробки (повторення в оповіданні про вишгородське свято) і сліди авторського тексту (погана прикмета перед смертю Олега Святославича), є відомості під 1115 р., вважаємо їх заключною статтею «Повісті временних літ» першої редакції, створеної в кінці

¹⁶ ПВЛ, стор. 183.

¹⁷ Там же, стор. 110—111, 196.

¹⁸ А. А. Шахматов. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938, стор. 23, 81—83.

¹⁹ ПСРЛ, ствн. 197, 257, 273—274.

того ж 1115 р. У 1116 р. була зроблена уже друга, сільвестрівська редакція. У статтях 1116—1117 рр. слідів переробки немає, вони з'явилися лише в третій редакції.

Отже, «Повість временних літ» була створена у 1115 р.²⁰ Саме на цьому році, як довів О. О. Шахматов, обривається київське джерело новгородського літопису XII ст., що збереглося в складі Новгородського Першого літопису²¹.

Д. С. Лихачов показав, що цей літопис XII ст. був не владичним 1167 р., як думав О. О. Шахматов, а ізводом князя Всеволода, внука Мономаха, який правив у Новгороді з 1117 р. Ізвод Всеволода і ґрунтується на тій редакції «Повісті временних літ», яка обривалась на 1115 р., отже, на першій, а не третій редакції, як вважали О. О. Шахматов і Д. С. Лихачов²². Перевірити цей висновок можна, зіставляючи статті ізводу Всеволода за 1094—1115 рр. з текстом третьої редакції «Повісті временних літ». Виходить, що ряд подій, згаданих в обох літописах, датуються в них по-різному або по-іншому описуються. Більше того, в новгородському ізводі Всеволода немає жодного з тих повідомлень, які віднесені до числа вставок, що з'явилися лише в третій редакції, в тому числі відсутній і опис посольства новгородців у Київ у 1102 р. Цей факт можна, між іншим, пояснити тим, що новгородець скорочував київський літопис, але як бути з літописними фактами, які суперечать один одному?

Так, під 1095 р. в новгородському літописі повідомляється про вокняжіння Давида Святославича, а в третій редакції, у тексті вставки під цим роком говориться, навпаки, про його вигнання з Новгороду. Під 1097 р. у новгородському літописі сказано спочатку про осліплення Василька, а потім про Кулачську битву з Олегом, а в третій редакції, у вставних текстах про ці ж події розповідається, поперше, в зворотному порядку, а по-друге, під 1096 і 1097 рр. Нарешті, закладка кам'яної фортеці в Ладозі і розширення новгородського дітинця датуються новгородцем 1116 р., а автором третьої редакції в його вставці — 1114 р. Отже, в усіх трьох випадках новгородські відомості суперечать саме тим текстам «Повісті временних літ», які вперше з'явилися у третій редакції і яких ще не було в тому примірнику першої редакції, що ним скористався новгородський літописець Всеволода.

Статті ізводу Всеволода, що беруть свій початок у «Повісті временних літ», йдуть в Новгородському Першому літопису, за О. О. Шахматовим, після 1017 р., замінюючи в ньому Початковий ізвод. При порівнянні з текстом третьої редакції «Повісті временних літ» виявлено у ряді випадків такі ж істотні відмінності, як і щойно розглянуті для статей після 1093 р. Так, про розширення Києва і закладку Софійського собору в ізводі Всеволода повідомляється під 1017 р., а в третій редакції — під 1037 р.²³ Про похід Ярослава до Береста тут говориться під 1017 р., а в третій редакції під 1022 р. Напад Всеволода на Новгород в ізводі згадано під 1066 рр., а в оповіданні третьої редакції — під 1067 р. Відповідно смерть Гліба Святославича — під 1079 р. і 1078 р., причому в новгородському тексті дата смерті Гліба — 30 травня, є додатковою в порівнянні з третьою редакцією. Вона зу-

²⁰ Пор. Л. В. Черепнин. *Повесть временных лет, ее редакции и предшествующие ей летописные своды*, журн. «Исторические записки», 1948, № 25, стор. 301—314.

²¹ А. А. Шахматов. *Разыскания...*, стор. 205.

²² Д. С. Лихачев. «Софийский временник» и Новгородский политический переворот 1136 г., журн. «Исторические записки», 1948, № 25, стор. 251—257.

²³ Пор. Новгородскую Первую летопись младшего и старшего изводов (М.—Л., 1950) з «Повестью временных лет».

стрічається і в Слові про Нікіту Києво-Печерського патерика, який користувався, за припущенням О. О. Шахматова, першою редакцією «Повісті временних літ»²⁴. Під 1093 р. в ізводі Всеволода у згадці про Трипільську битву поряд з Святополком говориться про його сина Мстислава, а про інших князів не сказано, тоді як у великому оповіданні третьої редакції, що збереглася, Мстислав взагалі не фігурує. Ясно, що згадка про нього була в першій редакції і зникла в третій.

Отже, виявляється, що у всіх статтях ізводу Всеволода після 1017 р. його київське джерело відрізнялось від тексту третьої редакції, а оскільки його використання переривається там же, де й перша редакція «Повісті временних літ» — на 1115 р., то зрозуміло, що від цієї версії й починається новгородський ізвод.

Ми розглянули, таким чином, ті статті третьої редакції «Повісті временних літ», які можна порівняти з відомостями Новгородського Першого літопису, що беруть свій початок від «Повісті временних літ». Але в Новгородському літописі збереглися і статті, що, за О. О. Шахматовим, вихідним пунктом мають Початковий ізвод. Це статті до 1017 р. Тому повернемося знов до тих текстів «Повісті временних літ», яких завідомо не було в Початковому ізводі, й подивимось, чи можна їх порівняти з Новгородським літописом. Мова йде про вступні оповідання «Повісті временних літ» — розселення народів після потопу і переселення слов'ян з Дунаю. Цих текстів у Початковому ізводі не було, значить, сліди їх не повинні зустрічатися і в Новгородському Першому літописі, якщо твердження О. О. Шахматова вірні. Проте ці сліди є.

Справа в тому, що новгородські свідчення базуються у своїй найстарішій частині (до 945 р.) на Хронографі, а текст в Іпатіївському й Лаврентіївському літописах до 945 р. бере початок з другого візантійського джерела — Хроніки Амартола. Тому О. О. Шахматов і вважав, що Початковий ізвод і перша редакція «Повісті временних літ» відповідно засновані на Хронографі й Хроніці Амартола. Виходячи з цього, слід сподіватися, що у вступних оповіданнях «Повісті временних літ» не повинно бути слідів використання Хронографа, оскільки її автор більше довіряв Хроніці Амартола. Проте в першій розповіді цього літопису про розподіл землі між синами Ноя виявляємо, що основу її становить текст Хронографа, доповнений вставками з Хроніки Амартола²⁵. Виходить, що або автор «Повісті временних літ» використовував обидва джерела, або тільки перше з них, а вставки з Амартола зроблено редактором пізніше. Опрацювання автором одночасно двох джерел неможливо допустити, бо, по-перше, коли він знав, що свідчення Амартола більш достовірні, то використання Хронографа стає неймовірним. По-друге, текст, аналогічний Хронографу, є і в Амартола, отже, незрозуміло, чому автор саме з Хронографа взяв зовсім малозначні фрази, які можна було знайти і в Амартола. По-третє, цитує Хронограф саме той літописець, що в статті 1065 р. говорить про знамення як про виключно лихі прикмети, а опис їх йде з 1063 р. по 1115 р. і зроблений автором першої редакції «Повісті временних літ». Цей автор використав Хронограф, а вставки з Хроніки Амартола включені його редактором. Це тим більш правдоподібно, що у вступних текстах «Повісті временних літ» є й інші редакційні переробки.

У тексті третьої редакції, що збереглась, під 898 р. зараз міститься сказання про перекладення грецьких книг на слов'янську мову²⁶.

²⁴ А. А. Шахматов. Повесть временных лет, т. I, стор. XIII—XIV.

²⁵ Див. текст цитат із Хронографа і Хроніки Амартола за виданням: А. А. Шахматов. Повесть временных лет, т. II, Пг., 1916.

²⁶ ПВЛ, стор. 21.

У ньому згадується ще живий візантійський імператор Михаїл, який помер у 867 р. Отже, під 898 р. це сказання перенесено з якогось місця «Повісті временних літ», де воно було в усякому разі до 867 р. Ясно, що переміщення зроблено редактором, а сам текст належить автору «Повісті временних літ». У ньому згадується напад угрів на Київ. І виходить, що ця відомість текстуально відрізняється ще від однієї згадки про ту саму подію, вміщеної в недатованій частині «Повісті временних літ» до 6360 (852) року. У першій редакції під 898 р. говориться просто про угрів, які витіснили з Дунаю волохів, а в другому тексті повідомляється про чорних угрів. До їх нападу були ще білі угри, які витіснили не волохів, а болгар²⁷. У тексті про білих і чорних угрів використано саме Хроніку Амартола*, а не Хронограф, і оскільки його автор розповідає про їх нашествя по-іншому, ніж автор першої редакції під 898 р., знов приходимо до висновку, що цей останній не був знайомий з Хронікою Амартола. В протилежному разі він знав би про білих і чорних угрів, а не взагалі угрів, про витіснення болгар, а не волохів.

І в цьому випадку, як і в оповіданні про синів Ноя, як бачимо, Хроніка Амартола використана саме третьою, а не першою редакцією «Повісті временних літ».

Перша редакція, як і новгородський текст, віднесений О. О. Шахматовим до Початкового ізводу, ґрунтувалась на Хронографі.

Отже, новгородський текст є першою редакцією «Повісті временних літ». Слід лише з'ясувати, чи є відомості в київському джерелі цього новгородського тексту про переклад книг на слов'янську мову за Михаїла. Виявляється, що в Хронографі, на якому засноване це джерело, переклад книг згадується під 6363 р., причому як у Хронографі, так і в новгородському тексті, мати Михаїла помилково названа Іриною, а не Феодорою²⁸. Звідси випливає, що в київському джерелі є відомості про переклад книг, але це сказання випало з новгородського тексту.

Отже, він бере початок у першій редакції «Повісті временних літ». Інакше кажучи, з цієї редакції походять не лише короткі статті Новгородського Першого літопису після 1017 р., але й її великі статті до цього року. Думка про те, що текст Новгородського Першого літопису походить від двох різних джерел — Початкового ізводу і «Повісті временних літ», — ґрунтувалась саме на існуванні в цьому літописі то більших, то коротших статей. Було вирішено, що перші чергуються з другими, бо в Новгороді був лише дефектний примірник Початкового ізводу, який закінчувався статтею 1017 р. і тому він доповнювався за «Повістю временних літ».

Проте залишилось незрозумілим, чому ж статті «Повісті временних літ» були дуже скорочені при цьому з'єднанні, тоді як тексти Початкового ізводу переписані точно. Тому відносячи і довгі, і короткі статті Новгородського першого літопису до одного джерела, необхідно зрозуміти причину скорочення цього джерела саме після 1017 р.

Справа, перш за все, в тому, що короткі відомості ідуть тут не з 1017 р., як взагалі вважається, а з 1016 р. У тексті під 1016 р. є й коротка стаття про Любечську битву і більш докладний опис цієї події, зроблений пізніше²⁹. Це два різних тексти, тому що за версією

²⁷ ПВЛ, стор. 14.

* Див. текст цитат із Хроніки Амартола у тому ж виданні О. О. Шахматова.

²⁸ А. А. Шахматов. Разыскания..., стор. 98.

²⁹ Д. С. Лихачев. «Софийский временник» и новгородский политический переворот 1136 г.

короткої статті Святополк біжить в Ляхи, а за версією розширеної приписки він переходить у печенігів. У приписці докладно розповідається і про допомогу новгородців Ярославу в його боротьбі із Святополком, і про нагороду, одержану ними від Ярослава, ті самі Ярославові грамоти, на які новгородці завжди посилались, захищаючи свою незалежність. Ясно, що скорочуючи статтю 1016 р., зводчик опускає з літопису важливі для Новгороду матеріали, на яких була заснована новгородська незалежність. Навпаки, широко коментуючи коротку статтю 1016 р., пізніший літописець вводив у текст важливий політичний матеріал. Скорочення цього матеріалу було на руку князю, його відновлення — на користь Новгороду. Оскільки короткі відомості в цьому літописі беруть початок у княжому ізводі Всеволода, стає зрозумілою причина скорочення статті 1016 р., а слідом за нею й останніх статей «Повісті временних літ». Нагадаємо, що саме з початку правління Всеволода відносини князя і Новгороду різко загострились, і зокрема в 1118 р. новгородські бояри були заарештовані Мономахом та ув'язнені в Києві. Це пояснює й актуальність подій столітньої давності, і причину вилучення їх історії з княжого літопису. Характерно, що після вигнання Всеволода в його ізводі, переписаному, мабуть, при дворі владики, було виправлено тільки одне скорочення під 1016 р. і вставлено оповідання про новгородську допомогу Ярославу. Решта скорочень не поновлювалась, що ще раз свідчить про важливість вилучення статті 1016 р. при складанні ізводу Всеволода.

Отже, віднесений до Початкового ізводу текст в дійсності бере початок з першої авторської редакції «Повісті временних літ», яка нібито безслідно зникла з російського літописання. В такому разі до неї належить і знаменита антикнязівська передмова до Новгородського Першого літопису. Свого часу О. О. Шахматов датував цю передмову 90-ми роками XI ст., беручи за основу те, що в ній згадуються Олексій Ісакий³⁰. Дослідник ототожнював їх з діячами кінця XI ст. Олексієм Комніним і його братом севастократором Ісакієм. Проте пізніше О. О. Шахматов слушно відмовився від такого припущення, оскільки під цими діячами розуміли співправителів початку XIII ст. Олексія та Ісака Ангелів, а сама згадка про них виявилась пізнішою новгородською вставкою у текст передмови³¹.

Другим обгрунтуванням названої дати було зіставлення тексту передмови із статтею 1093 р., в якій так само говориться про тяжкі побори княжої адміністрації. Проте це порівняння лише доводить, що обидва тексти належать одному автору, але нічого не говорить про час роботи його. Є дані, які свідчать, що настрої автора передмови і статті 1093 р. був злободенним саме для епохи створення «Повісті временних літ». В цьому переконує, по-перше, те, що автор «Повісті временних літ» вставив у оповідання про давні події, пов'язані з убивством Бориса і Гліба, біблейську цитату з паремійного читання церковної служби про Бориса і Гліба, яке з'явилося, за О. О. Шахматовим, близько 1115 р.³² Відзначимо, що до біблейської цитати цей автор додав від себе слова засудження «младых советников», тобто молодших дружинників князя. А саме про зловживання «уных», молодших дружинників, прибічників князя і про зневажання старих,

³⁰ А. А. Шахматов. Предисловие к начальному Киевскому своду и Нестерова летопись. Известия отделения Русского языка и словесности, кн. 1, СПб., 1909, стор. 213—270.

³¹ А. А. Шахматов. Киевский Начальный свод 1095 г.; Сб. «А. А. Шахматов», М.—Л., 1947, стор. 147—148.

³² А. А. Шахматов. Разыскания..., стор. 54.

досвідчених мужів говориться в статті 1093 р. По-друге, в ці перші роки правління Мономаха в своєму посланні до нього київський митрополит Нікіфор з допомогою поетичних метафор застерігає князя від надмірного довір'я «слугам и воеводам», які є очима й вухами правителя³³. Своєрідним відгуком на дорікання митрополита звучать слова Мономаха в його відомому повчанні про те, що він не довіряв ні отроку, ні біричу, ні посаднику, а робив все сам³⁴. Отже, і ці відомості показують злободенність обвинувачень статті 1093 р. проти дружинників князя в роки, коли писалась «Повість временних літ». Потретьє, саме напередодні її створення, у 1113 р. в Києві відбулось грізне повстання, спрямоване, як справедливо відзначає М. М. Тихомиров, не лише проти лихварів, але й проти зловживань княжої адміністрації³⁵. В чому вони полягали, знаємо із статті 1093 р. і з передмови, в якій у цих зловживаннях обвинувачуються самі князі, а не їх дружинники.

Ці причини і дозволяють віднести передмову на час створення «Повісті временних літ». Цей літопис був звернений не до якогось одного князя, а до всіх Рюриковичів, причому його характерною особливістю є наголос, зроблений якраз на викладі давніх подій, тоді як в міру наближення до сучасності кінця XI—початку XII ст. текст статей ставав все лаконічнішим, хоч події й заслуговували більш детального опису.

Не випадково, «Повість временних літ» відповідно до цієї своєї особливості починається не з нейтрального оповідання про створення світу, а з глибоко символічного нагадування про історію розподілу землі між трьома синами Ноя: «Сим же и Хам и Афет, разделивше землю, жеребьи метавше, не преступати никому же в жребий братень, и живяху каждо в своей части»³⁶. Про цю ж умову «не переступати братнього предела, не сгонити» автор згадує під 1054 р.³⁷ як про слова Ярослава синам. Те, що «не добро бо есть преступати предела чюжего», він повторює і в оповіданні про боротьбу трьох Ярославичів у 1073 р.³⁸

Слова літописця звернені до всіх князів і перш за все до трьох Ярославичів. Цей заклик виявився особливо актуальним в зв'язку з сторіччям з дня вбивства Бориса і Гліба, яке широко відзначалось у 1115 р., коли й була створена «Повість временних літ».

Проте незабаром вона зазнала переробки. Текст редакції 1116 р., очевидно, не влаштував Мономаха, чим і пояснюється поява третьої редакції — факт незвичайний навіть для середньовічного літописання. Автор третьої редакції перш за все уточнив хронологію давніх подій, скориставшись Хронікою Георгія Амартола. Потім він значно детальніше, ніж творець «Повісті временних літ», зупинився на подіях кінця XI ст.—початку XII ст. В цих текстах на першій план виступила фігура київського князя Мономаха, замовника третьої редакції. Його поведінка в багатьох епізодах складних міжкнязівських відносин і зовнішньополітичної боротьби є, за уявленнями літописця, зразком для князів того часу. Однак автор третьої редакції не лише поповнював тексти свого попередника, але дещо з них випускав. Так, відсутні багато відомостей про генеалогію Святополка Ізяславича — згадка

³³ Русские достопамятности, ч. I, М., 1815, стор. 63 і наст.

³⁴ ПВЛ, стор. 163.

³⁵ М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания на Руси. XI—XIII вв., М., 1955, стор. 136—137.

³⁶ ПВЛ, стор. 10.

³⁷ Там же, стор. 108.

³⁸ Там же, стор. 122.

про походження Святополка від шлюбу Ізяслава з польською княжною, про рік народження Святополка, про похід Ізяслава на Сисол у 1060 р. Ці факти уціліли лише в новгородському літописанні, яке бере початок з першої редакції «Повісті временних літ»³⁹. Навпаки, відомості про походження Мономаха і рік його народження збереглись у третій редакції, а можливо й поповнились даними про народження його синів та їхні шлюби, про їх князювання. Особливо цікаві в цьому відношенні знамениті вставки автора третьої редакції про варязьке походження Русі. Ці відомості свідчать про західні, або як тоді говорили, «латинські» зв'язки Рюриковичів. І Мономах, і його син Мстислав перебували в тісних родинних зв'язках саме з тими самими «латинами», проти яких так завзято виступав митрополит Нікіфор в своїх посланнях до князів*. Проти вчення «латин» заперечував і автор «Повісті временних літ»⁴⁰, причому його тексти дуже близькі до відповідних місць посланій Нікіфора. Латинська небезпека, що загрожувала російському православ'ю, особливо посилилась за Мономаха. У 1116 р. Мономах організував походи проти Візантії. Зрозуміло, що митрополит з тривогою стежив за розвитком подій. У цій обстановці автор третьої редакції і зробив ще одну вставку, яку звичайно відносили до другої редакції. Він перемістив оповідання про просвітительську діяльність апостола Павла з початку «Повісті временних літ» під 898 р., а на це місце вставив легенду про подорож апостола Андрія по Дніпру до Новгорода і далі через Варязьке море в Рим. Андрій був братом апостола Петра, визнаного глави західної римської церкви, тоді як східна церква завжди зверталась до авторитету Павла. Тому віднесення розповіді про Павла на задній план викладу і вставка про Андрія — це прямий виклик, кинутий греку-митрополиту. Андрій був патроном батька Мономаха і одного з заснованих ним київських монастирів. Тому природно, що вставка про нього з'явилась саме в третій редакції, створеній, на нашу думку, в Андріївському монастирі. Ця «латинська» спрямованість була ще однією особливістю третьої редакції, яка відрізняє її текст від першої.

Перша редакція «Повісті временних літ» уціліла лише в Новгороді. Третя ж поширювалась по Південній Русі, зокрема по мономахівському князівству, і перейшла в Ростово-Суздальське літописа́ння дому Мономаха. В цьому зв'язку особливо цікава її доля у Переяславі Руському, літопис якого зберігся в складі Лаврентіївського зведення XIV ст. Саме цей список «Повісті временних літ» О. О. Шахматов завжди відносив до її другої редакції — Сільвестрівської 1116 р. Проте текст даного списку містить і всі вставки третьої редакції аж до статті 1110 р., на якій «Повість временних літ» обривається, після чого йде запис Сільвестра про його роботи у 1116 р. Наявність у Лаврентіївському зведенні сплаву особливостей обох редакцій О. О. Шахматов пояснював тим, що владимирський літописець-зводчик кінця XII ст., маючи в своєму розпорядженні два літописи Переяслава Руського, що беруть початок у другій і третій редакціях, з'єднав їхні тексти в своєму ізводі⁴¹. Проте незрозуміло, чому маючи справу з текстами третьої редакції, які не уриваються на 1110 р., а йдуть аж до 1117 р., він не заповнив у своєму ізводі статей 1110—1117 рр. за цією

³⁹ Новгородская первая летопись г. 1050, стор. 16; ПСРЛ, т. V, вип. 1, Л., 1925; Софийская первая летопись г. 6551, стор. 129; г. 6568, стор. 132.

* Ці послання опубліковані в додатках до II тома «Истории русской церкви» Макарія.

⁴⁰ Див. ПВЛ, стор. 79—80.

⁴¹ А. А. Шахматов. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв., стор. 24, 81.

третьою редакцією. Незрозуміло також, чому він не включив у свій літопис цілий ряд відомостей про Мономаха і його сім'ю, тобто даних, які йдуть у третій редакції з 1076 р. Це тим більш дивно, що на думку О. О. Шахматова, завдання літописця дому Мономаха якраз і полягало в поповненні другої редакції відомостями, яких не вистачало в третій. Тому виникає сумнів, чи вірно відносити текст Лаврентіївського літопису до другої редакції, якщо він містить і матеріали, вперше зафіксовані у третій редакції.

Ця атрибуція ґрунтувалась, головним чином, на записі Сильвестра під 1110 р.* Лаврентіївського літопису. В ній говориться, що її автор працював над «Повістю временних літ» у 1116 р., в той час, коли в Києві княжив Мономах, а сам Сильвестр був ігуменом Видубецького монастиря. Але звідси виходить, що запис зроблено тоді, коли Сильвестр ігуменом уже не був, отже не в 1116 р., а пізніше, і не обов'язково на примірнику видубецького тексту «Повісті временних літ». Справді, з 1118 р. Сильвестра перевели в Переяслав єпископом, де він і помер у 1123 р.⁴² Записки про це збереглися якраз у переяславському літописі, що свідчить про літописну роботу під час перебування Сильвестра в місті. Лише в цьому тексті є й авторський запис Сильвестра. В київському літописі його нема. Тому вважаємо, що й в Переяславі Сильвестр провів приблизно таку ж роботу над «Повістю временних літ», як і у 1116 р., тільки в основу його переяславського списку була покладена третя, а не перша редакція. Саме цим пояснюється наявність у Лаврентіївському літописі сплаву текстів другої і третьої редакцій, причому такого їх поєднання, яке в більшості випадків до найменших подробиць відтворює текст Іпатіївського літопису, що було б неможливо, коли б цей сплав виник шляхом сполучення обох редакцій пізніше — наприкінці XII ст.

Така доля «Повісті временних літ», переробленої на замовлення Мономаха. До нас дійшли тексти її першої і третьої редакції — відповідно Новгородського Першого літопису та Іпатіївського і Лаврентіївського зведень. Вивчення взаємозв'язку цих двох редакцій тільки починається, але вже зараз ясно, що воно має передувати реконструкції літописання XI ст. Історія ж наукових відкриттів О. О. Шахматова склалась дещо інакше. Спочатку було виявлено Початковий ізвод XI ст. в тексті третьої редакції, який вважали другою, і лише потім стало відомо про існування ще одного претендента на цей древній текст — першої редакції самої «Повісті временних літ». Цим і пояснюється «помилка» О. О. Шахматова, що є чисто історичною за своїм походженням. Вона могла бути виправлена лише завдяки наступним відкриттям самого О. О. Шахматова, яким судилось міцно увійти в науку про давньоруські літописи.

* «Игумен Сильвестр святого Михаила написах книги си Летописец, надеяся от бога милость принять, при князи Володимере княжашю ему Киеву, а мне в то время игуменяшю у святого Михаила в 6624, индикта 9 лета; а иже чететь книги сия, то буди ми в молитвах». ПВЛ, р. 1110, стор. 188.

⁴² ПСРЛ, т. I, Л., 1926, р. 6626, стр. 291; р. 6631, стр. 293.

Повідомлення

Л. Д. ВІТРУК

ПІДВИЩЕННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО ТА ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ РОБІТНИЦЬ УКРАЇНИ В 1926—1932 рр.

Грандіозні завдання соціалістичної індустріалізації й колективізації сільського господарства в Радянській країні викликали необхідність піднесення в найкоротші строки культурно-освітнього рівня трудящих. При цьому партія й уряд виходили з вказівки В. І. Леніна про те, що «в країні неписьменній побудувати комуністичне суспільство не можна»¹. Особливо гостро стояло питання про освіту для жінок, оскільки між культурним рівнем обох статей історично склався великий розрив.

Для залучення жіночої частини населення до освіти Комуністична партія й Радянський уряд використовували найрізноманітніші заходи. Завдяки проведеній величезній організаційно-виховній роботі потяг робітниць і селянок до навчання неухильно зростав. «Вчитись не пізно нікому й ніколи» — такі гасла були на прапорах, які несли жінки, що заповнили вулиці й майдани Харкова в день свята навчання в 1928 р.² Ці лозунги здійснювалися ними на практиці.

Однією з найбільших перешкод на шляху до активної участі жінок у будівництві соціалізму була тяжка спадщина минулого — неписьменність і малописьменність. У 1926 р. під час перепису населення на Україні було виявлено майже 11 млн. 745 тис. неписьменних. Понад 8 млн. 302 тис. з них становили жінки. Проте порівняння з дореволюційним часом показує, які величезні зміни відбулися в культурно-освітньому рівні трудівниць уже в перші роки Радянської влади. Так, якщо в 1897 р. письменних серед жінок було 9,5%, то в 1920 р. — 27%, а в 1926 р. — 37,7%³. Завдяки вжитим партією й урядом заходам кількість неписьменних жінок на Україні на кінець 1928 р. зменшилася до 3 млн. 474 тис. На початок 1931 р. грамотні серед трудівниць становили вже 52,8%⁴.

На боротьбу з неписьменністю були мобілізовані партійні, профспілкові й комсомольські організації. Для жінок поряд із загальними (відвідування шкіл ліквідації неписьменності) широко практикувалися спеціальні методи навчання, зокрема індивідуально-групове за місцем проживання переобтяжених сім'єю трудівниць. Багатьох жінок було залучено до навчання через делегатські збори. Чимале значення

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 260.

² Журн. «Комунарка України» (орган відділу агітації та масових кампаній ЦК КП(б)У), 1928, № 20, стор. 32.

³ С. Мінаєв. До основних підсумків поголовного перепису населення України. журн. «Більшовик України», 1928, № 15—16, стор. 82.

⁴ Культурно-бытовая работа среди работниц и крестьянок. Материалы и резолюция Оргбюро ЦК КП(б)У, Харьков, 1929, стор. 22; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів. т. I, К., 1959, стор. 529.

для підвищення культурно-освітнього рівня трудівниць мали заходи, які щорічно проводилися з нагоди 8 Березня, а також місячники боротьби з неписьменністю. Значну роботу в цьому напрямі проводило також товариство «Геть неписьменність». Завдяки всім цим заходам жінки в школах лікнепу в 1930 р. становили 71,2% всіх учнів, у той час як 1927 р. — 45,2%⁵.

Велику роботу по ліквідації неписьменності робітниць вели громадські організації підприємств. Завкоми й фабкоми укладали з профспілкою працівників освіти договори про навчання грамоти робітниць. Це сприяло розширенню сітки лікнепів. Так, на Донецькому металургійному заводі було організовано 7 пунктів лікнепу, які почали відвідувати 172 жінки⁶. Школа ліквідації неписьменності київської кондитерської фабрики ім. К. Маркса в 1926 р. налічувала 36 учнів, переважно робітниць. Влітку в школі мали бути канікули, але робітники так гаряче прагнули продовжувати навчання, що фабком визнав за недоцільне його переривати⁷. На Миколаївській цукерковій фабриці завдяки великій організаторській роботі профспілкової організації в листопаді 1931 р. оволодівали грамотою 82 жінки (91,1% від загальної кількості всіх, хто навчався)⁸.

Школи лікнепу прокладали жінкам шлях до знань і освіти, до активної трудової й громадсько-політичної діяльності. Так, чорноробом на Дніпробуді почала працювати Сушкова, затуркана, неписьменна жінка, ще недавно наймичка куркуля. Кипучий вир життя новобудови незабаром захопив трудівницю. Вона закінчила школу лікнепу, потім — тримісячні курси арматурників. На кінець п'ятирічки це була вже письменна, кваліфікована робітниця⁹. Однією з мільйонів трудівниць, які навчилися грамоти в перші роки соціалістичної індустріалізації, була ткаля з 40-річним виробничим стажем, учасниця революційних подій 1905 і 1917 рр., активний профспілковий працівник В. М. Осадча (Одеська джутова фабрика)¹⁰.

В боротьбі за ліквідацію неписьменності активну участь брали вчителі й студенти. Вони допомагали неписьменним жінкам усвідомити необхідність піднесення своєї культури й освіти. В роки першої п'ятирічки комсомолка вчителька (згодом заслужена) М. М. Смураго після занять з дітьми в Балтській семирічній школі вечорами старанно навчала грамоти їхніх матерів. У Дніпропетровську школи для неписьменних відвідували понад 2 тис. трудівниць, майже половину яких навчали студенти¹¹.

У похід за навчання трудящих грамоти включилися тисячі ентузіастів. Лозунг «Письменний, навчи неписьменного!» став у той час дуже популярним серед широких мас. Так, 75-річна жителька Червонозаводського району Харкова Петржак, яка стала письменною в перші роки Радянської влади, у себе вдома навчала грамоти інших жінок. На багатьох підприємствах письменні брали шефство над неписьменними. Ударниця будівельного цеху дніпропетровського металургійного

⁵ В. Е. Николаенко. Борьба Коммунистической партии за развитие народного образования на Украине в годы первой пятилетки. Автореферат диссертации, К., 1959, стор. 12.

⁶ Журн. «Комунарка України», 1929, № 46, стор. 10.

⁷ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 391, оп. 1, спр. 17, арк. 30; спр. 19, арк. 83.

⁸ ЦДАЖР УРСР. ф. 786, оп. 1, спр. 305, арк. 110.

⁹ Газ. «Пролетар Дніпробуду», 8 березня 1933 р.

¹⁰ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 799, оп. 1, спр. 23, арк. 96.

¹¹ К. О. Жарова. Женщины Ильичевки, Одесса, 1961, стор. 18, 19; газ. «Звезда» (Дніпропетровськ), 2 березня 1929 р.

заводу ім. Комінтерну Маничева, наприклад, навчила читати й писати двох робітниць своєї бригади¹².

Постійно збільшувалася й кількість жінок, які навчалися в школах для малописьменних. 1927 р. у містах трудівниці становили 35,5% учнів цих шкіл, а в 1930 р. — 51,2%¹³. Тільки по Донецькому округу в 1929 р. цією формою навчання було охоплено 1090 жінок (вп'ятеро більше, ніж у попередньому році)¹⁴. «Наш робфак», — так з гордістю називали працівники панчішно-суконної фабрики ім. Кутузова (Харків) свою школу, половину учнів якої становили робітниця¹⁵.

Ліквідація неписьменності й малописьменності була першим етапом у піднесенні загальноосвітнього рівня жінок. Від лікнепу до вузу — ось шлях, який пройшли тисячі робітниць нашої країни в роки побудови фундаменту соціалістичної економіки.

У зв'язку з грандіозними завданнями, що постали в той час перед Радянською владою, виникла необхідність підготувати для народного господарства кваліфіковані кадри. Партійні та профспілкові організації почали тоді посилено пропагувати доцільність не тільки залучення жінок до роботи на підприємствах, а й підвищення їх кваліфікації. Ця проблема не сходила із сторінок тогочасних газет і журналів. Чи можуть жінки бути слюсарями, токарями? Чи варто, щоб вони набували кваліфікації? В наш час такі питання, звичайно, не виникають. А в 1926 р. їх гаряче обговорювали журнали «Работница» й «Комунарка України». Республіканська газета «Пролетарий» теж провела дискусію на тему: «Чи треба навчати жінку спеціальності?». З кожним роком дедалі більше людей починали розуміти, що для жінки кваліфікація так само необхідна, як і для чоловіка, що тільки завдяки їй робітниця здобуде справжню рівноправність на виробництві й зможе поліпшити свої матеріально-побутові умови. Дуже популярними в той час стали місячники по залученню жінок до кваліфікованої праці. На початку 1928 р. в Одесі було проведено кампанію по підвищенню кваліфікації трудівниць. Це питання обговорювалося на загальноміській конференції робітниць, а також на сторінках місцевої газети.

Комуністична партія наполегливо проводила курс на збільшення кількості жінок у системі профнавчання. Трудівницям надавалися пільги при прийомі їх до шкіл і курсів по підвищенню кваліфікації.

Основною формою підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, у тому числі й жінок, були школи ФЗУ. Для дівчат, які до них вступали, встановлювалася тверда норма прийому, що в роки індустріалізації значно перевищувала питому вагу жіночої праці у відповідних галузях промисловості. Це мало велике значення для збільшення темпів підготовки кваліфікованих робітниць і закріплення тим самим жіночої праці на виробництві. Для шкіл ФЗУ металообробної, електротехнічної, скло-фарфорової та хімічної промисловості норми прийому дівчат становили не менше 16% усіх місць, для шкіл будівельної, гірничої, цукрової, шкіряної промисловості і на транспорті — не нижче 12% і т. п. Третя сесія ЦВК СРСР (січень 1931 р.) ухвалила збільшити процент жінок у школах ФЗУ в середньому до 50¹⁶. Але недостатній рівень загальноосвітньої підготовки жіночої молоді створював чималі труднощі для широкого залучення дівчат до професійно-технічного навчання. Встановлені для них норми прийому до цих нав-

¹² Журн. «Комунарка України», 1928, № 22, стор. 9; 1933, № 2, стор. 12.

¹³ Міжнародний комуністичний день робітниці, Харків, 1931, стор. 86.

¹⁴ Газ. «Диктатура труда» (Донецьк), 8 березня 1929 р.

¹⁵ Журн. «Комунарка України», 1927, № 9, стор. 11.

¹⁶ Матеріали й постановлення Оргбюро ЦК о женском труде на Украине, Харьков, 1929, стор. 45, 46; Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, т. 2, М., 1957, стор. 225.

чальних закладів часто не використовувалися. По Київській області восени 1932 р. до шкіл ФЗУ підприємств Бурякотресту при нормі 50% поступило тільки 19% дівчат, а до таких же навчальних закладів громадського харчування — 33% замість 75%¹⁷.

На багатьох підприємствах у школах ФЗУ проводилися спеціальні дослідження виконання виробничих завдань юнаками й дівчатами. Такі перевірки показували, що робота дівчат за якістю не поступала перед роботою хлопців¹⁸. Подібні досліді розбивали залишки скептицизму щодо доцільності прийому жінок до цих навчальних закладів.

Завдяки піклуванню партії та уряду до шкіл ФЗУ з кожним роком вступало дедалі більше жінок. Якщо в 1925/26 році в них навчалася понад 2 тис. дівчат, то в 1930/31 році — 29,5 тис. В ті роки бурхливих темпів підготовки кваліфікованих кадрів менш помітні зміни відбулися у відносному зростанні кількості жінок, що вчилися в цих навчальних закладах, — з 16,4% до 25,5%¹⁹. Так, у 1927 р. серед випускників школи ФЗУ Миколаївського суднобудівного заводу вперше з'явилися 3 дівчини, а наступного року їх було вже 8²⁰. Ще більше зростали темпи підготовки кваліфікованих робітниць цими навчальними закладами в роки п'ятирічки. У школі ФЗУ Харківського електромеханічного заводу (ХЕМЗу) весною 1930 р. дівчата становили 17,3% від кількості всіх учнів, а через два роки — 37%²¹.

Здебільшого дівчата йшли в ті галузі промисловості, де жінки працювали здавна. Тому найбільший процент їх був у школах ФЗУ швейної та трикотажної промисловості (70—100%), а найменший — у машинобудуванні та гірничій промисловості (8—9%)²².

Після завершення навчання випускниці шкіл ФЗУ, як правило, ставали передовиками виробництва, активними учасниками соціалістичного змагання. Добру славу завоювали колишні учениці цих закладів апаратниця Верхняцької цукроварні (Уманський округ) комсомолка Козак, стругальниця миколаївського заводу «Плуг та молот» Трофімова, ударниця-багатоверстатниця Харківського паровозбудівного заводу (ХПЗ) Балшанова та багато інших. Не заспокоюючись на досягнутому, постійно підвищуючи свою кваліфікацію, чимало з них згодом стали досвідченими командирами виробництва. Так, до начальників цехів на харківській швейній фабриці ім. Тінякова вирости перші вихованки школи ФЗУ В. А. Петрович, З. С. Ремінна, М. М. Квасова. Яскравою повістю про нову людину, активну учасницю соціалістичного будівництва є біографія Л. Д. Резнік. Закінчивши в 1928 р. школу ФЗУ, вона почала працювати на кіровоградському заводі «Більшовик». З роками зростала її виробнича майстерність. Після Великої Вітчизняної війни Лідія Дем'янівна очолила бригаду. Охоче передавала вона свій досвід молоді. Робітники заводу неодноразово обирали її до обласної Ради депутатів трудящих. За високі виробничі показники їй було присвоєно почесне звання Героя Соціалістичної Праці²³.

Найважливішими формами масового підвищення кваліфікації робітниць у період соціалістичної індустріалізації й особливо в роки першої п'ятирічки стали навчання їх без відриву від виробництва на тех-

¹⁷ Київський обласний партійний архів, ф. 5, оп. 6, од. зб. 6а, арк. 128.

¹⁸ Журн. «Роботниця», 1926, № 11, стор. 17; газ. «Диктатура труда», 8 березня 1927 р.; та ін.

¹⁹ Журн. «Комунарка України», 1926, № 15, стор. 19; А. Александров. Останній рік п'ятирічки і завдання трудящої жінки, Харків, 1932, стор. 49.

²⁰ Миколаївський обласний державний архів, ф. 578, оп. 1, спр. 633, арк. 3—5.

²¹ Газ. «Комуніст», 8 березня 1932 р.

²² Жіноча праця на Україні. Статистичний довідник, Харків, 1930, стор. 80, 81.

²³ Славні трудівниці, К., 1961, стор. 46; У боях і в праці, К., 1960, стор. 187—196.

нічних курсах, у гуртках і школах, індивідуальне й бригадне учнівство, переведення на більш кваліфіковану роботу. Розвитку цієї справи сприяла постанова уряду України на початку 1926 р. про збереження середньої заробітної плати за робітницями, які набувають кваліфікації²⁴. Тільки протягом 1928 р. в УРСР пройшли технічну підготовку 2300 жінок²⁵.

Надбаням усієї країни став досвід маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча. Завдяки широкому залученню на виробництво жінок це підприємство розв'язало проблему кадрів, що гостро постала у зв'язку з реконструкцією заводу в 1930 р. З діяльною участю громадських організацій підприємства і самих робітниць було проведено широке обговорення шляхів піднесення кваліфікації трудівниць, визначено посади, на яких доцільно використовувати жіночу працю. Всіх робітників й робітниць, які підвищили свій технічний рівень, перевели на більш кваліфіковану роботу. Завдяки чіткій організації навчання жінок на початку 1931 р. з 2689 робітниць заводу кваліфіковану роботу виконували 1345²⁶. На харківській панчішно-суконній фабриці ім. Кутузова в 1926 р. гурток по підвищенню кваліфікації охоплював 50 трудівниць. У вихідні дні вони під керівництвом старшого механіка вивчали деталі верстатів різних систем. А в роки п'ятиріччя завдяки великій виховній роботі, проведеній громадськими організаціями, а також значному поліпшенню побутових умов у різних гуртках фабрики підвищували свою кваліфікацію близько 400 жінок. Це сприяло зменшенню простоїв верстатів, підвищенню продуктивності праці робітниць²⁷. На Харківському канатному заводі в 1932 р. професійно-технічними спеціальностями оволодівали, навчаючись у технічних гуртках, понад 1800 жінок. А в той же час на харківській кондитерській фабриці «Жовтень» кваліфікацію підвищували тільки 30 робітниць²⁸.

Усе залежало від уміння громадських організації налагодити навчальний процес. Адже жінки палко бажали вчитися, підвищувати свої фахові знання. Нелегкий, але славний життєвий шлях пройшла робітниця Краматорського машинобудівного заводу Садикіна. З семи років доглядала вона чужих дітей, потім почала працювати прибиральницею на заводі. Після роботи відвідувала школу лікнепу, хоч вдома залишалося немовля. Систематично поповнювала трудівниця свої знання. Жодного заняття не пропустила в школі по підвищенню кваліфікації, перевіряючи набуті знання на практиці. І на кінець п'ятиріччя ця наполеглива, енергійна жінка стала висококваліфікованим машиністом електрокрана, ударницею виробництва²⁹.

Велику роботу по підвищенню кваліфікації жінок проводили профспілки, організуючи активну допомогу трудівницям з боку кваліфікованих робітників. У Дніпропетровських паровозних майстернях, наприклад, за цю допомогу преміювали бригадира Лачунського й токаря Шепелева. На ХЕМЗі кадрові робітники Козловський, Водоничев, Федченко, Бондаренко та інші навчали після роботи жінок токар-

²⁴ Газ. «Пролетарій», 18 лютого 1926 р.

²⁵ Газ. «Комуніст», 2 лютого 1929 р.

²⁶ А. І. Орман. Робітниця у важкій індустрії, Харків, 1931, стор. 9, 16—19, 22; К. Федорченко і А. Орман. Боротьба за кадри на підприємстві, Харків, 1931, стор. 22, 23; Є. Серіна. Нові жіночі кадри для народного господарства, Харків, 1931, стор. 13, 17.

²⁷ Журн. «Комунарка України», 1926, № 17, стор. 16; 1931, № 47, стор. 7.

²⁸ Журн. «Комунарка України», 1932, № 19—20, стор. 2; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1497, арк. 22.

²⁹ Журн. «Комунарка України», 1933, № 15, стор. 8.

ній і фрезерній справі. Успішно оволоділи тут спеціальністю колишні прибиральниці Калашникова, Коваленко та ін.³⁰

Не стояли осторонь цієї справи й передові робітниці. Так, конференція жінок ХЕМЗу схвалила, щоб кожна кваліфікована робітниця підготувала до роботи за верстатом хоча б одну некваліфіковану. Кадрова робітниця дніпропетровського дротяно-цвяхового заводу «Червоний Профінтерн» М. А. Туско охоче передавала молоді свій виробничий досвід. Ударниці Якубова, Полоненко та багато інших на все життя зберегли вдячність до «Матінки» (так називали її в цеху), яка навчила їх працювати швидко й без браку³¹.

До справи підвищення кваліфікації жінок підключалися й кращі представники інтелігенції. На харківському заводі «Світло шахтаря», наприклад, завдяки допомозі інженера Герашенка робітниця Т. Захарченко оволоділа збиранням акумуляторних ламп і стала бригадиром³².

У кожній радянської трудівниці, яка набула в роки соціалістичної індустріалізації виробничої спеціальності, був свій трудовий шлях, що здебільшого починався з роботи прибиральницею, розсильною або чорноробом. Ретельно розглянула навесні 1926 р. виробнича нарада Єнакіївського металургійного заводу можливості висування жінок на кваліфіковану роботу. Спочатку більшість робітників висловилися проти цього. Але після детального обговорення все ж вирішили спробувати довірити роботу на компресорі прибиральниці Н. Кузнецовій. Навчати її доручили кадровому робітникові Скорбешу. Старанно працювали вони: він передавав їй необхідні виробничі навички, а вона прагнула все зрозуміти й запам'ятати. Незабаром робітниця працювала вже самостійно. Після цього для роботи на компресорі висунули ще одну жінку³³. Типовою була доля робітниці Н. О. Тепликової. Залишившись після смерті чоловіка з трьома дітьми, вона прийшла на Миколаївський суднобудівний завод. Спершу була розсильною, а у вільний від роботи час заходила до електроремонтного цеху, де колись працював її чоловік. З допомогою його товаришів підучилась — і її перевели до цеху намотувальницею якорів електромоторів. Поступово зростав її виробничий досвід, а незабаром як передова робітниця вона була обрана депутатом міськради³⁴. Не менше наполегливості в оволодінні спеціальністю виявила й О. Бабкіна. 16-річною дівчиною прийшла вона в 1924 р. на дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського. Працюючи розсильною в металографічній лабораторії, уважно придивлялась до роботи лаборантів. І коли в 1926 р. тут з'явилось вакантне місце, його надали Бабкіній. Робітниця швидко опанувала виготовлення шліфів й сміливо почала оволодівати вищою кваліфікацією — виготовленням їх з вогнетривких матеріалів. На той час в Дніпропетровську було лише два — три чоловіки, що вміли це робити. Згодом стало необхідно вивчити фотографування — Бабкіна оволоділа і цією справою³⁵.

У роки п'ятирічки жінка за верстатом уже ні в кого подиву не викликала. Передовими кваліфікованими робітницями стали, наприклад, колишні чорнороби Музиченко й Герасимова (Єнакіївський металургійний завод), Чумаченко та Олейникова (Харківський велосипедний завод) та сотні інших. Т. Латніна (Дніпропетровське депо) була ви-

³⁰ Газ. «Звезда», 7 і 10 березня 1928 р.; газ. «Харьковский пролетарий», 8 березня 1930 р.

³¹ Газ. «Зоря» (Дніпропетровськ), 8 березня 1932 р.

³² Журн. «Комунарка України», 1933, № 4—5, стор. 18.

³³ Газ. «Пролетарий», 11 квітня 1926 р.

³⁴ Журн. «Комунарка України», 1928, № 24, стор. 10, 11.

³⁵ Газ. «Звезда», 8 березня 1929 р.

сунута на роботу слюсаря. Оволодівши цією спеціальністю, вона незабаром стала ударницею. Виробниче завдання, на яке інші слюсарі витрачали 10 годин, Тетяна виконувала за 4. Відзначаючись високою дисциплінованістю на виробництві, Латиніна, з 1926 р. — комсомолка, а з 1929 р. — член партії, брала діяльну участь у громадській роботі як член виконкому міськради, жінорганізатор депо й активний робкор³⁶.

Незважаючи на величезні зрушення в справі підвищення кваліфікації жінок, все ж вона залишалася значно нижчою, ніж у чоловіків. Однією з основних причин цього явища був набагато менший у середньому виробничий стаж робітниць порівняно до стажу робітників. Наприклад, на харківських паровозобудівному й електромеханічному заводах майже половина трудівниць мали виробничий стаж до 1 року, 25% — до 3 і тільки 25% — понад 3 роки³⁷. Найменший розрив між кваліфікацією чоловіків і жінок спостерігався в галузях промисловості з традиційним масовим застосуванням жіночої праці — текстильній, швейній і т. п.

За даними обслідування, проведеного в УРСР у листопаді 1927 р., тільки 9,4% робітниць працювали на кваліфікованій роботі, 26,9% — на напівкваліфікованій, а основна їх маса (63,7%) — на некваліфікованій — чорноробами, прибиральницями, кур'єрами тощо. За роки п'ятирічки кваліфікація трудівниць значно підвищилася. Навіть серед робітників високої кваліфікації наприкінці 1932 р. жінки становили 2,4% у важкій промисловості і 11,7% — в легкій³⁸. Може, й невеликими здаються ці успіхи, але саме вони відкрили шлях до оволодіння технікою десяткам тисяч радянських трудівниць.

Найшвидше підвищувався професійно-технічний рівень жінок у легкій промисловості. Про трудівниць високої кваліфікації вже згадувалося вище. Серед робітників середньої кваліфікації жінки наприкінці п'ятирічки становили в цій галузі 60%. А, наприклад, на панчішно-суконній фабриці ім. Кутузова (Харків) у цей же час питома вага трудівниць серед робітників високої кваліфікації становила 14,4%, а по групі середньої кваліфікації наближалася до 100%³⁹.

На більшості підприємств важкої промисловості громадські організації також висували жінок на кваліфіковану роботу. Так, на металургійному заводі ім. Дзержинського (Кам'янське) в 1926 р. на кваліфікованій роботі працювало 119 жінок, а наприкінці п'ятирічки — майже 1 тис.⁴⁰ Однак на деяких підприємствах справу підвищення професійно-технічного рівня трудівниць ніяк не могли налагодити. На ХПЗ, наприклад, у 1930 р. з 950 робітниць тільки 3 мали середню кваліфікацію, а більшість працювали чорноробами. Подібна картина спостерігалася й на дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського⁴¹.

На транспорті жінки за традицією працювали в основному прибиральницями. Але з 1926 р. і тут почалося висування їх на іншу роботу. Уже в 1928 р., наприклад, на Харківському залізничному вузлі 20 трудівниць стали провідницями поїздів, з'явилися жінки — перонні контролери, кондуктори. Вони успішно оволодівали дорученою їм справою.

³⁶ Газ. «Зоря», 8 березня 1931 р.

³⁷ Газ. «Комуніст», 5 вересня 1931 р.

³⁸ Жіноча праця на Україні, стор. 53; ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 51, спр. 3, арк. 7, 8.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 51, спр. 3, арк. 8, 10.

⁴⁰ Газ. «Комуніст», 27 листопада 1926 р.; газ. «Пролетарий», 4 жовтня 1931 р.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 51, спр. 3, арк. 10.

долаючи скептицизм щодо застосування жіночої праці на цій ділянці народного господарства.

Великі зміни сталися й на міському транспорті. Тепер, звичайно, ніхто не дивується, коли бачить, що жінка керує трамваем. А коли в Одесі весною 1926 р. після закінчення курсів 10 жінок повели трамваї, збиралися натовпи цікавих. Проте трудівниці працювали із знанням справи, відзначалися високою дисциплінованістю, сумлінністю. Після цього до водіння міського транспорту потроху стали залучати жінок і в інших містах. У Києві, наприклад, підготовку жінок—водіїв трамваїв почали в 1928 р. Дедалі більше трудівниць ставало й трамвайними кондукторами. Так, у Дніпропетровську під час конкурсу на кращу роботу кондукторів трамваїв перше місце зайняла комсомолка, депутат міськради Любов Остапчук⁴².

У справі підвищення кваліфікації жінок були й певні недоліки. Зокрема іноді готували робітниць таких спеціальностей, у яких підприємства не мали потреби. Наприклад, 1928 р. в УРСР співвідношення між прядильницями й ткалями на виробництві становило приблизно 1 до 3. Тим часом школи ФЗУ випускали перших у півтора рази більше, ніж других. Ця диспропорція призводила в перші роки індустріалізації до зростання кількості безробітних. У 1926—1932 рр. — період напружених пошуків шляхів досягнення рівноправності жінок—часто не враховувалися фізіологічні особливості жіночого організму. В пресі зокрема захоплено повідомлялося про роботу на кузні кількох дівчат, які в 1926 р. вчилися на ковалів у Київській слюсарно-механічній школі. Трудівницям іноді доводилось зустрічати зневажливе, недовірливе ставлення до себе з боку відсталих робітників. Так, бригада малярів, яка працювала в Дніпропетровську на одній з будов, непривільно зустріла робітницю Коніщеву. Але коли жінка добре виконала виробниче завдання, лід недовір'я було розбито⁴³. Невір'я в сили та здібності трудівниць подекуди виявляло й керівництво підприємств, вважаючи всупереч фактам жіночу працю на виробництві нерентабельною. У 1931 р. спеціально для робітниць цукрових заводів було організовано хімічні курси, де курсантки 4 місяці мали навчатися стаціонарно, а 8 — заочно. Отже, умови були вигідні і для підприємств, і для робітниць. Але, наприклад, адміністрація Балаклієвського цукрового заводу «не знайшла» жодної жінки, яку можна було б послати на ці курси⁴⁴.

Підвищення професійно-технічного рівня робітниць мало величезне соціально-політичне значення. Лише на його основі стало можливим закріплення жіночої праці на виробництві, зростання її цінності, досягнення справжньої економічної рівноправності жінок і чоловіків. Висування трудівниць на кваліфіковану роботу, успішне оволодіння ними спеціальністю, виконання й перевиконання виробничої програми викликали великі зміни в ставленні до них. Звичайно, це давалося жінкам, ще вчора неписьменним і затурканим, нелегко. Але завдяки копіткій і систематичній роботі партійних і громадських організацій, величезній наполегливості самих трудівниць всі перешкоди поступово переборювалися. Кваліфіковані робітниці успішно перебудовували своє особисте життя, починали брати активну участь у громадському житті й поступово ставали справжніми господарями та творцями соціалістичної промисловості.

⁴² Газ. «Звезда», 9 березня 1928 р.

⁴³ Газ. «Звезда», 8 березня 1928 р.

⁴⁴ КОДА, ф. Р-239, оп. 1, спр. 161, арк. 74, 75.

В роки індустріалізації особливої гостроти набула проблема підготовки кадрів радянської інтелігенції, бо з тим мінімумом інженерно-технічних працівників, яким доводилося обходитись у відбудовний період, не можна було розв'язати грандіозних завдань реконструкції народного господарства.

Одним з важливих резервів поповнення рядів радянської інтелігенції були жінки. Однак великою перешкодою для навчання студенток були середні і вищі навчальні заклади, де був низький на той час рівень їх освіти. Тому за вказівкою Комуністичної партії в інститутах і технікумах на вступних іспитах знижувалися вимоги до жінок. Для них також зменшувався потрібний для вступу до навчальних закладів виробничий стаж тощо. З 1929 р. при великих підприємствах відкривалися курси по підготовці робітниць до вступу на робфаки і в технічні вузи. Жінок, які закінчили ці курси, приймали до вузів без вступних іспитів. Важливу роль у даній справі відіграла постановка ЦК ВКП(б) від 22 лютого 1929 р. «Про броню для дівчат у вузах технікумах і робфаках», згідно з якою пропонувалося приймати до цих навчальних закладів не менше 20% жінок⁴⁵.

Значне місце займали дівчата серед студентів технікумів. При вступі вони мали тут великі пільги. Так, у 1928/29 році із 100 заяв поданих у технікуми чоловіками, було прийнято 47, а з такої ж кількості заяв, поданих жінками,— 61⁴⁶. І це в той час, коли дівчата, як згадувалось вище, були значно гірше підготовлені. Завдяки регулюванню партією й урядом статевої структури контингенту учнів абсолютна кількість і питома вага дівчат у технікумах республіки з кожним роком збільшувалися. Так, у 1927/28 році в цих закладах їх навчалося понад 9 тис. (що становило 31,5% від загальної кількості учнів), а в 1931/32 році — понад 42 тис. (40,5%). Щоправда, в індустріальних технікумах процент студенток був набагато меншим (у грудні 1927 р., наприклад, 6,3), але за п'ятирічку він значно зріс і в 1931/32 році становив 31⁴⁷.

Чимало робітниць навчалися в технікумах без відриву від виробництва. Звичайно, нелегко було жінкам, на яких чекала сім'я, домашні справи, відвідувати після роботи заняття, креслити, вивчати формули. І не кожна могла витримати таке навантаження протягом 4-х років. Однією з тих, що справилися з цим завданням, була студентка харківського робітничого технікуму ім. Профінтерну, слюсар ХПЗ Бондар. Вона успішно закінчила курс навчання й захистила дипломний проект⁴⁸.

Внаслідок заходів, вжитих Радянською владою, уже в період першої п'ятирічки в народне господарство республіки влився великий загін жінок — спеціалістів з середньою освітою. Так, майже 25% техніків, що працювали на початку 1931 р. в системі зв'язку, становили жінки⁴⁹.

Партія приділила особливу увагу навчанню жінок на робфаках, які готували в той час трудящих до вступу у вузи. Якщо в 1925/26 році на робфаках вчилася трохи більше тисячі студенток, то в 1931/32 році — понад 14 тис.⁵⁰ Загальна кількість студентів збільшувалася в

⁴⁵ Директиви ВКП(б) по вопросам просвещения, М.—Л., 1931, стор. 338, 339.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 817, арк. 10.

⁴⁷ Всесоюзний шкільний перепис 15.XII 1927 року, т. 2. Установи професійної освіти на Україні, Харків, 1930, стор. 142, 143; ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 51, спр. 3, арк. 16; газ. «Вісті ВУЦВК», 8 березня 1932 р.

⁴⁸ Газ. «Комуніст», 23 квітня 1927 р.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1323, арк. 52.

⁵⁰ Жіноча праця на Україні, стор. 78; газ. «Вісті ВУЦВК», 8 березня 1932 р.

ті роки такими ж бурхливими темпами. Тому питома вага жінок у цих закладах не змінилася, залишившись на рівні 14,5%.

На робфаки направляли насамперед передових виробничниць. Такими були, наприклад, робітниця Одеської джутової фабрики Є. Бебчук, робітниця київської кондитерської фабрики ім. К. Маркса, комсомолка Любомирська та ін.⁵¹ Деякі з них виростили до командирів виробництва. Так, успішно закінчивши робфак, а згодом і вуз, Н. Є. Щербакова стала заступником начальника вогнетривкого цеху металургійного заводу ім. Дзержинського⁵².

Коли після постанови ЦК ВКП(б) від 16 травня 1930 р. було взято курс на збільшення кількості робфаків, де студенти вчилися без відриву від виробництва, найенергійніші жінки зуміли поєднати роботу на підприємстві й у домашньому господарстві з навчанням. На Харківському тракторному заводі, наприклад, із 100 студентів вечірнього робфаку було 15 робітниць⁵³.

Одним з яскравих показників досягнень Радянської влади в справі підвищення освіти жінок було неухильне збільшення їх кількості у вищих учбових закладах. Адже до революції у вузах можна було бачити лише поодиноких жінок, та й ті були, як правило, представницями імущих класів. У роки ж Радянської влади у вузівських аудиторіях з кожним роком ставало дедалі більше робітниць і селянок. Великим досягненням було й те, що жінки почали вчитися в технічних вузах, чого до революції не було зовсім.

Радянський уряд виявляв велике піклування про матеріальне забезпечення студенток, призначаючи їм, крім загальних, й спеціальні стипендії. В 1926 р. постановою Президії ВУЦВК було встановлено стипендії ім. 8 Березня, що майже вдвоє перевищували звичайні й призначалися студенткам — колишнім робітницям і селянкам-незаможницям, які мали дітей. Це батьківське піклування Радянської влади про трудівниць відчула зокрема на собі колишня працівниця жінвідділу В. Л. Більшай, яка навчалася на юридичному факультеті Харківського інституту народного господарства. Після закінчення його в 1929 р. вона працювала викладачем у вузах, а згодом — старшим науковим співробітником Всесоюзного інституту юридичних наук⁵⁴. На відзнаку 60-річчя з дня народження Н. К. Крупської ВУЦВК також встановив для робітниць і селянок стипендії її імені⁵⁵.

Внаслідок цих заходів значно збільшилася кількість жінок у вузах. Якщо в 1925/26 році в них навчалася трохи більше 8 тис. студенток, то в 1931/32 році — близько 23 тис.⁵⁶ Особливо великі зміни в статевій структурі студентів відбулися в технічних вузах. У 1925/26 році жінки становили тут 4,3% від загальної кількості студентів, а в 1931/32 році — 13,2%⁵⁷. У 1929 р. завком луганського заводу ім. Артема послав вчитися передову робітницю члена партії Г. Г. Бабкіну. Наполегливо й завзято оволодівала жінка знаннями. Після закінчення підготовчих 8-місячних курсів вона вступила до Київського машинобудівного інституту, де успішно продовжувала навчання⁵⁸.

⁵¹ ООДА, ф. 799, оп. 1, спр. 52, арк. 512; КОДА, ф. 736, оп. 1, спр. 598, арк. 21.

⁵² Завод імені Дзержинського. 1889—1939, Днепродзержинск, 1939, стор. 65, 66.

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 874, арк. 52.

⁵⁴ У боях і в праці, стор. 128.

⁵⁵ Газ. «Пролетарий», 1 березня 1929 р.

⁵⁶ Жіноча праця на Україні, стор. 78; ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 51, спр. 3, арк. 16.

⁵⁷ Я. Ряппо. Радянське студентство, Харків, 1928, стор. 18; газ. «Вісті ВУЦВК», 8 березня 1932 р.

⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 114, арк. 223.

Великого значення у підготовці інженерно-технічних кадрів для народного господарства в роки першої п'ятирічки набули заводи-втузи. На підготовчих курсах, робфаку і основних факультетах такого втузу при Дніпробуді, наприклад, вчилися в 1930 р. 679 чоловік, з них — 67 трудівниць⁵⁹.

Деякі жінки продовжували своє навчання в аспірантурі. Так, у 1926 р. до аспірантури Дніпропетровського гірничого інституту вступила дочка робітника, згодом доктор геолого-мінералогічних наук, член-кореспондент АН УРСР К. Й. Новик⁶⁰.

У роки соціалістичної індустріалізації відбулися значні зрушення в справі масового залучення радянських жінок до освіти. Завдяки величезній роботі партійних, профспілкових, комсомольських організацій для жінок Радянської України, як і всього Союзу, були створені сприятливі умови для навчання. Підвищення загальноосвітнього та професійно-технічного рівня робітниць у 1926—1932 рр. позначилося на розвитку всіх галузей народного господарства республіки.

Вжиті партією й урядом у період побудови фундаменту соціалістичної економіки заходи дали пізніше багатющі сходи. Так, за даними перепису, в 1959 р. серед міського населення УРСР налічувалося 295,5 тис. жінок, що закінчили вузи⁶¹. Гідне місце серед них займають ті, хто дістав освіту в період соціалістичної індустріалізації України. Це директор Одеського нафтопереробного заводу Герой Соціалістичної Праці В. І. Корчагіна, випускниця Київського університету, геолог Українського геологічного управління, лауреат Ленінської премії Є. М. Матвієнко, доктор фізико-математичних наук, член-кореспондент АН УРСР, директор Полтавської гравіметричної обсерваторії З. М. Аксентьева і багато інших. Це їм, простим жінкам, Радянська влада відкрила широкий шлях до освіти. Нині вони беруть активну участь у побудові комуністичного суспільства в нашій країні.

⁵⁹ Рапорт будівників Дніпробуду XI з'їздові КП(б)У та XVI з'їздові ВКП(б), Харків, 1930, стор. 14.

⁶⁰ З. Березіна і Г. Бодрова. Жінки Радянської України — активні будівники комунізму, К., 1954, стор. 76, 77.

⁶¹ Женщины и дети в СССР. Статистический сборник, М., 1961, стор. 69.

І. С. РОМАНЧЕНКО

Т. Г. ШЕВЧЕНКО У ВИСВІТЛЕННІ М. П. ДРАГОМАНОВА

М. П. Драгоманов написав про Т. Г. Шевченка понад 50 праць, опублікував багато біографічних матеріалів та листів. В «Автобіографії» (1883, 1889), «Австро-руських споминах» (1889—1891), «Два учителі» (1894) він стверджує, що шевченківські твори, поряд з оповіданнями Марка Вовчка, відіграли помітну роль у формуванні його світогляду. Звідси зрозуміла та увага, яку Драгоманов постійно виявляв до творчої спадщини Великого Кобзаря.

Ще в травні 1861 р., коли перевозили прах поета з Петербурга до Канева, під час похоронної процесії Драгоманов виступив з промовою, яка, за свідченням біографа Шевченка М. Чалого, була «найкращою промовою»¹ і справила на присутніх велике враження своїм радикальним змістом.

Після цього праця Драгоманова в наукових бібліотеках Західної Європи, знайомство у Відні з українським товариством «Січ», листування з представниками української молоді Західної України помітно збагатили дослідника знанням літератури про Шевченка. Драгоманов переконується, що в Західній Україні дуже мало знають твори Шевченка, що галицька інтелігенція фальсифіковано подає читачам його «Кобзаря», та й самого автора трактує не як народного поета і революціонера, а як «раба божого Тарасія». Народовські органи «Вечорниці» (1862) і «Мета» (1863) величають його пророком «козацько-української республіки», а окремі твори, особливо поему «Гайдамаки», використовують не стільки проти засудженої автором польської шляхти, скільки взагалі проти польського народу, до якого поет ставився з великою любов'ю і повагою. Народовський критик Ом. Партицький в брошурі «Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка» (Львів, 1872) пише про нього як талановитого поета, про його ставлення до царизму й панів, до перевертнів і церкви-домовини, але поруч з цим робить антинаукове узагальнення, що Шевченко виступає непримиренним ворогом не царської Росії, а взагалі Росії, «москалів». Зрозуміло, що такий висновок нічого спільного не має з правдою. Другий народовський критик Ом. Огоновський, тенденційно нехтуючи соціальний бік творів Шевченка, оцінює їх з позицій «кригико-естетичних». Статті Огоновського так і називаються «Критично-естетичний погляд на декотрі поезії Тараса Шевченка» (журн. «Правда», 1872, № 9; «Правда», 1873, № 1, 3—6, 13). Але критик не аналізує твори, а дає збіднений переказ їх змісту. У лідерів народовського руху попівський погляд на поета тісно переплітався з націоналістичним. Драгоманов перший на Україні оголосив війну попівсько-націоналістичній інтерпретації творчості Шевченка. Прихильників драгомановської інтерпретації ставало все більше й більше. Серед справжніх шанувальників поета — такий велетень, як Іван Франко, один з кращих шевченкознавців другої половини ХІХ ст. Дослідник творчості Великого Кобзаря проф. І. С. Свенціцький, автор книги «Шевченко в світлі крити-

¹ Жизнь и деятельность Тараса Шевченко (Свод материалов для его биографии). Составил М. Чалый, СПб., 1882.

ки і дійсності», відзначав, що Драгоманов перший на Україні вказав на антинауковий, надзвичайно шкідливий погляд на літературну діяльність Шевченка². Він закликав українську молодь протидіяти людиноненависницькому націоналізму партицьких, огоновських та їм подібних. Отруйність цієї ідеології підсилювалася, як правило, стопроцентним, безтямним культом Шевченка, носіями якого виступали Куліш у ранній період та його однодумці. Всякий культ Шевченка стоїть на перешкоді науковому студіюванню його творів,— так твердив Драгоманов і цю думку розвинув у статті «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873—1874). Драгоманов писав про популярність поезії Шевченка серед російських читачів, про ставлення його до Гоголя, про соціальний зміст творів українського поета, про його роль як ідеолога Кирило-Мефодіївського товариства.

1873 р. Драгоманов в журналі «Вестник Европы» друкує огляд «Литературное движение в Галиции» і в італійському виданні «Rivista Europea» — розгорнену статтю під назвою «Il movimento letterario in Russia e Galizia», в яких пише про політичні поезії Шевченка, що про них боялися говорити не тільки в Києві, а й у Львові. Того ж року (1873) для українців, які перебували в Цюриху, вчений написав статтю «Святкування роковин Шевченка в «Руському обществу», де висловлено думки, протилежні поглядам представників народовського табору³.

Повернувшись із закордонного відрядження, Драгоманов якийсь час працює в газеті «Киевский телеграф», де вміщує ряд матеріалів про Шевченка, що викликають лють не тільки у галицьких проводирів народовців, а й в польських шовіністичних колах. У статті «Поминки Шевченка в Вене і Львові» Драгоманов іронічно висміяв В. Барвінського за його промову на вечорі в 14-і роковини смерті поета, заявивши, що цей виступ принижує Шевченка і одурює слухачів⁴.

У цікавій праці «Славянское и русское значение Шевченка» дослідник, на противагу барвінським, називає Шевченка поетом усього слов'янства, а не тільки України, наводить при цьому літературу про нього, видану російською, сербською і польською мовами. В статті «Русские украинофилы и польская печать в 60-х роках» Драгоманов критикує так звану українську школу в польській літературі, вказавши на її ідилічне ставлення до українського життя, чого ніколи не було в шевченківській поезії⁵.

Про Шевченка як першого поета України пише він і в листах до журналу «Друг», де тоді працювали Іван Франко, Михайло Павлик.

Перу Драгоманова належить брошура «По вопросу о малорусской литературе», написана в Києві, а видана у Відні 1876 р. І тут він дуже високо оцінює основоположника нової української літератури.

З середини 70-х років значно поживився революційний рух в Росії і на Україні. Царський уряд поширив репресії і проти українофілів, 1876 р. з'явився так званий «Емський указ», за яким українська література була заборонена. Декого уряд заслав у Сибір, а Драгоманов, як політичний емігрант опинився за кордоном, де вивчає політичне і культурне становище Західної України, знайомиться з передовими діячами Галичини, зокрема Франком, Павликом, Федьковичем. У своїй боротьбі за наукове розуміння поезії Шевченка він уже має однодумців, які виступають на захист поета від огоновських, парти-

² І. Свенціцький. Шевченко в світлі критики і дійсності, Львів, 1922.

³ Журн. «Правда», Львів, 1873, № 13, стор. 473—476; «Правда», 1873, № 4, стор. 175—176.

⁴ Газ. «Киевский телеграф», 1875, № 46.

⁵ Выдумки «Киевлянина» о малорусском патриотизме, К., 1874, стор. 65—68.

цьких, барвінських та інших народовських ідеологів. В журналі «Друг» з'являються «Літературні письма» І. Франка, замітка М. Павлика про М. Огоновського як фальсифікатора музи Шевченка і як мракобіса, що вимагав заборони деяких його творів, а особливо поеми «Марія». Драгоманов закликає бути нещадними з попівським трактуванням Шевченка. «Галичанам все хочеться дивитися на Шевченка абсолютно по-попівському, кланятися йому та перекручувати на свій лад, як це роблять вони 1800 років з Христом»⁶,— слухно зауважує він.

У Женеві, як відомо, Драгоманов видавав збірники «Громада», а потім журнал під цією ж назвою (редагували Драгоманов, Павлик і Подолинський). Тут є кілька драгомановських праць про Шевченка. У розділі «Україна і центри» вчений вважав за потрібне наголосити на всеслов'янських симпатіях Шевченка, вказавши, що вони корінням своїм виростили з ідей Кирило-Мефодіївського товариства і нічого спільного не мають з московським реакційним слов'янофільством Хомякова, Погодіна та ін.

У четвертому випуску «Громади» (Женева, 1879) Драгоманов із своїми примітками друкує статтю Ф. Вовка — «Шевченко і його думки про громадське життя». Автор, висвітлюючи суспільно-політичні, національні й релігійні погляди митця, трактує його спрощено, називає мужицьким поетом, з мужицьким світоглядом.

Питанням про націоналістичний культ Шевченка та його творів, про «соціалістичний світогляд» поета Драгоманов присвятив велику працю під назвою «Шевченко, українофіли і соціалізм», у якій відзначав, що «Шевченко настільки великий чоловік для українства, що зовсім не дивно, коли на нього так часто оглядаються українці і не українці, коли зайде розмова про українську справу. Лихо тільки, що досі ніхто не зважився докладно розсудити о тім, що таке справді Шевченко сам по собі і у свій час, а всі, хто бравсь писати про нього, перш за все думали про себе і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядачі на те, перед ким говорилось про українського кобзаря»⁷.

В одному з листів до невідомого кореспондента Драгоманов писав, що він віддавна хотів би по-новому підійти до аналізу творчості Шевченка, хотів би об'єктивно, історично подивитись на нього, показати еволюцію його думок.

Як же виконав Драгоманов свою обіцянку? На це питання дає цілком задовільну відповідь Іван Франко у передмові до другого видання праці «Шевченко, українофіли і соціалізм», надрукованої українсько-руською видавничою спілкою в 1906 р. у Львові. Він вважає цю книжку «багаточінною», «великим скарбом», хоч і не переоцінює її значення. «Драгоманов у своїй праці не дав нам повної, пластичної картини життя й розвитку Шевченка на тлі його часу» — пише Франко. «Та він і не міг дати нам цього, не маючи під руками ані повного, критичного видання його творів (російські писання Шевченка були майже зовсім невідомі йому), ані зводу споминів про нього інших людей»⁸. Не дивно, що в праці чимало хиб, невірних положень, суперечливих суджень, хоч і багато пролито нового світла на велетенську постать Кобзаря. Драгоманов перш за все дав глибоку і нищівну критику націоналістично-клерикального шевченкознавства, цим виконав велике

⁶ М. Драгоманов. Листи до Івана Франка та інших. 1881—1886, Львів, 1906.

⁷ Журн. «Громада», Женева, 1879, № 4, стор. 101.

⁸ М. Драгоманов. Шевченко, українофіли і соціалізм, Львів, 1906, стор. I—VI.

історичне завдання. Він, як ніхто до нього, показав справжню природу націоналістичного культу і спрямував шевченкознавство на наукові шляхи.

Драгоманов в різних працях і не один раз наголошував на тому, що Шевченко «найчервоніший», «найреволюційніший» поет Слов'янщини, найвеличніший майстер форми, і кожний раз підкреслював — «для свого часу», «для свого періоду». Такі перлини, як «Заповіт», «Я не нездужаю», «Сон» (У всякого своя доля), «Кавказ» та інші вчений кваліфікував як найреволюційніші художні, величезної сили впливу на маси, документи доби. Одночасно з цим він багато разів твердив, що в 70—80-х роках твори Шевченка стали «перейденим етапом», що вони тільки для своєї доби були надзвичайно ефективні, і сам поет взагалі не мав достатньої освіти. Останнє твердження досить часто вживав Куліш та ще деякі сучасники Шевченка. Повторюючи його і Драгоманов, не знаючи добре біографії великого письменника, але згодом він усвідомив цю свою помилку і визнав її.

Періодизувати діяльність того чи іншого митця, вміння розчленувати його творчість за певним принципом — значить якоюсь мірою пізнати його зростання чи падіння, еволюцію поглядів, хисту, дарування, не кажучи вже про те, що періодизація значно полегшує працю дослідника, допомагає йому чіткіше уявити, вивчити певні етапи життя і творчості. Звичайно, йдеться про науковий підхід до цієї справи. Глибоке пізнання життєвого шляху того чи іншого діяча, а також його доби. Чого, наприклад, варта періодизація життя і творчості Шевченка, «створена» Ом. Огоновським — автором шеститомної історії української-руської літератури. Іван Франко назвав цю працю «магазинним дат і фактів», але з виразним, нічим неприкритим «націоналістичним наświetленням». Ом. Огоновський в основу періодизації взяв принцип «націоналістичної ідеї» і поділив творчість поета на романтично-національний, політично-національний, суспільно-національний і реалістичний періоди. Антинауковість такого поділу, від якого їх не нічим не прихованим націоналізмом, очевидна. Не дивно, що Іван Франко, а також і Драгоманов рішуче засудили таку, з дозволу сказати, періодизацію. У статті «Шевченко в чужій хаті його імені» Драгоманов довів, що Ом. Огоновський не тільки «не сильний в термінології», а й еkleктик та націоналіст⁹.

Драгоманов вважав за потрібне накреслити свою періодизацію життя і творчості Шевченка, щоб разом з тим дати еволюцію поглядів поета: від романтизму до критичного реалізму, від деякого романтичного «козаколюбства» до розвінчування гетьманату — «варшавського сміття», від екскурсу у минуле України до тяжкої сучасності, до закликати святити ножі та «громадою обух сталить» проти царів та кріпосників.

За Драгомановим, перший період творчості поета охоплює роки від початку творчого шляху до першої поїздки на Україну в 1843 р. і називається романтичним. Шевченко, як каже Драгоманов, в цей час «похапки» поповнює свою освіту, перебуває під впливом оточення Карла Брюлова, а в літературному плані — під впливом Жуковського та Козлова. Він, на думку Драгоманова, в цей період найбільше виступає не з своїми ідеями, а оперує традиційними картинами, взятими з народної творчості, з арсеналу романтичної тематики. Творчість перших років овіяна сумом за Україною вільною, незалежною, не покривдженою. Драгоманов гадає, що саме тоді до рук Шевченка

⁹ Журн. «Народ», 1893, №№ 10—12, 15.

потрапив політичний памфлет «Історія русов», який ніби й позначився на ранньому періоді музи Кобзаря. Нема сумніву, що Драгоманов звужує питання, даючи таку характеристику першому етапу, і перебільшує вплив «Історії русов». Адже Кобзар у той час пише не тільки про «козаків», а й про долю жінки-кріпачки, страждання української дівчини. Неправомочно обмежує Драгоманов і значення перших його творів, говорячи, що ніби поет тут виступає «тільки прихильником своєї країни, породи, мови», а коли й протестує проти царизму як системи соціального гноблення, то такий виступ ще неглибокий і нав'язаний більше його соціальним оточенням, ніж вдумливим пізнанням дійсності. Слушно називає дослідник перший період романтичним, але явно переоцінює роль «Історії Русов», де факти минулого перекручені, підмінені авторським домислом. Шевченко і в перший період виступає як полум'яний ненависник царизму.

Приїзд поета на Україну, знайомство його з Кирило-Мефодіївським товариством визначаються Драгомановим як початок другого періоду його діяльності, а кінчається цей етап аж часом після повернення із заслання. Початок другого періоду характеризується зображенням причин тяжкого життя українського народу. В «Чигирині» (так Драгоманов називає поезію «Чигирине! Чигирине!») Шевченко вже говорить про «волі нашої отруту», в політичній поемі «Сон» поет виступає проти царизму: царських посіпак, катів, людодів, що розпинали Україну, гостро висміює Петра I і Катерину II. Критик робить висновок, що Шевченко стає усе «червонішим», його політичні погляди дедалі більше і більше увиразнюються, оскільки поет «спиняється на кріпацтві, як на найістотнішому злі всієї царської політики».

Правильно пише Драгоманов, що в цей період Шевченко гнівно і сильно ненавидить експлуататорів, незалежно від того, до якої нації вони належать. Заслуга його, вірно зазначає дослідник, що він спрямував свої гострі стріли не тільки на чужих панів, а й на своїх, в тому числі і на панів-українофілів.

Разом з тим Драгоманов плутано характеризує соціальне оточення поета і зауважує, що й «тут напівмужикові Шевченкові довелося добиратися до правди більше «своїм умом», ніж за допомогою науки і учених приятелів».

Третій і останній період творчості Шевченка, за визначенням Драгоманова — це час з моменту повернення поета із заслання і до кінця життя. Тепер Шевченко, каже критик, вже став до певної міри обізнаним з ідеями Герцена, Добролюбова, петрашевців і взагалі з ідеями «європейського соціалізму». Він майже відходить від козаколюбства, стає найбільш «червоним демократом», палає пекельним полум'ям ненависті до царизму як системи, закликає до повстання і здобуття волі силою зброї та вогню.

Підсумовуючи всі три періоди творчості поета, Драгоманов вірно говорить, що «велика купа картин, змальованих Шевченком, і навіть чимала купа думок, сказаних дум, дуже близько потрапляє в розум і серце людей», робить свою справу, тобто революціонує трудящі маси.

Драгомановська періодизація життєвого шляху Шевченка не вільна від недоліків. Прогресивний романтизм першого періоду, протест проти соціального пригнічення народних мас у побуті, героїзацію митилиць визвольних змагань українського народу не можна пояснювати лише одним соціальним походженням автора поеми «Катерина». Тут Драгоманов дещо недооцінив роль літературного оточення молодого поета, стверджуючи, що Шевченко захоплювався тільки поезіями Жуковського та Козлова. Ранній Шевченко, як свідчить Куліш, знав на-

пам'ять майже всього Пушкіна, з любов'ю сприймав поезії Лермонтова, високо цинив творчість декабриста Рилєєва. Справа в тому, що на Україні, особливо на західних землях, у 70-х роках Шевченко в основному був представлений поезією раннього періоду, а політичні твори майже не аналізувалися, не поширювалися, зате широко інтерпретувалися побутові поеми і романтичні вірші.

Таке становище Драгоманов вважав абсолютно ненормальним, і тому зробив спробу спрямувати увагу читачів на політичні поеми, на глибше вивчення всієї багатогранної спадщини Шевченка.

Характеристика другого періоду його творчості в основному вірна, хоч занадто вже стисла. Незаперечне зауваження критика, що поява таких творів, як «Сон», «Кавказ» та інші, свідчить про помітне зростання Шевченка як революційного поета. Не можна погодитися з Драгомановим лише в тому, що слов'янолюбство Шевченка є наслідком його знайомства з ідеями Кирило-Мефодіївського товариства. В своїх практичних діях члени товариства, особливо ті, які належали до правого крила, заперечували всяку активну боротьбу за повалення царизму. Не дивно, що граф Орлов — шеф III відділу — у доповіді цареві заявив: «українсько-слов'янське товариство святого Кирила та Мефодія було не що інше, як учене маячіння трьох молодих людей»¹⁰. Не зменшуючи значення цієї організації, все ж слід сказати, що драгомановське пояснення революційних настроїв Кобзаря впливом братчиків треба вважати помилковим. Драгоманов замовчує незгоди Шевченка в товаристві і його роль як керівника лівого крила.

Третій період життя і творчості Шевченка Драгоманов визначив найбільш вірно, хоч слід було б його розчленувати на дві частини. Критик пише, що в цей час поет найвиразніше виявив непохитну революційність, показав себе справді «свобідною людиною», закликав до розв'язання соціальних питань збройною силою. Ніякі репресії, заслання, утиски, ніякі «ліберальні» заходи царського уряду щодо Шевченка не змінили «напрямку думок» революційного поета — виразника прагнень покріпаченого народу. Так думав Драгоманов, характеризуючи цей період діяльності «найчервонішого демократа».

Заперечуючи атеїзм Шевченка, Драгоманов, вважав поета найбільш послідовним «біблійцем», хоч і з елементами «богохульства». Тільки з 1859 р. Шевченко почав читати Герцена, Фіхте, Бюхнера, Фейербаха й інших. У Петербурзі він був зв'язаний з гуртком «Современника». Це все, на думку Драгоманова, зумовило перехід поета на раціоналістичні позиції, змусило виступати проти церковників і навіть бога. Так міркував Драгоманов про релігійність Шевченка, хоч далекий був від того, щоб зарахувати його до атеїстів.

Учений критикував тих, хто намагався зробити «Кобзар» евангелієм, а самого поета якимсь уніатським попиком. Щодо поглядів Шевченка на релігію, Драгоманов цієї проблеми не розв'язав. Він помилково асоціює так званий «біблеїзм» Шевченка з релігійністю, забуваючи той факт, що біблія — документ художньої творчості цілих поколінь людей, і що саме ця сторона її привертала увагу великого революціонера-демократа. «Біблійні книги,— писав академік О. І. Білецький,— допомагали Шевченкові знайти вираз тієї стихії, яка дедалі ставала в його творчості переважаючою, і для стихії громадянського пафосу. Вони виконували для Шевченка ту саму роль, яку грали при формуванні російської громадянської лірики. З історії минулого нам відомі випадки, коли біблійні образи і біблійні тексти слу-

¹⁰ П. А. Зайончковский. Кирилло-Мефодиевское общество, М., 1959, стор. 12.

жили справі революційної боротьби. Так «плебейський рух» у Німеччині XVI ст. дістав у німецькому перекладі біблії «потужне знаряддя» для своєї боротьби, і «селянство всебічно використало це знаряддя проти князів, дворянства і попів»¹¹.

Біблійну фразеологію використовували не тільки учасники селянських війн у Німеччині і англійської революції («До наметів своїх, Ізраїль!») — бойове гасло «залізобоких» Олівера Кромвеля), але й представники утопічного соціалізму першої чверті XIX ст. Знаходимо її і у діяча німецького робітничого руху періоду формування німецького пролетаріату В. Вейтлінга. Нарешті, використання біблії було властиве і поетам-декабристам, про що Шевченко, напевно, знав. Нема сумніву, що все це було відомо і Драгоманову, але в полеміці він втратив вірні критерії, став непослідовним у своїх висновках.

Наприкінці 80-х років відбулися великі зміни в житті Драгоманова. «Стара громада» в особі її впливових керівників зреклася свого послання, припинила видачу йому субсидій на видання «Громади» і на його власне існування. Діяльність Драгоманова в Женеві, виступи воєвничого автора монографії «Шевченко, українофіли і соціалізм» дуже не сподобалися керівництву «Старої громади», яке хотіло знайти спільну мову з царизмом і вважало журнал «Громада» некорисним для українського націоналістичного руху.

Як політичний емігрант Драгоманов змушений був шукати нового пристановища і засобів до існування. Внаслідок цього він опинився в Болгарії, на посаді професора першої болгарської вищої школи. На новому місці, в нових умовах учений ні на хвилину не припиняв боротьби з російським царизмом, а також з націоналістичними фальсифікаторами геніальної музи «найчервонішого демократа» Шевченка.

В 1889 р. виходить у світ праця Драгоманова «Австро-руські спомини», в якій розповідається про ставлення до Шевченка галицьких народовців і так званих «москвофілів» тощо.

У статті «Поезії Шевченка в народних устах», у примітках до публікації листів Кобзаря до Бр. Залеського, в спогадах про І. С. Тургенева Драгоманов все більше і більше говорить про Шевченка як неперевершеного українського поета, заохочує читачів глибше вчитуватися в його твори, радить приятелю І. С. Тургенева французькому письменникові і вченому Емілю Дюран-Гревілю популяризувати великого сина українського народу. В журналі «Revue des deux mondes» (1876, № 5) з'явилася змістовна праця Е. Дюрана-Гревіля, так високо оцінена Іваном Франком.

Із Софії Драгоманов ретельно стежить за російською, українською пресою, за працями про Шевченка і негайно відгукується на них. Коли Львівське товариство імені Шевченка випустило в світ «Кобзар» у двох частинах, то Драгоманов негайно написав рецензію під назвою «Т. Шевченко в чужій хаті його імені» (1893). Назва рецензії вже сама за себе багато промовляє. Драгоманов викриває антинауковість, фальсифікацію і несумлінність проф. Огоновського у висвітленні мотивів творчості Шевченка. Не кажучи вже про те, що в «Кобзар» потрапили не Шевченкові твори, як «До сестри», «Полуботко» та ін.¹²

У відомій свого часу книзі «Листи на Наддніпрянську Україну» Драгоманов, полемізуючи з Б. Грінченком, поряд з вірними думками

¹¹ О. І. Білецький. Т. Г. Шевченко і світова література. В кн.: Пам'яті Т. Г. Шевченка. Зб. статей до 125-ліття з дня народження. К., 1939.

¹² М. Драгоманов. Шевченко в чужій хаті його імені, журн. «Народ», 1893, № 10, 11, 15.

виголошує і помилкові. Заслугує уваги та частина полеміки, де він подає оцінку Шевченком творчості М. В. Гоголя.

Резюмуючи все сказане, приходимо до таких висновків. Драгоманов був першим науковим критиком літературної діяльності Шевченка, він чимало нового в розвиток передового шевченкознавства, завдав нищівного удару шкідливому націоналістичному культу українського народного поета.

Додрагомановська література про Шевченка відзначалась поверховістю, суб'єктивізмом і націоналістичною тенденцією. Драгоманов примусив критиків глибше підходити до аналізу творів Шевченка і тим підніс шевченкознавство на вищий науковий рівень. Вірно писав Іван Франко, що не можна вивчати життя і творчість Шевченка без попереднього засвоєння концепцій Драгоманова про нього.

Проте ці концепції ніяк не вільні від помилок. Вони певною мірою пояснюються тим, що не все із спадщини Шевченка тоді було відоме. А з другого боку, пристрасний полемічний запал Драгоманова стояв на перешкоді спокійному, об'єктивному аналізу подій і творів.

А. В. Луначарський в статті «Шевченко і Драгоманов» висловлює думку, що не у всьому можна з Драгомановим погодитися щодо оцінки поета, але «гостра критика драгомановська не принижує Шевченка, не зменшує його значення, а вона його очищає»¹³.

Майже одночасно з А. В. Луначарським виступив і Іван Франко. У передмові до другого видання книги «Шевченко, українофіли і соціалізм» він свідчить: «Те, що було в ній задириле для свого часу, давно перейшло до історії та осипалося, мов відцвілий цвіт; те, що в ній основне, виношене в душі автора і висловлене ясним, гарячим словом, лишилося і донині і неперестарілим і гідним того, щоб як окраса нашої критичної літератури було в руках усіх, кому дороге наше слово і дорогі ті ідеї, для яких працювали і боролися обидва чільні сини України — Шевченко і Драгоманов»¹⁴.

¹³ Пам'яті Михайла Драгоманова. Збірник, Харків, 1920, стор. 58.

¹⁴ М. Драгоманов. Шевченко, українофіли і соціалізм, стор. X—XI.

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня

На допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм

В. І. НЕЧАЙ

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МОЛОДИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Складовою частиною світового революційного процесу переходу людства від капіталізму до соціалізму є національно-визвольний рух. Марксизм-ленінізм завжди розглядав його як прогресивну силу історичного розвитку, як важливого союзника соціалістичної революції. Так, ще в 1858 р. К. Маркс, аналізуючи результати визвольної боротьби індійського народу проти англійських колонізаторів, писав: «Індія, з тим впливом людей і грошей, якого вона коштуватиме Англії, є тепер нашим найкращим союзником»¹. Успіхи визвольної боротьби колоній, вказували класики марксизму, залежать від результатів боротьби робітничого класу метрополій.

В. І. Ленін розвинув далі ці ідеї основоположників наукового комунізму, зробив цінний висновок про єдиний революційний потік пролетарських і антиколоніальних революцій. «Соціальна революція,— писав В. І. Ленін,— не може відбутись інакше, як у вигляді епохи, що з'єднає громадянську війну пролетаріату з буржуазією в передових країнах і *цілий ряд* демократичних і революційних, в тому числі національно-визвольних, рухів у нерозвинених, відсталих і пригноблених націях»².

Вважаючи національно-визвольний рух важливою складовою частиною світового революційного процесу, марксистсько-ленінські партії відзначають, що робітничий клас і його дітище — світова система соціалізму — відіграють вирішальну роль у боротьбі народів за національну незалежність.

Історичний досвід показує, що саме після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції слабка, неорганізована і стихійна національно-визвольна боротьба перетворилася в могутній і організований рух мільйонів поневолених за свою незалежність. «Подібно до того,— говорив президент Демократичної Республіки В'єтнам Хо Ши Мін,— як сонце, що сходить, жене геть темряву, так Жовтнева революція освітила новим світлом історію людства»³. Хвиля визвольної боротьби охопила Китай, Монголію, Корею, Іран, Туреччину, Афганістан, Єгипет, Сирію, Марокко. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції національно-визвольна боротьба вперше досягла вирі-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 205.

² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 46—47.

³ Хо Ши Мін. Октябрьская революция и освобождение народов Востока. М., 1957, стор. 3.

шальних успіхів. У 1921 р. в Монголії перемогла антиімперіалістична, антифеодальна революція. Завоював незалежність Афганістан, скинула пута напівколоніальної залежності і стала республікою Туреччина, Англія формально визнала незалежність Єгипту. Колонізатори змушені були відступати. Почалася криза колоніальної системи — один з проявів першого етапу загальної кризи капіталізму.

Піднесення національно-визвольного руху було викликано також внутрішніми політичними і соціально-економічними змінами в колоніях і напівколоніях. Розвиток промисловості й транспорту викликав там появу національної буржуазії і робітничого класу.

Національна буржуазія хотіла хазяйнувати в своїй країні самостійно і прагнула тому до політичної незалежності. Масові виступи робітничого класу на захист своїх прав були спрямовані проти імперіалістичних монополій. Він почав створювати свої організації. Після перемоги Великого Жовтня в ряді колоній і залежних країн виникли комуністичні групи і партії. Протягом 20-х—30-х років цей процес набрав значного розмаху. Напередодні другої світової війни компартії вже діяли в Туреччині, Ірані, Єгипті, Індонезії, Індії, Бірмі, В'єтнамі та ряді інших країн Азії, Африки і Латинської Америки.

В ході другої світової війни і перемоги соціалістичних революцій в ряді країн Європи і Азії почався другий етап загальної кризи капіталізму. Розгром сил міжнародної реакції і утворення світової системи соціалізму різко ослабили імперіалізм. Це створило сприятливі міжнародні умови для перемоги національно-визвольних революцій. Крім того, за воєнні роки в колоніях зросли сили, здатні вести боротьбу проти колоніалізму. Мільйони азіатів і африканців, призвані в збройні сили метрополій, стали учасниками другої світової війни. Чимало з них згодом вирости до керівників національно-визвольного руху. Деякі колоніальні країни перетворилися на арену воєнних дій. В ході боротьби проти німецького фашизму та японського мілітаризму там склалися могутні національно-визвольні сили, справитися з якими імперіалісти вже не могли. Новий етап національно-визвольної боротьби, що почався після другої світової війни, привів до переростання кризи колоніальної системи в її розпад. З 1944 р. до середини 50-х років політичну незалежність здобули 16 країн.⁴

У середині 50-х років, на третьому етапі загальної кризи капіталізму, що почався у мирних умовах і був викликаний зміцненням світової соціалістичної системи й зміною співвідношення сил на користь соціалізму, розпад колоніальної системи перетворився в її повний крах. Якщо в 1919 р. майже 70% населення світу стогнало під колоніальним ярмом, то нині в колоніях живе менш як 1% людства. Крах колоніальної системи — це головний підсумок національно-визвольної боротьби народів, подія величезного історичного значення.

Після завоювання політичної незалежності перед народами молодих держав постало завдання досягти економічної самостійності, без чого неможливо забезпечити справжній національний суверенітет. Незначний промисловий розвиток і монокультурне господарство країн, які скинули колоніальне ярмо, поставили їх у залежність від світового капіталістичного ринку. Внаслідок цього темпи зростання економіки слаборозвинутих країн уповільнюються. Якщо в 1950—1955 рр. щорічний приріст валового національного продукту тут досягав 4,9%, то в 1955—1960 рр. він зменшився до 4,5%, а в 1960—1964 рр. — до 4%. Це особливо видно, коли врахувати швидке зростання населення в країнах Азії, Африки і Латинської Америки, де у 1960—1964 рр.

⁴ Международное революционное движение рабочего класса, М., 1966, стор. 285.

приріст валового національного продукту на душу населення становив тільки 1,5%, в той час як у 1955—1960 рр.—2,1% і в 1950—1955 рр.—2,8%⁵.

Сільське господарство економічно слабозрозвинутих країн перебуває в тяжкому становищі. Аграрне питання тут ще не розв'язане. Темпи приросту сільськогосподарського виробництва дуже повільні і значно відстають від темпів приросту населення.

Однією з найскладніших проблем у таких країнах є безробіття. Зниження темпів приросту виробництва ще більше загострює цю проблему. Особливо зростає число безробітних у сільському господарстві, яке забезпечує роботою лише половину сільського працездатного населення⁶. Зниження темпів розвитку промислового виробництва, відставання сільського господарства, зростання безробіття призводять до дальшого зубожіння народних мас у багатьох країнах Азії, Африки і Латинської Америки.

Єдино можливий вихід з тяжкого становища для країн, що розвиваються,— в розширенні економічного співробітництва з державами світової соціалістичної системи, в розвитку по некапіталістичному шляху, що веде до соціалізму.

Якщо система економічного «співробітництва» капіталістичних держав з економічно слабозрозвинутими країнами фактично спрямована проти розвитку в них обробної промисловості, необхідної для досягнення справжньої незалежності, то соціалістичні держави допомагають розвитку цих галузей, що є важливим фактором у досягненні економічної незалежності молодих держав. Особливо сприяють цьому торговельні відносини, що постійно розширюються. Обсяг зовнішньо-торговельного обороту між соціалістичними й економічно слабозрозвинутими країнами зріс з 1,7 млрд. крб. в 1957 р. до 3,7 млрд. крб. в 1964 р., тобто більш як у 2 рази. Зовнішня торгівля між ними розширюватиметься й надалі. На Женевській конференції з питань торгівлі й розвитку (1964 р.) зазначалося, що за певних умов у 1970 р. її обсяг більш як у 2 рази перевищить рівень 1963 р.⁷ Невпинно розширюється зовнішня торгівля Радянського Союзу з молодими національними державами. Якщо в 1958 р. її загальний обсяг становив 805 млн. крб., то в 1965 р.— вже 1 744 млн. крб., тобто зріс більш як у 2,1 рази. Причому середньорічний приріст обсягу торгівлі за цей період становив 11,7%⁸.

Соціалістичні держави купують у країн, що розвиваються, не тільки сировину, але й готові вироби національної промисловості. Так, радянсько-індійська довгострокова торгова угода на 1966—1970 рр. поряд з товарами традиційного експорту передбачає поставку з Індії в Радянський Союз джутових, бавовняних і шерстяних тканин, взуття, килимів, а також товарів електротехнічної і машинобудівної промисловості⁹.

Соціалістичним державам вигідніше імпортувати ряд товарів із молодих національних держав, ніж виробляти або розширювати їх виробництво у себе. Молоді незалежні держави налагоджують і розширюють виробництво цілого ряду товарів, які можна реалізувати на світовому соціалістичному ринку. Створюється основа для формування між

⁵ Журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1966, № 9, Приложение, стор. 137.

⁶ Там же, стор. 137—138.

⁷ Журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1966, № 4, стор. 117—118.

⁸ Журн. «Внешняя торговля», 1966, № 5, стор. 4.

⁹ Газ. «Правда», 8 січня 1966 р.

соціалістичними і молодими суверенними державами нового міжнародного поділу праці, в якому роль молодих держав змінюватиметься з їх індустріалізацією. Між соціалістичними і молодими незалежними державами співробітництво здійснюється як у виробництві тих сільськогосподарських товарів, що в них є взаємна заінтересованість, так і в промисловості. Завдяки цьому країни, що визволились, одержують необхідні машини, устаткування і матеріали, технічну допомогу а також надійний ринок для збуту своєї продукції.

Свою готовність співробітничати з економічно відсталими країнами в галузі спеціалізації і кооперування виробництва певних видів продукції (зокрема шляхом укладення довгострокових угод і надання необхідної технічної допомоги) Радянський Союз висловив на Женевській конференції з питань торгівлі і розвитку (1964 р.).

Життя показує, що економічно слаборозвинуті країни можуть розв'язати невідкладні економічні і соціальні проблеми тільки на шляху некапіталістичного розвитку. За цей шлях борються робітничий клас, трудове селянство, всі прогресивні сили націй. Їм протистоять велика буржуазія і землевласники, які, спираючись на підтримку імперіалізму, намагаються спрямувати розвиток молодих держав по капіталістичному шляху.

Найпоспідовнішим борцем за некапіталістичний шлях розвитку молодих незалежних держав є робітничий клас, який зростає і зміцнюється там разом з розвитком сучасної промисловості. Боротьба робітничого класу за соціальний прогрес своїх країн має більший успіх, коли ним керують марксистсько-ленінські партії. Некапіталістичний шлях розвитку є стратегічною лінією комуністичних і робітничих партій країн Азії, Африки і Латинської Америки. Відповідно до неї марксистсько-ленінські партії виробляють свою тактику. Комуністи підтримують ті дії національних урядів, що ведуть до закріплення досягнутих завоювань і підривають позиції імперіалізму. Але вони рішуче виступають проти всіх антидемократичних, антинародних актів, які загрожують національній незалежності. Комуністичні партії борються за об'єднання в єдиний національний демократичний фронт усіх патріотичних сил, відіграючи, таким чином, найважливішу роль у національно-визвольному русі. «Де забувають про це,— підкреслювалося на XXIII з'їзді КПРС,— і навіть переслідують комуністів, там, безумовно, завдається шкоди справі зміцнення національної незалежності й свободи»¹⁰.

На шлях некапіталістичного розвитку стали вже народи Об'єднаної Арабської Республіки, Алжіру, Малі, Гвінеї, Конго (з столицею Браззавіль), Бірми, Сирії. В цих країнах до влади прийшла революційна демократія, яка прагне ліквідувати залежність від іноземного капіталу, покінчити з економічною відсталістю, викорчувати всі залишки колоніалізму. Така політика неминує приводить до радикальних соціально-економічних перетворень, до демократизації суспільно-політичного життя, що є найважливішою передумовою некапіталістичного шляху розвитку. Ця демократизація передбачає, по-перше, руйнування старого колоніального адміністративного апарату й заміну його новим з широким залученням представників народних мас; по-друге, боротьбу проти реакційних елементів і створення умов для об'єднання і вільної діяльності всіх прогресивних сил нації; по-третє, визнання прав профспілок, селянських, жіночих, молодіжних та інших масових організацій трудящих, їх активну участь у соціально-економічних і політичних заходах, в управлінні виробництвом.

¹⁰ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 18.

Наприклад, в Об'єднаній Арабській Республіці Національні збори наполовину складаються з робітників і селян. Правлячі партії в країнах, що стали на шлях некапіталістичного розвитку, об'єднують у своїх рядах найширші верстви народу — робітників, селян, ремісників, інтелігенцію. В ОАР партія Арабський соціалістичний союз, яка нараховує близько 5 млн. чоловік¹¹, має у своєму складі понад 50% робітників і селян¹². Майже все доросле населення країни об'єднує партія Суданський союз у Республіці Малі. Широко залучаються трудящі і до управління промисловими підприємствами. На підприємствах Об'єднаної Арабської Республіки діють комітети управління в складі 9 чоловік, причому 4 з них обираються від колективу робітників. У Малі на заводах і фабриках також створюються робітничі ради з представників профспілок і адміністрації.

У країнах, які стали на шлях некапіталістичного розвитку, ведеться рішуча боротьба проти залишків колоніалізму, проти неокolonіалізму. Там проведено націоналізацію іноземних банків, великих підприємств, страхових компаній. Вживаються заходи для обмеження впливу іноземного монополістичного капіталу. Діяльність іноземних капіталістів у цих країнах контролюється урядами. Так, у Малі іноземні компанії, за винятком тих, з якими укладено спеціальні угоди, зобов'язані реінвестувати в країні 75% прибутку, причому вкладення необхідно робити в галузі, визначені державним планом¹³. У Гвінейській Республіці іноземні капіталовкладення дозволяються лише після визначення програми інвестицій, обсягу виробництва, експорту, імпорту, з'ясування зайнятості робочої сили із зазначенням професійної підготовки. В разі порушення компаніями своїх зобов'язань уряд може розірвати контракт. Іноземним компаніям та індивідуальним підприємцям суворо забороняється втручатися в політичне життя та внутрішні справи країни¹⁴.

Багато робиться для обмеження діяльності капіталістичних елементів, створення матеріальних та інших передумов для розвитку соціалістичних методів господарства. Насамперед, там здійснюється націоналізація власності великої і середньої місцевої буржуазії, встановлюється державний контроль за діяльністю приватних підприємців. Наприклад, у Гвінеї і Малі підприємці не можуть придбати необхідне устаткування без відома держави. Створення ж нових промислових підприємств — державна монополія.

Державний сектор, що виник на базі націоналізованих підприємств, зростає і зміцнюється. Він оволодіває командними висотами в народному господарстві і стає основою розвитку незалежної національної економіки. В Республіці Малі до державного сектора нині входить 80% економіки¹⁵. В Об'єднаній Арабській Республіці держава контролює майже всі галузі господарства країни. У Гвінеї в руках держави зосереджено видобування алмазів і золота, енергетика, транспорт, зв'язок, водопостачання, страхова справа, фінанси, зовнішня торгівля, а також частина внутрішньої і т. д.

Важливим кроком на шляху некапіталістичного розвитку є демократичне вирішення аграрного питання і заохочення різних форм кооперування селян. В ОАР, наприклад, в результаті ряду аграрних реформ фактично ліквідовано феодально-поміщицьке землеволодіння, створено умови для кооперування сільськогосподарського виробни-

¹¹ Журн. «Проблеми мира и социализма», 1966, № 2, стор. 66.

¹² Економіка Африки, М., 1965, стор. 29.

¹³ Африка в мировой экономике и политике, М., 1965, стор. 164.

¹⁴ Там же, стор. 162—163.

¹⁵ Журн. «Азия и Африка сегодня», 1966, № 5, стор. 5.

цтва. Держава подає всебічну допомогу й підтримку кооперативам: Сільськогосподарський банк надає кредити тільки кооперативним господарствам. У Республіці Малі повсюдно створено споживчо-збутові кооперативи, з 1964 р. виникають колективні поля, що є однією з форм виробничої кооперації. Щоправда, колективні поля ще невеликі: основну частину натурального і грошового прибутку сім'я одержує індивідуальної ділянки. Однак передбачається їх розширення, оскільки вони, як відзначав член Національного Політбюро партії Суданський Союз Мадейра Кейта, є практичним кроком «до поступово соціалістичної перебудови малійського села»¹⁶. У Гвінеї налічується близько 550 виробничих кооперативів.

Важливим фактором некапіталістичного розвитку економіки планування, що здійснюється в загальнонаціональних, народних інтересах. З розширенням державного й кооперативного сектора народному господарстві його значення дедалі зростає. В 1966 р. було успішно виконано п'ятирічний план (1959/1960—1965/1966 рр. економічного розвитку ОАР. Промислове виробництво в країні за роки п'ятирічки збільшилось на 46%, а національний дохід на 37%¹⁷. Нині розробляється новий план економічного розвитку республіки.

У країнах, що стали на шлях некапіталістичного розвитку, вживаються заходи до поліпшення становища народних мас: ліквідується безробіття, розроблено систему пенсійного забезпечення та соціального страхування трудящих, ведеться боротьба з неписьменністю, створюється широка мережа лікувальних установ. В ОАР, наприклад, за роки останньої п'ятирічки кількість робітників збільшилась на 1 327 400. «Наше суспільство,— заявив президент ОАР Г. А. Насер,— вважає однією з своїх головних цілей надання роботи всім тим, хто здатний працювати. Право на працю стає здобутком мільйонів»¹⁸. На підприємствах республіки встановлено 7-годинний робочий день та мінімум зарплати робітника— 25 піастрів на день, крім того, 25% прибутку підприємства також розподіляється між робітниками¹⁹. В країні введено систему соціального страхування трудящих, встановлено пенсії по старості. Для виплати пенсій держава щорічно витрачає близько 80 тис. єгипетських фунтів²⁰. Освіта тут безплатна. За останні роки значно поліпшилось медичне обслуговування населення— тільки з бюджету 1963/64 р. на потреби охорони здоров'я виділено стільки коштів, скільки було витрачено за 25 дореволюційних років²¹.

Головним ворогом прогресивного розвитку народів, що визволилися, є імперіалізм, який докладає всіх зусиль, щоб не допустити незалежного й демократичного розвитку молодих суверенних держав. Імперіалісти розраховують зберегти в цих країнах економічні позиції й політичний вплив, сприяють розвитку національної буржуазії. Основна планів сучасних колонізаторів полягає в тому, щоб нав'язати слабборозвинутим країнам капіталістичний шлях і тим самим тримати їх у цілковитій залежності від монополістичної економіки на становищі сировинних придатків.

За нових умов, коли неможливо використовувати старі форми і методи колоніальної політики, імперіалістичні кола намагаються встановити непрямий контроль над країнами, що визволились, звести нанівець щойно завойовану ними політичну незалежність за допомо-

¹⁶ Журн. «Азия и Африка сегодня», 1966, № 5, стор. 4.

¹⁷ Газ. «Правда», 11 травня 1966 р.

¹⁸ Газ. «Правда», 26 листопада 1966 р.

¹⁹ Журн. «За рубежом», 1965, № 35.

²⁰ «Економика Африки», стор. 124.

²¹ Там же, стор. 123—124.

гою політики неоколоніалізму. Однією з його форм є так званий колективний колоніалізм. Створюючи різні міжнародні організації (Міжнародний банк реконструкції і розвитку, Міжнародна асоціація розвитку, Міжнародний валютний фонд, Азіатський банк та ін.), імперіалістичні монополії намагаються через кредити й позики забезпечити своє панування в слаборозвинутих країнах. Роль колективного колонізатора виконують і воєнно-агресивні блоки НАТО, СЕАТО, СЕНТО.

Щоб зберегти свої позиції в молодих незалежних державах, імперіалісти використовують насамперед так звану економічну допомогу, мета якої перешкодити досягненню економічної незалежності молодих держав, не допустити в них розвитку сучасної промисловості, зберегти однобічну спеціалізацію їх господарства.

Однією з форм неоколоніалізму є насадження слухняних маріонеткових режимів (Південна Корея, Південний В'єтнам, Тайвань), а також підтримка найреакційніших сил — провідників імперіалістичної політики (Таїланд, Філіппіни). Для обмеження політичної незалежності молодих країн імперіалісти укладають з ними різноманітні договори та воєнні угоди, як, наприклад, угода Англії з Лівією й Малайзією; договори США з Тунісом, Ліберією та деякі ін. Сучасні колонізатори намагаються залучити країни, які визволились, до різних підпорядкованих їм угруповань. Так, щоб не допустити згуртування всіх молодих африканських держав, на протигагу Організації Африканської Єдності була створена Спільна афро-мальгашська організація, в Азії — федерація Малайзія та ін.

Неоколоніалісти широко використовують методи ідеологічного впливу на маси. Основним ідейно-політичним зняряддям їх є антикомунізм, ідеологи якого намагаються відгородити маси від зростаючого впливу ідей соціалізму, розколоти національні сили в молодих державах, ослабити їх боротьбу проти імперіалізму, ізолювати національно-визвольний рух від світової соціалістичної системи і міжнародного робітничого руху.

Імперіалісти не відмовляються від відкритої збройної інтервенції і використання маріонеткових військ. Нині вони ведуть агресивну війну проти в'єтнамського народу, не припиняють агресивних акцій проти Лаосу й Камбоджі, організують змови проти демократичних сил в інших країнах Азії, Африки й Латинської Америки. Силою зброї колонізатори все ще намагаються зберегти колоніальні порядки в Анголі, Мозамбіку, «португальській» Гвінеї, на Аравійському півострові.

Велику різноманітну допомогу пригнобленим народам у їх боротьбі з колоніалізмом подають країни соціалістичного табору і насамперед Радянський Союз. За його ініціативою в 1960 р. XV сесія Генеральної Асамблеї ООН ухвалила Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам. Підтримка СРСР та інших соціалістичних держав сприяла успішній боротьбі народів Алжіру, Йємену та інших країн проти іноземних поневолювачів. Завдяки рішучій позиції Радянського Союзу в 1956 р. зазнала провалу англо-франко-ізраїльська інтервенція проти Єгипту. Восени 1957 р. з допомогою нашої країни відстояла свій суверенітет Сирія. Радянський Союз разом з соціалістичними державами зірвав агресивні плани американських і англійських імперіалістів щодо Лівану, Йорданії, Іраку. Як вказувалось на XXIII з'їзді КПРС, наша країна буде й надалі «подавати всебічну підтримку народам, які борються за своє визволення, добиватись негайного надання незалежності всім колоніальним країнам і народам»²².

²² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 21.

Соціалістичні держави допомагають більш як 40 країнам Азії, Африки і Латинської Америки. Зокрема вони будують там 1800 промислових, енергетичних, сільськогосподарських та інших важливих об'єктів. Серед них — понад 60 підприємств чорної і кольорової металургії та вугільної промисловості, близько 150 — машинобудівних і металообробних, понад 100 хімічних і нафтопереробних підприємств, понад 300 — легкої, харчової і текстильної промисловості, близько 100 навчальних закладів і навчальних центрів. Для забезпечення спорудження вказаних об'єктів соціалістичні держави надали цим країнам кредитів на загальну суму понад 5 млрд. крб.²³

Особливо велику допомогу економічно слабозвинутим країнам подає Радянський Союз. Тільки в ОАР за допомогою СРСР споруджується 130 об'єктів²⁴. З їх введенням у дію валова продукція всієї національної промисловості країни зросте порівняно з 1960 р. приблизно на 15%, в тому числі виробництво засобів виробництва — майже на 40%, металургійної промисловості — майже вдвоє, машинобудування — на 80%. Асуанський іригаційно-енергетичний комплекс дасть змогу створити базу для розвитку всіх галузей промисловості і збільшити на 40—50% обсяг сільськогосподарського виробництва²⁵.

Величезну роль відіграє Радянський Союз також у підготовці національних кадрів, необхідних для піднесення економіки, науки і культури молодих незалежних держав. Так, за 1955—1965 рр. радянські спеціалісти поряд з участю в спорудженні і експлуатації промислових об'єктів підготували в слабозвинутих країнах більш як 100 тис. кваліфікованих робітників і техніків з місцевого населення. Понад 20 тис. чоловік пройшли виробничо-технічне навчання у нас на підприємствах²⁶.

Радянський Союз допомагає країнам, що розвиваються, у будівництві майже 90 навчальних закладів, з яких близько 40 вже діють. Зокрема технологічний інститут на 1000 студентів і 100 аспірантів у Бірмі вже готує інженерів-механіків, хіміків, енергетиків, металургів, архітекторів. У політехнічному інституті Гвінейської Республіки навчаються 1500 студентів — майбутніх інженерів-електротехніків, механіків, будівельників, геологів і агрономів²⁷. Тисячі студентів і аспірантів з слабозвинутих країн вчаться у вузах СРСР.

КПРС ставить завдання і далі «розвивати всебічне співробітництво з країнами, які добились національної незалежності, допомагати їм у розвитку економіки, в підготовці національних кадрів, у їхній боротьбі проти неоколоніалізму»²⁸. Ухвалений XXIII з'їздом КПРС п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр. передбачає дальше розширення економічного співробітництва з країнами Азії, Африки і Латинської Америки.

Допомога соціалістичних держав викликає прогресивні зрушення в економічному і соціальному житті країн, що стали на шлях незалежного розвитку. Як показує життя, запорукою всіх успіхів національно-визвольного руху є його тісний союз із світовим соціалізмом і міжнародним робітничим рухом. Тільки за таких умов народи можуть остаточно визволитись від колоніального і неоколоніального гніту.

²³ Журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1966, № 4, стор. 117.

²⁴ Экономика Африки, стор. 136.

²⁵ Независимые страны Африки, М., 1965, стор. 200.

²⁶ Журн. «Внешняя торговля», 1966, № 5, стор. 29.

²⁷ Там же, стор. 27.

²⁸ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 21.

М. Ф. КОТЛЯР, В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА
ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКИХ
ІСТОРИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ
РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В період будівництва комунізму йде великий процес зближення народів, зміцнення нерозривних уз їх дружби і братерства, єдності і згуртованості. Партія ставить завдання виховувати всіх радянських людей у дусі ідей пролетарського інтернаціоналізму, в дусі непорушної вірності братерству і дружбі народів СРСР.

Перед радянськими істориками стоїть завдання вивчити закономірності розвитку цієї дружби, яка склалася у віковичній боротьбі проти соціального і національного гніту в дожовтневий період, в період боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, дослідити шляхи братнього єднання народів СРСР в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва.

Втіленням великої дружби народів є братні взаємовідносини між Україною і Грузією, які зросли у спільній боротьбі проти поневолювачів у дореволюційні часи, загартувались за роки радянської влади. Спільність тяжкого минулого й прекрасного сучасного створили хвилюючий і неповторний характер дружби українського і грузинського народів, яка стала традиційною.

Політичні, економічні і культурні зв'язки між Грузією та Україною беруть початок у глибокій давнині. Є окремі згадки про торгових людей з Києва, Галича, Володимира-Волинського та інших південноруських, а згодом українських міст, які здавна плавали вздовж кавказьких берегів, бували на торгах Грузії. В той же час грузинські купці часто гостювали в українських містах. Непоодинокими були династичні шлюби, які у ранньому середньовіччі ставали виявом і символом економічних і політичних контактів. Київський князь XII ст. Ізяслав Мстиславич, одна з найяскравіших постатей Європи свого часу, був одружений з грузинською царівною. Різноманітні українсько-грузинські взаємовідносини не переривались, продовжувались і міцніли протягом усього середньовіччя і нових часів. Особливо поширились ці взаємовідносини за радянської влади.

Проте історія Грузії недостатньо висвітлювалась в українській історичній літературі дожовтневого періоду. Можна назвати лише поодинокі статті і замітки цієї тематики.

На початку свого розвитку і радянська українська історіографія стояла осторонь питань історії Грузії*. Заслуга постановки і початку розробки тематики з історії Грузії належить Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства (ВУНАС), заснованій 1926 р. Вона у 1927—1931 рр. видавала журнал «Східний світ» («Червоний схід» — з № 6 1930 р.), на сторінках якого систематично друкувалися статті з історії, археології, економіки, етнографії та мистецтва Грузії. Більшість цих матеріалів стосувалась дореволюційного періоду.

* Автори обмежились оглядом монографій та статей в журналах і збірниках.

У журналі вміщено працю А. Потапова¹, який проаналізував фізико-географічні умови Кавказу і Закавказзя передісторичної епохи. Ряд стоянок, знайдених А. Потаповим у Закавказзі, зокрема у Грузії в 1925—1926 рр., дозволили йому висловити твердження про широке розповсюдження тут неолітичної культури та виявити її локальні особливості. На думку автора, петрографічні особливості обсидіану — головної сировини для виготовлення знарядь первісної людини — кожного кавказького родовища можуть послужити справи вирішення питання про шляхи розповсюдження обробки каменю не тільки у неоліті, але й у бронзовому віці. А Потапов гіпотетично відніс до неоліту частину закавказьких печер з малюнками первісних художників, що особливо актуально в сучасній археології.

Про давнє кавказьке, у тому числі й грузинське мистецтво обробки металу ми дізнаємося з короткого змісту доповіді Т. Івановської².

Результати досліджень грузинських мозаїк раннього середньовіччя викладено у резюме доповіді Д. Гордеева, читаній у Харківській філії ВУНАС³. Слід відзначити, що автор досяг значних успіхів у вивченні грузинської мозаїчної іконографії. Д. Гордеев виділяє найбільш пізню з досліджених ним грузинських пам'яток — Млхім (XIII—XIV ст.), у іконографії якої самотньо сполучились мозаїчна і фрескова техніки виконання.

Стаття М. Полієвктова присвячена проблемі російсько-грузинських дипломатичних зв'язків XVI—XVII ст.⁴ Автор розповідає, як у XVI ст. у Росії та Грузії виникло обопільне бажання до встановлення політичних та економічних стосунків, про особливу заінтересованість у цьому Кахетії, яка прагнула звільнитись з-під тиску турок. У статті докладно проаналізовано головні руські посольства до Грузії XVI—XVII ст. (у 1589—1590 рр., 1637 р., 1639—1640 рр., 1640—1649 рр. та 1650—1654 рр.). Автор високо оцінює описи подорожей російських послів, завдяки чому наша історична наука одержала детальні характеристики окремих областей середньовічної Грузії.

Праця К. Берладіної підсумовує вивчення окремого релікту грузинської матеріальної культури XVII ст. — гаптованої плащаниці⁵. Але автор зуміла підняти до висновків, розглядаючи шляхи розвитку грузинського народного мистецтва за середньовіччя. Цілком слушно вона порушує питання про наявність особливої грузинської течії у загальному потоці наслідувального («візантійського») мистецтва Закавказзя XVII ст.

Стаття О. Ладигенського про генезис державних інституцій гірського населення Кавказу⁶ є історико-етнографічною розвідкою на матеріалі життя різних кавказьких народів, у тому числі й тих, що входять нині до складу Грузинської РСР (осетинів та ін.). Інша праця О. Ладигенського присвячена аграрним відносинам горців Кавказу⁷.

¹ А. Потапов. Передісторичний Кавказ, журн.— «Східний світ», 1928, № 2, стор. 222—233.

² Т. Івановська. Мистецтво кавказьких бронзових історичних блях. (Зміст), журн. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 286.

³ Д. Гордеев. Мозаїка Грузин, журн. «Східний світ», 1927, № 1, стор. 213—214. На жаль, публікації повного тексту цієї доповіді нам не пощастило знайти.

⁴ М. Полієвктов. Шляхи сполучення між Грузією та Росією в XVI—XVII ст., журн. «Червоний схід», 1930, № 10—11, стор. 221—236.

⁵ К. Берладіна. Пам'ятка грузинського образотворчого гаптування XVII віку, журн. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 205—221.

⁶ О. Ладигенський. Як постали і розвивались державні форми у кавказьких верховинців, журн. «Східний світ», 1929, № 3, стор. 117—135.

⁷ О. Ладигенський. Аграрні стосунки у кавказьких верховинців, журн. «Червоний схід», 1930, № 6, стор. 135—158.

і цікава екскурсами в історію Закавказьких республік, зокрема Грузії.

Фізико-економічну характеристику Абхазії кінця 20-х років ХХ ст. дав П. Маненко⁸, показавши в своєму нарисі історію відкриття покладів кам'яного вугілля на абхазькій землі у 1881 р.

В історіографії культурних зв'язків між Україною і Грузією є оригінальною праця А. Геде «Шота Руставелі і «Слово о полку Ігоревім»⁹. Автор, користуючись історичним методом дослідження, справедливо відзначає надуманість тенденції співставлення «Слова» з епосами різних західноєвропейських народів, зокрема з «Піснею про Роланда». А. Геде вважає, що аналогію «Слову» слід шукати в давньому письменстві історично зв'язаних між собою народів нашої країни, що найближче до безсмертної поеми стоїть «Витязь у тигровій шкурі». Автор подає огляд взаємин між давньою Руссю і кавказьким світом, вказує на спільні риси в економіці і культурі.

У праці розглянуто обставини сходження на грузинський престол руського князя Юрія, сина знаменитого Андрія Боголюбського. Як відомо, 1188 р. Юрій одружився з царицею Тамарою і правив у Грузії понад два роки, тому А. Геде дійшов до висновку, що «Слово» (написане, як вважають 1187 р.) було принесене до грузинського двору руським князем чи його співвітчизниками і справило великий вплив на Руставелі. Однак цей категоричний висновок слабо аргументований і скоріше носить емоційний характер.

Один з відомих радянських знавців дипломатки А. О. Введенський, аналізуючи чимало грузинських документів початку і середини ХІХ ст.¹⁰, показує, як грузинські феодалі зраджували національно-визвольну боротьбу свого народу проти царизму, прагнули будь-що злитися з російським пануючим класом. Для цього вони вдавалися до підроблення документів на дворянство, оскільки більшість з них таких документів не мала: у Грузії класове становище князів і феодалів визначалось не документами, а наявністю володіння землею та селянами, а також традиціями. Російський уряд заплушив очі на безліч фальшивих «дворянських» грамот у Грузії, надавши можливість місцевій феодальній верхівці самій формувати власні ряди. А. О. Введенський доводить, що фальшування «дворянських» грамот зосереджувалось у грузинських церквах та монастирях. Так, на перший погляд, дуже вузька й спеціальна наука дипломатика дає цінні відомості про характер класового розшарування в Грузії ХІХ ст. та реакційну роль у цьому місцевого духовенства.

Наприкінці 30-х років вийшло кілька праць з історико-партійної тематики. У невеликій замітці змальовано Авлабарську підпільну більшовицьку друкарню, що існувала в Тбілісі в 1904—1906 рр.¹¹. Про видатного професійного революціонера Ладю Кецохелі розповідається у статтях К. Гончаренка та Д. Ю. Берлінського¹² (остан-

⁸ П. Маненко. Продукційні сили Абхазії, журн. «Червоний схід», 1930. № 10—11, стор. 149—167.

⁹ А. Геде. «Шота Руставелі и «Слово о полку Игореве». Раздел из диссертационной работы «Шота Руставелі и его время», «Научные записки Харьковского полиграфического института», вып. 5, 1940, стор. 107—147.

¹⁰ Останнє видання: А. А. Введенский. Подлог и фальсификация исторических документов в Грузии, у кн.: А. А. Введенский. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (Дипломатика), К., 1963, стор. 169—199.

¹¹ Друкарня під землею, журн. «Комуніст-робелькор», 1939, № 8, стор. 5—6.

¹² К. Гончаренко. Ладю Кецохелі, журн. «Комсомольський пропагандист», 1938, № 7, стор. 43—46; Д. Ю. Берлінський. Ладю Кецохелі в Києві, «Студентські наукові праці Київського університету», зб. 6, вип. I, К., 1940, стор. 5—20.

ня написана на широкому архівному матеріалі). Особливий інтерес тут становлять рядки, присвячені діяльності Кецохвелі у Києві в 1894—1896 рр.

У післявоєнній українській радянській історіографії слід відзначити праці з проблеми історії революційної боротьби грузинського народу на початку ХХ ст. До 70-річчя з дня народження Ладо Кецохвелі написав статтю В. Самофалов¹³. Праця С. Кітарева висвітлює історію створення більшовицької газети «Брдзола», дає огляд її матеріалів¹⁴.

Автор описує величезну роботу газети, що згуртовувала пролетаріат багатонаціонального Закавказзя, несла в маси марксистсько-ленінські ідеї, визначає роль «Брдзоли» в боротьбі проти буржуазного націоналізму, підкреслює її діяльність по висвітленню революційного руху на півдні Російської держави, у тому числі й на Україні. Досліджуючи страйк на Півдні Росії 1903 р., українські радянські історики багато уваги приділяли революційним подіям на Закавказзі¹⁵.

Політико-економічне становище Абхазії перед революцією 1905—1907 рр. розглянуто в праці О. М. Меліхова¹⁶. Вказуючи на винятковий героїзм, що його виявляв нечисленний абхазський народ у боротьбі проти царизму, автор докладно аналізує причини цього революційного руху. О. М. Меліхов дослідив процеси своєрідного економічного розвитку Абхазії, показав об'єктивну зумовленість боротьби трудящих колоній царської Росії в першій Російській революції. Стаття приділяє певну увагу поширенню в Абхазії марксистсько-ленінського вчення, діяльності більшовицьких організацій щодо згуртування робітничого класу та організації його класових виступів. Недоліком її є те, що автор показує початковий етап боротьби лише робітничого класу Абхазії, замовчує про селянство і діяльність партії серед останнього.

Л. І. Лавров дає огляд культурних зв'язків між Україною, Кавказом і Закавказзям у різні історичні епохи¹⁷ і відзначає, що синхронні риси в архітектурі Київської Русі й Абхазії не випадкові, а свідчать про культурні взаємовпливи. Автор указує, що ряд елементів старовинного українського одягу (жупан, бурка, постолі, шапка-«кабардинка» та ін.) мають аналогії з одягом кавказьких горців, зокрема грузинів, звертає увагу читача на спільність багатьох сюжетів у фольклорі українського та грузинського народів.

Вихід у світ «Української Радянської енциклопедії» — визначна подія у культурному житті не тільки українського, а й усіх народів Радянського Союзу. На сторінках цього видання велике місце відведено історії, економіці і культурі Грузії. Щоправда, більшість статей грузинської тематики написана авторами з Грузії, але деяка частина матеріалів припадає на долю українських учених. Наприклад, розділ «Архітектура» у великому нарисі «Грузинська Радянська Соціалістична республіка» (т. 3) належить перу Л. В. Владича.

¹³ В. Самофалов. Вірний друг українського народу. До 70-річчя з дня народження В. (Ладо) Кецохвелі, журн. «Партробітник України», 1946, № 2, стор. 60—63.

¹⁴ С. Кітарева. Сталінська газета «Брдзола» (До 50-річчя виходу першого номера), журн. «Більшовик України», 1951, № 9, стор. 28—38.

¹⁵ О. Парасунько. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. К., 1953, 132 с.; Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст., К., 1955, стор. 332; та ін.

¹⁶ О. М. Меліхов. Абхазія напередодні першої Російської буржуазно-демократичної революції, «Наукові записки Одеського педагогічного ін-ту», т. 12, 1956, стор. 132—160.

¹⁷ Л. І. Лавров. До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки, журн. «Народна творчість та етнографія», 1961, кн. 3, стор. 62—66.

Культурні, особливо літературні взаємини між Україною і Грузією не раз висвітлювалися українськими радянськими авторами. Проте не можна не відзначити певну одноманітність публікацій: мало не всі вони присвячені окремим діячам грузинської культури, написані до ювілею того чи іншого письменника, художника і т. д., не зв'язані між собою, до того ж, майже завжди позбавлені узагальнень.

Чимало праць українських радянських дослідників висвітлюють творчість великого грузинського поета Шота Руставелі. Перше місце серед них посідають, безперечно, праці М. П. Бажана. Йому ж належить один з найкращих у світовій літературі переклад «Витязя у тигровій шкурі». У статті, написаній до 800-річчя з дня народження Руставелі¹⁸,— події, що урочисто відзначалась в усіх республіках Радянського Союзу, зокрема й в УРСР,— М. П. Бажан високо оцінив видатного грузинського письменника за перенесення у міжнародний простір грузинського досвіду подолання феодальної роздрібненості та централізації держави, що її проводила за часів Руставелі династія Багратіонів, особливо цариця Тамара.

В одній з праць, також присвяченій Руставелі¹⁹, М. П. Бажан дає огляд історико-культурних процесів Грузії XI—XIII ст., вказуючи, що у поемі «Витязь у тигровій шкурі» втілено історичний досвід автора. М. П. Бажан підкреслює, що одними з перших негрузинських літераторів, які захопились постаттю й поезією Руставелі, були передові українські письменники Микола Гулак і Олександр Навроцький. Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, членами якого вони були, Гулак і Навроцький опинились на Закавказзі, де знайшли підтримку прогресивної грузинської громадськості. Автор вказує, що лекції М. Гулака про Руставелі, з якими той виступав у Тбілісі, були політичною демонстрацією проти колонізаторської політики царизму в Грузії. М. П. Бажан високо оцінює переклад «Витязя», зроблений О. Навроцьким,— один з перших перекладів цього твору взагалі: недосконалий за формою, він вражає благородними прагненнями автора, його любов'ю і повагою до прекрасної пам'ятки грузинського народу. М. П. Бажанові належить також стаття «Руставелі» у 12 томі УРЕ.

Серед численних матеріалів до 800-річчя з дня народження Руставелі²⁰ слід відзначити статтю Ш. Я. Вядро. У ній автор викладає сучасний стан дослідження біографії і творчості Руставелі, розповідає про внесок українських учених у вивчення життєвого і творчого шляху великого грузинського письменника-гуманіста²¹.

Великий інтерес в УРСР викликали і викликають особа і творчий доробок видатного грузинського поета Давида Гурамішвілі, який більшу частину свого життя провів на Україні. У нашій республіці основним дослідником його творчості є Д. Косарик²². У ґрунтовній праці²³

¹⁸ М. П. Бажан. Заповітна поема Грузії, журн. «Вітчизна», 1966, № 9, стор. 185—188.

¹⁹ М. Бажан. Велика поема грузинського народу, у кн.: М. Бажан. Люди Книги. Дати, К., 1962, стор. 177—200.

²⁰ О. Новицький. Безсмертя Руставелі, журн. «Прапор», 1966, № 10, стор. 66—69; Е. Сокрутенко. Поет, приналежачий человечеству, журн. «Донбасс», 1966, № 4, стор. 114—118; та ін.

²¹ Ш. Я. Вядро. Геній грузинської літератури, «Український історичний журнал», 1966, № 9, стор. 133—136.

²² Д. Косарик. Нові біографічні відомості про Давида Гурамішвілі, у кн.: Шота Руставелі, К., 1938, стор. 203—207; його ж. Братні зорі. Пушкін, Горький, Гурамішвілі на Україні, К., 1948, стор. 140; його ж. Давид Гурамішвілі, К., 1950, 55 с.; та ін.

²³ Д. Косарик. Співець братнього єднання. Літературний портрет Давида Гурамішвілі, К., 1955, 116 с.

Д. Косарик пише, що Гурамішвілі був одним з піонерів єднання грузинського і українського народів, відзначає його новаторську роль у становленні і розвитку нової грузинської літератури й літературної мови.

Творчість Гурамішвілі досліджував і М. П. Бажан²⁴, зокрема, відзначив любов грузинського поета до українського народу і його фольклору²⁵. Цікавлять українських дослідників і Акакій Церетелі, особливо його спілкування з Т. Г. Шевченком²⁶ і друг та соратник Церетелі Ілля Чавчавадзе²⁷, і педагог Я. С. Гогешавілі²⁸, і поет Важа Пшавела²⁹ та багато-багато інших діячів грузинської культури.

Грузинський період життя Лесі Українки дослідив О. Бабишкін³⁰, розповівши про її щире кохання до грузинського народу, про глибокий інтерес до його історії та культури. В книзі знайшли відображення дружні стосунки Л. Українки з діячами грузинської літератури та мистецтва, зокрема з видатним грузинським педагогом Ш. Чітадзе та композитором З. Паліашвілі.

Не можна не відзначити публікації в УРСР праць грузинських авторів з різних періодів історії та культури дореволюційних Грузії та України³¹. Проте більш детальний їх аналіз є темою спеціальної статті.

Дружба українського і грузинського народів гартувалась у лавах Комуністичної партії, на фронтах революції і громадянської війни. Історія знає численні приклади, коли українці й грузини пліч-о-пліч билися за встановлення і зміцнення Радянської влади, брали участь у соціалістичному будівництві.

²⁴ М. Бажан. Поет, воїн, хлібороб, у кн.: М. Бажан. Люди. Книги. Дати. К., 1962, стор. 201—211.

²⁵ М. П. Бажан. Великий поет грузинського народу. (Замість передмови до перекладу поеми Давид Гурамішвілі «Давитіані»), журн. «Вітчизна», 1950, № 6, стор. 104—107.

²⁶ О. Новицький. Великий грузинський поет, журн. «Соціалістична культура», 1940, № 5, стор. 49—51; І. Єрофєєв. Акакій Церетелі й Тарас Шевченко, журн. «Україна», 1945, № 3, стор. 24; І. А. Луценко. Акакій Церетелі, журн. «Українська мова і література в школі», 1965, № 6, стор. 92—93; та ін.

²⁷ К. Ю. Данилко. Ілля Чавчавадзе, журн. «Література в школі», 1957, № 6, стор. 86—88; А. А. Каспрук. Ілля Чавчавадзе і Україна, журн. «Радянське літературознавство», 1963, № 5, стор. 55—59; І. Луценко. Коцюбинський і Чавчавадзе, журн. «Пранор», 1965, № 2, стор. 49—51.

²⁸ Я. С. Гогешавілі (1840—1912), журн. «Радуга», 1965, № 10, стор. 184.

²⁹ І. К. Борисов. Важа Пшавела (До 100-річчя з дня народження), журн. «Література в школі», 1961, № 4, стор. 86—88.

³⁰ О. Бабишкін. Леся Українка в Грузин, Тбілісі, 1953, 120 с.

³¹ В. Басилашвілі. В нетрях Хевсуретії, журн. «Червоний схід», 1930, № 6, стор. 159—179; І. Гришашвілі. Шевченко в грузинській літературі, (Лист з Тбілісі), журн. «Літературна критика», 1940, № 2, стор. 80—85; М. Кінцурашвілі (Ясамані). Любов грузинського народу до великого Кобзаря, журн. «Жовтень», 1951, № 2, стор. 92—95; Л. Асатіані. Грузинські друзі та знайомі Лесі Українки, у кн.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, т. І, К., 1954, стор. 315—322; його ж. Тарас Шевченко і грузинська література, журн. «Радянське літературознавство», 1957, № 3, стор. 79—87; О. Г. Жужунадзе. До питання про боротьбу за єднання Русі в середині XII ст. у кн.: Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського університету, № 8, 1962, стор. 138—146; його ж. З історії класової боротьби в Київській Русі кінця XI ст., «Український історичний журнал», 1963, № 6, стор. 74—79; В. К. Імедадзе. Т. Г. Шевченко і Грузія, К., 1963, 153 с.; Р. В. Кебуладзе. Проникнення польських монет XVII в. в Грузію по українському торговому пути, у кн.: «Нумизматика и сфрагистика», т. І, 1963, стор. 143—151; С. Д. Беридзе. Міха Цхакая на Україні (До 100-річчя з дня народження), «Український історичний журнал», 1965, № 5, стор. 134—136; З. Гегенідзе. Ладо Кецохелі на Україні, «Український історичний журнал», 1966, № 1, стор. 146. О. Баканідзе. Великий гуманіст. До 800-річчя з дня народження Шота Руставелі, журн. «Соціалістична культура», 1966, № 9, стор. 30—32; та ін.

В українській радянській історіографії висвітлено діяльність на Україні видатного діяча Комуністичної партії — сина грузинського народу — Лаврентія Йосиповича Картвелішвілі. У ряді праць³² розповідається про його велику революційну роботу в Києві, Одесі та в інших містах республіки, зокрема виконання ним обов'язків секретаря та члена Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У.

Активну участь грузинів у зміцненні Радянської влади на Україні в роки громадянської війни висвітлює В. Коновалов³³, який розповідає про мужню боротьбу проти контрреволюції в Одесі Євсевія Чикваная, Калістрата Саджая (Калениченко), Мартина Лоладзе, Григорія Гегелашвілі та інших синів Грузії.

Проте радянська українська історіографія ще не має спеціальних праць, в яких всебічно досліджується участь грузинів у боротьбі за Радянську владу на Україні.

Необхідно глибше дослідити діяльність таких видатних діячів Комуністичної партії вихідців з Грузії, що працювали на Україні і про яких в українській історіографії досі ще немає ґрунтовних наукових розробок. Ці питання висвітлено лише в незначній кількості праць³⁴. Недостатньо також досліджено діяльність на Україні героя громадянської війни В. Кіквідзе, якого називають грузинським Чапаєвим, учасника боротьби з контрреволюцією на Волині командира бронепоезда «Комуніст Коростенського району» Лукіяна Табукашвілі.

Вже в 20-ті та на початку 30-х років між Україною і Закавказькою Федерацією, до складу якої входила Грузія, встановились досить глибокі економічні стосунки, зміцнювалась дружба в процесі суспільно-політичного і духовного життя країни. Однак ці процеси ще надто мало вивчені. В загальних працях про дружбу народів тільки побіжно йдеться про українсько-грузинські зв'язки³⁵.

В той же час українська історіографія має певну кількість досліджень, присвячених дружбі українського і грузинського народів в роки останньої передвоєнної п'ятирічки. Хоч увага цих досліджень зосереджується переважно на історії дружніх зв'язків між колгоспниками Генічеського району Херсонської області й Махардзевського району Грузинської РСР, однак автори дають також і загальну харак-

³² Є. М. Савченко. Л. Й. Картвелішвілі — палкий борець за щастя народу, «Український історичний журнал», 1962, № 4, стор. 151—152; В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов. Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 — ноябрь 1920 гг., Одесса, 1962, стор. 256, 307, 326, 366, 367, 417.

³³ В. Коновалов. Иностранная коллегия, Одесса, 1958, стор. 15, 33—34, 36, 39, 106—107, 137; його ж. Схватка у Чорного моря, Одесса, 1965, стор. 28, 41—45, 51, 56—57, 58, 66, 231, 253—257.

³⁴ Є. М. Савченко. Назв. праця; О. Г. Дзевєрін. Г. К. Орджонікідзе про виховання радянської молоді, журн. «Радянська школа», 1952, № 2, стор. 24—28; В. П. Лукін. Видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави (До 75-річчя з дня народження Г. К. Орджонікідзе), «Український історичний журнал», 1961, № 5, стор. 158—160.

³⁵ І. Воробйов, Ф. Горовський. У братній сім'ї — до спільної мети, К., 1965; Комуністична партія — патхенник і організатор братерського союзу і непорушної дружби народів СРСР. Збірник статей, К., 1954; В. Ю. Маланчук. Торжество лєнінської національної політики. Комуністична партія — організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР, Львів, 1963; С. Макогон, А. Ткач, В. Цветков. Розвиток радянської державності на Україні, К., 1966; В. І. Наулко. Етнічний склад населення Української РСР, К., 1965. С. Шило. Велике завойовання соціалізму, К., 1964; Ю. І. Ширяєв. Розквіт і співробітництво радянських соціалістичних націй, К., 1960; Г. Ясницький. Дружба народів СРСР — источник процветания Советской Украины, К., 1954.

теристичну економічних зв'язків між Україною і Грузією в роки третьої п'ятирічки³⁶.

Певне місце в українській історіографії відведено культурним зв'язкам українського та грузинського народів. З цього питання є фундаментальна праця під редакцією М. Т. Рильського «Братерство народів — братерство культур»³⁷.

Українсько-грузинські культурні зв'язки довоєнних років висвітлено також у ряді статей³⁸.

Особливо проявилася дружба грузинського і українського народів, як і всіх соціалістичних націй, у роки Великої Вітчизняної війни, коли дружба і братерство народів СРСР стали одним з найважливіших факторів, що зумовили перемогу нашої країни над фашизмом, дали змогу швидко загоїти глибокі рани, заподіяні війною.

Незважаючи на наявність великої кількості фактичного матеріалу про посилення українсько-грузинських зв'язків у роки війни, в українській історіографії дружба народів у роки Великої Вітчизняної війни висвітлена ще недостатньо. Видано зовсім незначну кількість літератури, що лише побіжно показує дружбу українського і грузинського народів у роки війни³⁹.

У брошурі І. І. Слинька наводяться приклади бойової співдружності представників різних народів СРСР. Під час зимового наступу 1942/43 років, наприклад, за визволення української землі вела бої рота, де пліч-о-пліч з росіянами, українцями мужньо бився грузин Васо Піурелі та представники інших національностей. Там же розповідається, що кращим бойовим другом тричі Героя Радянського Союзу українця Івана Кожедуба був грузин В. Габунія, який загинув смертю героя, таранивши в повітрі німецький літак. Чимало грузинів саме тоді, коли брали участь у визволенні України, стали Героями Радянського Союзу. Тільки серед Героїв Радянського Союзу у військах I Українського фронту весною 1944 р. налічувалось 5 грузинів.

Поряд з українцями, росіянами та представниками інших національностей грузини мужньо боролися в українських партизанських загонах. У з'єднаннях С. Ковпака і О. Сабурова воювали грузини

³⁶ Г. Литовченко, М. Орагвелідзе. Творча співдружність і змагання двох колгоспів, К., 1953; Н. Ткач. У праці зміцнюється дружба, К., 1966; І. Волюшин. Квіти дружби. Нарис. В кн.: Сади цвітуть, К., 1950, стор. 118—126; Б. М. Михайленко. Дружба двох колгоспів, журн. «Мічуринець», 1954, № 4.

³⁷ Братерство народів — братерство культур, К., 1960, 460 с.

³⁸ А. Абраменко. Даїсі (До постанови опери З. Паліашвілі в Київському театрі опери і балету), журн. «Театр», 1938, № 3, стор. 11—15; 80-річчя друга — перекладача Г. А. Наморадзе, журн. «Вітчизна», 1962, № 10, стор. 222; В. Гжицький. Життя, присвячене дружбі літератур (До 80-річчя Г. А. Наморадзе), журн. «Прапор», 1962, № 11, стор. 141—142; Д. Гордяєв. Виставка картин грузинського художника Ніко Піросманішвілі в Харкові, журн. «Червоний Схід», 1931, № 1—2, стор. 211—212.

³⁹ Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962; М. Кравчук. Развитие и зміцнення братерської співдружності українського народу з великим російським та іншими народами СРСР в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). В кн.: Комуністична партія — патхненник і організатор братерського союзу і непорушної дружби народів СРСР, К., 1954; М. М. Лукіна. Братерська допомога народів у відбудові економіки Радянської України (1943—1945 рр.). Наукові записки Одеського ДПІ, т. XVII. Випуск історико-філологічного факультету, 1957; М. В. Попрощький. Співдружність народів СРСР у партизанській боротьбі в роки Великої Вітчизняної війни, «Український історичний журнал», 1963, № 3, стор. 82—88; І. І. Слинько. Єдність і дружба народів СРСР у Великій Вітчизняній війні, К., 1954, стор. 62; І. Слинько. Непорушна дружба народів СРСР — запорука непереможності Радянської держави, журн. «Вісник Академії наук Української РСР», 1953, № 11, стор. 18—26.

Давид Бакрадзе і Георгій Талахадзе. Подвиги доблесних партизанів високо оцінив уряд — Д. Бакрадзе удостоєний звання Героя Радянського Союзу, Г. Талахадзе посмертно нагороджено орденом Леніна.

В українській історіографії знайшла відображення допомога Україні з боку грузинського народу у відбудові народного господарства, зруйнованого фашистами. Про це йдеться на сторінках згаданих праць М. Буцька, Н. Ткач, І. Слинька та інших науковців.

Ще інтенсивніше розвиваються дружба і творче співробітництво українського та грузинського народів у післявоєнні роки. Грузинська РСР активно допомагала відбудовувати зруйноване фашистами народне господарство України. На основі перемігшого соціалізму між Україною і Грузією, як і між всіма радянськими республіками, склалися економічні, суспільно-політичні та культурні взаємовідносини. На необхідність всебічного дослідження цих процесів, характерних для перехідного періоду від соціалізму до комунізму, не раз звертали увагу дослідників центральні партійні органи. Говорилось про це і на XXIII з'їзді КПРС. Проте в історичній літературі ця проблема і досі майже не досліджується. Зокрема українсько-грузинським зв'язкам у післявоєнні роки, коли стали ці зв'язки більш міцними, збагатилися новими формами, побіжно приділяється увага тільки в окремих статтях⁴⁰.

Певний вклад у висвітлення дружби українського і грузинського народів за роки радянської влади внесли і грузинські автори. На Україні опубліковано значну кількість праць, в яких йдеться про економічні, суспільно-політичні і культурні зв'язки братніх народів.⁴¹

Публікація праць грузинських учених в УРСР свідчить про їх значну заінтересованість проблемами українсько-грузинських зв'язків. Поки що грузинські дослідники набагато частіше виступають в українських виданнях, ніж їх українські колеги — у грузинських.

Наступна сесія з історії українсько-грузинських зв'язків, безперечно, сприятиме піднесенню благородної і потрібної справи вивчення історії, економіки і культури братнього грузинського народу.

Підбиваючи перші підсумки вивчення українсько-грузинських історичних зв'язків, доводиться констатувати, що «білих плям» поки ще набагато більше, ніж досліджених ділянок. Перед ученими України стоїть велике і благородне завдання щодо вивчення віковичної дружби українського і грузинського народів, які разом з усіма народами Радянського Союзу ідуть до спільної мети — комунізму.

⁴⁰ Грузія — квітучий край, журн. «Комуніст України», 1965, № 11, стор. 57—65; Е. Я. Хільченко. Діяльність КП України по зміцненню економічних зв'язків українського народу з іншими народами СРСР (1956—1961 рр.). Збірник — Діяльність партійних організацій західних областей УРСР по комуністичному вихованню трудящих (1953—1963), Львів, 1964, стор. 3—12; Ф. П. Шевченко. Розвиток і зміцнення дружби народів СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму. В кн.: Паростки нового, комуністичного, К., 1960, стор. 36—45.

⁴¹ Д. І. Бакрадзе. Кров'ю героїв (Епопея партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1959; Г. Гвелесіані. Сонячна Грузія, К., 1962; А. Гунія. Грузинська РСР (Про досягнення у культурному будівництві), журн. «Соціалістична культура», 1957, № 7, стор. 7—8; Б. Кокашвілі. Грузинська Радянська Соціалістична республіка, К., 1948; Г. В. Лашкарашвілі. Розвиток народної освіти в Грузії за 40 років (Про досягнення загально-освітньої школи), журн. «Радянська школа», 1961, № 5, стор. 9—13; В. Мжаванадзе. Світлий шлях. Зб. — В братерському союзі радянських народів, К., 1957, стор. 48—55; Л. Хатіашвілі і С. Хуцідшвілі. Українсько-грузинські літературні зв'язки, журн. «Вітчизна», 1953, № 12, стор. 143—149; О. Чейшвілі. Золотий край, журн. «Вітчизна», 1953, № 5, стор. 93—103.

СИНИ ГРУЗІЇ В БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ РАД НА УКРАЇНІ

Володимир Ілліч Ленін надавав великого значення революційним та інтернаціональним традиціям у справі комуністичного виховання трудящих. Він постійно підкреслював необхідність поширення цих традицій. Величезний вклад у зміцнення братерської дружби між українським та грузинським народами внесла участь грузинських революціонерів у боротьбі за встановлення влади Рад на Україні. Разом з своїми російськими та українськими братами кращі сини Грузії брали активну участь не лише в підготовці Великої Жовтневої соціалістичної революції, але й зі зброєю в руках боронили першу в світі республіку Рад.

Боротьба грузинських революціонерів за владу Рад у Росії та на Україні була невід'ємною від справи соціального і національного визволення трудящих Грузії. Серед грузинських більшовиків, що діяли на Україні, насамперед слід відзначити С. Орджонікідзе, Л. Картвелішвілі, П. Яшвілі, Т. Жгенті, Л. Табукашвілі, М. Лоладзе, К. Саджая, Є. Чікванадзе, Д. Махарадзе, В. Кіквідзе та багатьох інших.

ЦК партії та особисто В. І. Леніном Серго Орджонікідзе був призначений Надзвичайним комісаром Півдня Росії та України. На цьому посту він провів у 1918 р. величезну роботу по згуртуванню революційних сил на Україні. Вождь революції Ленін так оцінював його діяльність у цей період: «...Серго найнадійніший **військовий** працівник... найвірніший та *найділовитіший* революціонер, я знаю його сам більше 10 років»¹.

Коли на Україні точилася жорстока боротьба між революційними силами пролетаріату та контрреволюційною Центральною радою, Орджонікідзе в цих напружених умовах разом з українськими більшовиками організує червоногвардійські загони в Донбасі, Харкові, Катеринославі та інших містах. Він подає неоціненну допомогу в організації та налагодженні роботи соціалістичного державного апарату. Йому належить велика заслуга в справі забезпечення хлібом та іншими продуктами голодуючих революційних центрів Росії. 25 лютого 1918 р. він виступає на Херсонському губернському з'їзді Рад селянських депутатів та земельних комітетів, де закликає підтримати продовольством трудящих Радянської Росії. З'їзд прийняв рішення негайно відправити у голодуючі губернії Росії 1 518 500 пудів хліба².

Величезну роботу провів товариш Серго на Південному фронті як член Реввійськради XIV армії та уповноважений фронту по ударній групі. Під його керівництвом в багатоденних запеклих боях були знищені добірні білогвардійські полки та дивізії.

Протягом 15 років працював на Україні видатний грузинський революціонер-більшовик Лаврентій Йосипович Картвелішвілі. Своєю відданістю справі революції, більшовицькою принципіальністю він завоював повагу та вдячність українського народу. Л. Й. Картвелішвілі народився в 1891 р. у м. Самтредіа. В 1911 р. після закінчення Кутаїського реального училища вступив до Київського комерційного інституту.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 359.

² Херсонський обласний історичний музей, бібліотека, інвент. № 3513, типографський відбиток, стор. 90.

В революційну боротьбу він включився ще учнем і вже в 1910 р. став членом партії. Навчаючись у Києві, Л. Картвелішвілі не припиняв своєї революційної діяльності. Активну участь він узяв у підготовці і проведенні повстання арсенальців у січні 1918 р. Під час німецької окупації вміло поєднував нелегальну роботу з першою-ліпшою легальною можливістю, використовуючи свої тісні зв'язки з профспілками. Грузинський революціонер був одним з ініціаторів створення в травні 1918 р. тимчасового керівного партійного центру з числа членів більшовицької фракції українського з'їзду профспілок. Велику роботу проводив Л. Картвелішвілі під час підготовки до I з'їзду КП України, на якому його було обрано до складу ЦК.

Картвелішвілі керував селянським партизанським рухом на Київщині, за його участю видавалася підпільна газета «Київський комуніст», а також нелегальні прокламації та листівки, що розповсюджувалися зокрема серед окупаційних військ. На кінець літа 1918 р. над товаришем Лаврентієм нависла серйозна небезпека. Його посилено шукали агенти німецької та гетьманської поліції. У вересні він був змушений перебраться спочатку до Одеси, а потім у Грузію, звідки виїхав понад 7 років тому. Згодом, за порадою Міха Цхакая, він повертається знову на Україну разом з Т. Жгенті. На цей раз його діяльність проходить в Одесі.

В Одеському підпіллі Картвелішвілі працював з кінця осені 1918 р. аж до приходу радянських військ у квітні 1919 р. Він був членом Одеського комітету партії, керував виданням та розповсюдженням нелегальної преси. Після визволення міста Картвелішвілі працює в апараті Одеського обкому партії та редагує газету «Одеський комуніст».

23 серпня Одесу захопили денікінці. І знову товаришу Лаврентію доручено підбір людей для налагодження підпільної роботи в тилу білогвардійців. Р. М. Лучанська, яка у той період була учасницею одеського більшовицького підпілля, згадує: «Він (Лаврентій) спокійно розповідав нам, молодим працівникам, про поставлені партією завдання, попереджав про неминучі небезпеки, інформував про повстанський рух на Україні...» Інший підпільник Ст. Лекишвілі розповідає, як він разом з Р. Лучанською проводив Л. Картвелішвілі до вокзалу під час евакуації з Одеси. «На вокзалі метушня, відходить останній поїзд. Увесь Ревком з відповідальними працівниками останнім залишає місто. В кінець великого состава за ініціативою т. Лаврентія причеплюються два вагони з нашвидку підібраним обладнанням для пересувної друкарні та редакції. Складачі вже набирають газету. Відступаючи, т. Лаврентій видавав газету «Вперед, к перемозі»³.

Однією з найяскравіших сторінок героїчної історії Червоної Армії є легендарний перехід південної групи XII армії (45-а та 58-а дивізії) від Одеси та Дністра в серпні — вересні 1919 р. У неймовірно складних умовах радянським військам довелося пробиватись на північ. Але очолювані такими командирами, як Й. Якір, І. Федько, Г. Котовський та досвідченими політпрацівниками — членами Реввійськради групи Я. Гамарником, В. Затонським, Л. Картвелішвілі, червоні бійці пройшли з безперервними боями понад 400 км і, вирвавшись з ворожого оточення, з'єдналися з основними частинами XII армії в районі Житомира.

В листопаді 1919 р. Л. Картвелішвілі та Л. Табукашвілі беруть участь у підготовці й здійсненні несподіваного удару наших військ по Києву, зайнятому денікінцями. Згодом Картвелішвілі разом з радянськими військами повертається у визволену Одесу. Після закінчення

³ С. Лекишвілі. В застенках у белых и желтых (из истории гражданской войны на Одещине), Тифлис.

громадянської війни він працює на керівній роботі на Україні, в Грузії, Сибіру та на Далекому Сході.

«Людиною з легенди» називали Василя Кіквідзе. Ще навчаючись у Кутаїській гімназії, він, пройнятий волелюбними ідеями, на знак протесту проти поліцейського режиму в цьому закладі залишив його, а випускні іспити склав екстерном. Служба в царській армії остаточно впевнила Кіквідзе в тому, що прогнилий буржуазно-поміщицький лад приречений. За участь у солдатських бунтах в 1916 р. грузинського революціонера було віддано до військового трибуналу, і лише Лютнева революція врятувала його від тяжкої кари.

В дні жовтневих революційних боїв В. Кіквідзе — в рядах захисників молодой Радянської влади. Уже в листопаді 1917 р. його обирають членом Реввійськради Південно-Західного фронту. Він доклав чимало зусиль, щоб згуртувати революційні частини фронту в боротьбі за Радянську владу на Україні. Однак у боях під Бердичевом революційним військам довелося відступити. Приїхавши на найближчу станцію, В. Кіквідзе почав збирати навколо себе революційних солдатів та офіцерів. Він створив червоногвардійський загін, що згодом став грозою контрреволюційних банд на Україні.

В тяжкі дні німецького наступу на Україну в березні 1918 р. Надзвичайний з'їзд Південно-Західного фронту закликав дати відсіч окупантам. Голововерх М. Криленко відав наказ створювати на фронті загопи Червоної гвардії. Однією з головних ударних сил тодішньої IV армії став загін В. Кіквідзе. В цей час він значно зріс, до нього приєдналося 660 піхотинців, дві батареї в повному складі та 20 кіннотників з Ординського кавалерійського полку Туркестанського корпусу. Цей загін став зародком 16-ї стрілецької Ульяновської ім. Кіквідзе дивізії. Його бійці завдали ряд тяжких поразок добірним військам кайзерівської армії. Командуючи 16-ю дивізією, В. І. Кіквідзе уславився як талановитий воєначальник нового типу. 11 січня 1919 р. він поліг у бою з ворогами революції під хутором Кашинським.

Визначний вклад у справу зміцнення звитяжної братерської дружби між грузинським та українським народами в грізні роки революційних битв за владу Рад вніс і герой громадянської війни Лукіян Табукашвілі. З 1910 р. його ім'я пов'язане з революційними подіями на Україні, де він проходив дійсну службу в армії. Згодом він працює на станції Коростень. В 1917 р. під час корніловського заколоту коростенські більшовики, а серед них і Л. Табукашвілі, затримали на станції значну кількість ешелонів з контрреволюційними військами, що їх білогвардійська воячина хотіла кинути на революційний Петроград. Під час німецької окупації за участь у страйку коростенських залізничників Табукашвілі було ув'язнено в концентраційному таборі. Після вигнання з України окупантів він очолює роботу по спорудженню бронепоезда «Коростенський комуніст», а згодом стає його першим командиром.

У квітні 1919 р. його призначено командиром бронеколони, до якої входило 10 бронепоездів I Української радянської армії. Очолювана ним бронеколонна наводила жах на ворогів Радянської влади. Наказом Реввійськради республіки 25 вересня 1919 р. Табукашвілі був нагороджений орденом Червоного Прапора. Визнаючи героїчні подвиги і заслуги мужнього революціонера перед Радянською владою, В. І. Ленін особисто прийняв його в Кремлі у вересні 1919 р., а після того він ще кілька разів побував у Володимира Ілліча. В квітні 1921 р. герой громадянської війни був підступно розстріляний грузинськими меншовиками*.

* Про діяльність Л. Табукашвілі див. також у цьому номері матеріал М. І. Мельника.

У спогадах учасників Одеського підпілля періоду іноземної інтервенції часто згадуються підпільні клички «Хаджей», «Кале», «Калиниченко». Під цими іменами довгий час діяв у підпіллі грузинський більшовик Калістрат Григорович Саджая. Медик за освітою, він ще в студентські роки примкнув до революційного руху, а в 1915 р. вступив до РСДРП(б). За доносом агентів царської охоранки його арештовують і майже два з половиною роки Саджая проводить у тюрмі. В 1918 р. він за дорученням ЦК веде нелегальну роботу в Одесі, входить до складу підпільного обкому і деякий час очолює обласний військово-революційний комітет.

Якось у останніх числах лютого 1919 р. Саджая проводив бесіду з французькими солдатами в одному з кафе на Катерининській вулиці. За сусіднім столиком у цей час сидів відомий більшовик, керівник Одеського підпілля І. Смирнов-Ласточкін. Зненацька до кафе увірвалися агенти контррозвідки і почали обшук. Побачивши, що Ласточкіну загрожує небезпека, Саджая вирішив привернути увагу до себе. У той час, як між ним та французькими офіцерами точилася суперечка, Ласточкін встиг зникнути. Доставлений у французьку контррозвідку, Саджая був жорстоко побитий і кинутий у підвал.

Під час одного з допитів він розбив вікно в кабінеті слідчого і з третього поверху стрибнув вниз. Лежачи на бруківці, він встиг крикнути: «Нагорі наших розстрілюють!» Розлютований натовп кинувся на третій поверх і розгромив приміщення французької контррозвідки. Покаліченого Саджая було доставлено у тюремну лікарню, звідки його визволили радянські війська⁴. У наступні роки Саджая перебував на радянській та партійній роботі в Закавказзі.

За дорученням Центрального Комітету партії, восени 1918 р. на Україну прибув член РСДРП(б) з 1903 р. Тенгіз Жгенті. Він став одним з керівників повстання в Одеській губернії. В лютому 1919 р. Жгенті був призначений військовим комісаром Єлисаветграда, а згодом заступником голови Одеського губернського військового комітету. Після вторгнення на Одещину денікінських військ він розгорнув широку діяльність по мобілізації сил одеського пролетаріату на відсіч білогвардійським бандам. Того ж року Жгенті повернувся на роботу в Грузію.

У цей же період в Одеському підпіллі працював інший видатний грузинський революціонер, член РСДРП(б) з 1904 р., учасник революційних боїв у Закавказзі в 1905 р. Мартин Лоладзе. Прибувши в Одесу під виглядом респектабельного буржуа, Лоладзе одержує завдання відкрити ресторан-кафе. Згодом він доповідав у ЦК РКП(б), що до «його» ресторану «Дарданели» приходило чимало французьких солдатів та офіцерів, і серед них успішно велася більшовицька агітація «За місяць ця робота настільки розрослася,— писав Лоладзе,— що ніхто з нас такого результату й не чекав»⁵.

Після того як «Іноземна колегія» виконала своє завдання, Мартин Лоладзе було призначено военкомом 2-ї залізної дивізії, що вела боротьбу з бандами отамана Григор'єва в районі Кременчука — Полтави. Згодом він займає посаду комісара Харківської бойової дільниці. М. Лоладзе помер в 1921 р. після тяжкої хвороби.

Активну участь в роботі «Іноземної колегії» брав і Давид Асалович Махарадзе, який прибув до Одеси в грудні 1918 р. Він нелегально переправляв листівки та підпільні газети на французькі кораблі, підтримував зв'язки з їх екіпажами, вів агітацію серед солдатів окупаційних

⁴ В. Коновалов. Иностранная коллегия, Одесса, 1958.

⁵ Доклад о работе в Одессе. Цитується за книгою В. Коновалова «Иностранная коллегия».

військ та матросів. Разом з Жанною Лябурб, Жоржем Садулем та іншими членами «Іноземної колегії» він брав участь у підготовці повстання на дредноутах «Франс», «Жан Барт» та інших кораблях французької ескадри.

Під час арештів членів «Іноземної колегії» французька контррозвідка схопила Махарадзе і кинула його до плавучої тюрми-баржі. Три дні просидів він без води і харчів у цій в'язниці, звідки його визволили одеські рибалки. Після відновлення Радянської влади в місті Д. Махарадзе працює заступником голови Одеської губ. ЧК, а наприкінці грудня 1919 р. виїздить у Батумі.

В одеському підпіллі починав свою революційну роботу на Україні і Євсей Гнатович Чікваная. Він був членом штабу Військово-революційного комітету при губкомі РКП(б). Згодом партія послала його на посаду начальника штабу III Української армії. Навколо нього групувалися армійські комуністи, яких у той час в з'єднанні налічувалось небагато. Після того, як було усунуто від командування армією лівого есера Лазарева, Чікваная став командармом.

Пізніше він виконував обов'язки комісара Одеського військового округу, командував 7-ю дивізією II Української армії, визволяв від білогвардійців Донбас та захищав Одесу в серпні 1919 р., очолюючи штаб оборони. Коли до міста вдерлися денікінці, Чікваная перейшов у підпілля.

Наприкінці літа 1919 р. він разом з відомою підпільницею С. Соколовською опинився в розташований грузинського загону, що перекинувся на бік денікінських військ. Там його було заарештовано і передано до контррозвідки. Соколовській вдалося уникнути арешту. Всі спроби врятувати Чікваная силою або підкупом були марними. Про його останні дні згадує Степан Лекішвілі, який також перебував у цей час під арештом за підпільну роботу. «До самої його страти я не розлучався з Чікваная,— пише він.— Разом з нами в одній камері було ще двоє товаришів — Цомая та Гогаладзе. У той час я був членом тюремного комітету. Якось одержую лаконічну записку: «Стьопо, передай Чіку — вихід у суботу. Чекаємо. Фонтанка. Шура» (підпільне ім'я С. Соколовської). Я одразу ж дав знати про це Чікваная, оскільки вранці йому було оголошено вирок. Євсей недовіжливо подивився на мене і сказав: «Не треба мене заспокоювати, передай нашим привіт і спасибі!». Наступного ранку я прокинувся від криків — це вели на розстріл підпільників-більшовиків — зненацька я почув грузинську мову: «Стьопо, Варламе (ім'я Цомая), прощайте. Видно, невдача. Спробуйте вийти хоч ви!» Це був Євсей. Більше йому не вдалося нічого сказати. За півгодини пролунали постріли...»⁶

Особисто знайомим В. І. Леніну був легендарний командир Московського літучого загону особливого призначення Платон Яшвілі. Відомий у роки громадянської війни журналіст та військовий діяч Олександр Аросев присвятив йому своє оповідання «Грузин», де він описав героїчні подвиги цього бійця революції у жовтневі дні.

Теплими словами згадує Яшвілі й В. Антонов-Овсієнко. В грудні 1918 р. головнокомандуючий військами України призначив його командантом Білгорода, але Платон Яшвілі звернувся до Антонова-Овсієнка з проханням відправити його знову на фронт, підкреслюючи, що «поки землю братньої України топчуть ненависні вороги, спокійне життя для мене не писане». Разом з своїм загonom він вирушив на Україну.

У спогадах «Записки о гражданской войне» В. Антонов-Овсієнко пише, що в січні 1919 р. від Яшвілі надходили повідомлення про

⁶ С. Лекішвілі. Назв. праця.

успішні бої з гайдамаками та григор'євцями. Того ж місяця, під час ліквідації заколоту групи військ Сахарова в районі Харкова, Яшвілі було тяжко поранено. В Білгород надійшла телеграма від голови РНК, у якій В. І. Ленін вимагав терміново доставити пораненого в Москву для лікування. Але Яшвілі вирішив залишитися при своєму загоні. Та вилікувати його вже не було змоги, і бійці привезли в Москву лише труну з тілом свого командира. Серце хороброго рицаря революції перестало битись у самому розквіті сил та енергії.

Поряд з цими відомими грузинськими революціонерами не можна не згадати також імен Маланія Несторе, близького друга та помічника І. Ф. Смирнова-Ласточкіна, Ерастія Гвамічави та Варлама Цомая — підпільних зв'язківців «Іноземної колегії» та інших.

Серед бійців за владу Рад на Україні був також Ілля Дзебуадзе — старий робітник-революціонер, комісар 2-ї Петроградської бригади курсантів, який загинув у грудні 1920 р. Частинами, що вели боротьбу з бандами Махно, Григор'єва, Никифорової та інших «батьків-отаманів», успішно командував Шалва Джінчелашвілі (Шаміль Муравйов). Одним з організаторів червоногвардійських загонів на Україні був старий більшовик В. Цкіпурішвілі.

Сотні й тисячі рядових бійців революції — синів сонячної Грузії пліч-о-пліч з своїми українськими братами відстоювали Радянську владу на Україні і зміцнювали братерську дружбу обох народів. Пам'ять про них вічно житиме в серцях радянських людей.

М. І. МЕЛЬНИК
(Член КПРС з 1917 р.)

СЛОВО ПРО ПОЛУМ'ЯНОГО БІЛЬШОВИКА ЛУКІЯНА ТАБУКАШВІЛІ

Син грузинського народу, герой громадянської війни на Україні — Лукіян Мелантійович Табукашвілі народився 1890 р. в с. Парцкналі Шаратанського повіту Кутаїської губернії в родині бідного селянина.

Рано почалося трудове життя Табукашвілі. Після закінчення двокласної школи він переїхав до старшого брата в Баку, де поступив робітником на шпало-просочувальний завод, а згодом — телеграфістом до управління залізниць. Робітниче оточення позитивно вплинуло на розвиток молодого Табукашвілі, який поволі прилучається до революційної роботи, бере участь у страйку, розповсюджує листівки тощо.

З 1910 р. Табукашвілі проходить військову службу у Києві. У 1916 р. він працює на ст. Коростень Південно-Західної залізниці.

Після перемоги Лютневої революції Л. Табукашвілі виступає перед трудящими Коростеня проти Тимчасового уряду і війни, зрадницької політики Центральної ради.

Коли залпи «Аврори» сповістили про жовтневі події в Петрограді, Табукашвілі стає на бік революції, веде боротьбу за владу Рад на Україні, разом з своїми товаришами-залізничниками перешкоджає просуванню корніловських ешелонів до Петрограда.

Згодом він переїжджає до Києва, де очолює дистанційний товариський суд Південно-Західної залізниці, викриває зрадницьку політику українських буржуазних націоналістів.

З Л. М. Табукашвілі я познайомився у травні 1918 р., коли він, уникаючи переслідування властей буржуазної Центральної ради, знову прибув до Коростеня. При першій же зустрічі Лукіян сказав: «Я більшовик усім тілом і душею, я ще не член партії більшовиків, але я борюся за її ідеали й готовий, коли цього буде потрібно, віддати життя за справу партії».

Наприкінці травня 1918 р. Табукашвілі запросив до себе на квартиру мене, чергового по ст. Коростень О. Горбанюка, помічника машиніста депо О. Конончука, телеграфіста станції Т. Давидюка. За пропозицією Лукіяна Мелантійовича ми вирішили створити підпільний революційний комітет для керівництва боротьбою проти Скоропадського й німецьких окупантів. Головою підпільного ревкому обрали мене, заступником Л. Табукашвілі, секретарем О. Я. Горбанюка, зв'язківцем Т. Давидюка. Підпільний ревком організував роботу залізничного вузла так, щоб затримувати відправку поїздів з награваним українським майном до Німеччини.

15 липня в депо Коростень застрайкували залізничники, їх підтримали всі залізниці України, страйк тривав 32 доби. 400-тисячна армія окупантів нічого не могла вдіяти, щоб зламати згуртованість і єдність дій залізничників. Не допомогли ні арешти, ні висилка в концтабори. Я був засуджений 18 липня 1918 р. до страти й вивезений за межі України. 20 липня 1918 р. був заарештований і відправлений у концтабір Бяла Табукашвілі, де він став заступником голови підпільного революційного комітету, зокрема проводив велику роботу по організації втечі з табору.

У листопаді 1918 р. в Німеччині вибухнула революція. Карл Лібкнехт на першому засіданні Берлінської Ради у рейхстагу поставив вимогу — негайно звільнити з німецьких концтаборів українських більшовиків і відправити їх на батьківщину.

Десятки тисяч полонених — голодних, хворих, без верхнього одягу й взуття — заповнили поїзди, що йшли на Україну. Багато наших товаришів загинули в дорозі. Леде ми дісталися до прикордонної ст. Маневичі, як нам оголосили наказ гетьмана Скоропадського: «Більшовиків, звільнених з концтаборів, на Україну забороняється пропускати, а хто не виконає волі гетьмана, потрапить до в'язниці». Знову небезпека, знову страждання. Ми домовилися з залізничниками, що вони нас довезуть до ст. Сарни. Та коли приїхали туди, Табукашвілі, Горбанюк, Голашевський, Бархатов, Канюка, Стецюк і зовсім хворий Андреев вирішили діставатись до Коростеня. Наші друзі-сарненці попередили, що в Коростені нас одразу заарештують. Однак рішення наше було тверде. Порадившись, склали план: Табукашвілі, Горбанюк і я сплигнемо з поїзда, коли він проходитиме через ліси, а хворого Андреева залишимо в поїзді. Ми скочили в глибокий сніг і двома групами дійшли до Коростеня.

У грудні 1918 р. в депо ст. Коростень було створено партосередок, який згодом став вузловим комітетом партії більшовиків. Саме тоді, працюючи черговим по ст. Коростень, Табукашвілі вступив до лав Комуністичної партії. Через чергового станції підпільний ревком одержував відомості про пересування військ, про вантаж ешелонів і поїздів, а також розпорядження, який вагон чи ешелон необхідно затримати і де.

У січні 1919 р. за планом Табукашвілі п'ятеро членів підпільного ревкому роззбрóїли німецький ешелон з 700 солдатами, а зброю роздали робітникам.

При активній участі Табукашвілі робітники депо Коростень спорядили бронепоїзд.

Наприкінці лютого 1919 р. збори парторганізації депо назвали бронепоїзд «Комуніст Коростенського району», а Табукашвілі обрали його командиром, мене заступником, а всіх комуністів депо бойовим екіпажем.

Вдень і вночі, без сну, голодні, з лопатою в руках ми з Табукашвілі переступали з шпали на шпалу, перевіряючи справність колії, за нами рухався бронепоїзд. 19 квітня 1919 р. на ст. Ірпінь прибула допомога — Богунський, Таращанський, Ніжинський полки на чолі з М. Щорсом.

Згодом Табукашвілі був призначений начальником бронеколони І-ї армії Київського напрямку. На цьому посту Лукіян Мелантійович показав себе хоробрим командиром. Реввійськрада республіки наказом від 25.IX 1919 р. нагородила орденом Червоного Прапора начальника бронеколони І Української Радянської Червоної Армії Лукіяна Мелантійовича Табукашвілі.

Коли закінчилась війна з білополяками й Врангелем, бронеколону було підпорядковано XII армії, а Л. М. Табукашвілі призначено уповноваженим XII армії. Безперервні бої, недосипання, перевтома підірвали здоров'я Лукіяна Мелантійовича. З дозволу Реввійськради республіки в травні 1920 р. він виїхав у Грузію до брата.

Але місцеві меншовики дізнались про це, і у лютому 1921 р. заарештували його, а 6 березня після жорстоких катувань спалили Лукіяна Мелантійовича і його товаришів на вогнищі. Газета «Правда» сповістила про це трудящих 16 квітня 1921 р. Ім'я Табукашвілі — героя революції, хороброго борця і захисника Радянської влади на Україні вписано в славу історію нашої Батьківщини.

В. Г. САРБЕИ

А. Ю. КРИМСЬКИЙ ТА О. С. ХАХАНАШВІЛІ

Серед імен видатних учених, якими по праву пишається український народ, ім'я академіка АН УРСР Агатангела Юхимовича Кримського (1871—1942) стоїть на одному з перших місць. Іраніст, арабіст, тюрколог, семітолог, слов'янознавець, українознавець, кавказознавець Кримський є автором близько тисячі наукових праць. Він був досконально обізнаний зокрема і з культурою грузинського народу, протягом свого життя не раз звертаючись до його історії.

Значний інтерес у цьому плані являють сторінки великої дружби Кримського з видатним грузинським ученим, одним з найбільших знавців культури свого народу Олександром Соломоновичем Хаханашвілі (Хахановим) (1864—1912). Ця дружба синів двох братніх народів нашої країни припадає на той тяжкий час, коли царизм жорстоко придушував щонайменші визвольні прагнення з боку «іногородців», якими він вважав як грузинів, так і українців.

Уперше Кримський і Хаханашвілі познайомилися в Москві 1889 р., коли перший став студентом, а другий — викладачем грузинської мови московського Лазаревського інституту східних мов¹. Незважаючи на певну різницю в літах, вони швидко зблизилися й потоваришували. Не раз Кримський і Хаханашвілі відверто обговорювали найгостріші проблеми розвитку національних культур у царській Росії². Обидва робили тоді перші кроки в своїй діяльності на цій ниві: один був початкуючим українським, другий — початкуючим грузинським письменником. Щоправда, більшість їх творів написано й надруковано російською мовою, але, як говорив Кримський про свого грузинського друга (це можна віднести й до самого Кримського), він завжди був палким патріотом своєї рідної нації.

Про курс грузинської мови, який викладався ним у Лазаревському інституті, Хаханашвілі писав, що після ознайомлення слухачів з граматикую грузинської мови він вивчав з ними «зразки з хрестоматій Насідзе, Гогешашвілі і Чубінова, Євангеліє, байки С. С. Орбеліані з історико-літературним вступом, коментував повісті «Аміран-Дареджаніані», «Вісраміані», «Кіліла-да-Мана» і «Барсову шкуру»^{*} Рустазелі, пропонував огляд історичних пам'яток з читанням уривків з грузинського літопису «Картліс-Цховреба», читав курси з історії грузинської словесності»³. Крім того, в Лазаревському інституті особлива увага зверталася на засвоєння студентами навиків практичного володіння мовами, які вони вивчали⁴. Таким чином, закінчивши цей інститут у 1892 р., Кримський⁵, хоч і спеціалізувався насамперед як історик і мовознавець

¹ А. П. Базилянц. Лазаревский институт восточных языков (исторический очерк), М., 1959, стор. 43.

² Древности восточные. Труды Восточной Комиссии Императорского Московского Археологического Общества. Юбилейный выпуск, посвященный по случаю истечения 25-летия существования Восточной Комиссии ее председателю-основателю академику Ф. Е. Коршу, т. IV, под ред. А. Е. Крымского, М., 1913, стор. 134.

^{*} Мається на увазі поема «Витязь у тигровій шкурі».

³ 1872—1902. Тридцатилетие специальных классов Лазаревского института восточных языков. Памятная книжка, М., 1903, стор. 23—24.

⁴ Там же, стор. 85.

⁵ Там же, стор. 101.

тюрксько-мусульманського Сходу, набув разом з тим досить ґрунтовних знань з історії Грузії та її культури, не кажучи вже про володіння грузинською мовою.

Хаханашвілі весь час активно підтримував грузинознавські інтереси Кримського, особливо, коли останній став його колегою, зайнявши з 1898 р. у Лазаревському інституті посаду доцента, а згодом — професора арабської словесності. Щоправда, переважно зосередження наукових і викладацьких інтересів Кримського на проблемах арабського мовознавства та літератури, а потім на ще більш широкій проблематиці історії мусульманського Сходу й викладанні студентам турецької й персидської мов⁶ не сприяло зближенню на професійній основі арабіста, з одного боку, та грузинознавця, з іншого. Але зате багато спільного було в характері наукової діяльності обох учених. За науковою плідністю вони не поступалися один перед одним. Про це свідчить бібліографія їх друкованих праць, що ввійшла у складене й відредаговане Хаханашвілі ювілейне видання, присвячене 30-річчю спеціальних класів Лазаревського інституту⁷. Найголовнішою спільною рисою характеру обох учених були надзвичайна працьовитість і рідкісна працездатність⁸. Висловлювання Кримського про своє життя в період лихоліття царського самодержавства «Я увесь заглибився в книгу й науку, як у могилу. І лише в роботі знаходив утіху й забуття»⁹ однаковою мірою можна віднести також і до тодішнього способу життя Хаханашвілі.

Однак обидва вчені не замикалися в колі науково-академічних проблем і своєю творчою діяльністю нерідко відгукувалися на злободенні питання суспільно-політичного життя їх рідних народів. Оскільки Кримський ніколи не припиняв серйозного вивчення різних проблем українознавства, ця галузь знань значно зблизила двох учених. Адже в українознавстві й у грузинознавстві було багато спільних завдань, що ґрунтувалися на спільності історичної долі українського та грузинського народів, які перебували в колоніальній системі царського самодержавства. До того ж багато спільного було й у суспільно-політичних поглядах Кримського і Хаханашвілі, що зробило їх друзями. Як той, так і другий не були революціонерами, але обидва стояли за демократизацію державного устрою, виступали за національну автономію для своїх народів, обстоювали їх право на безперешкодний розвиток культури й водночас всіляко пропагували союз і дружбу з великим російським народом та необхідність тісних зв'язків з його культурою.

Статті Хаханашвілі й Кримського часто публікувалися в одних і тих же номерах «Етнографического обозрения» — прогресивного за своїм характером і напрямом журналу¹⁰, який видавало Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті. Український вчений, безперечно, читав те, що друкував Хаханашвілі, і, навпаки, останній читав те, що друкував перший. При цьому слід зазначити, що Кримський вміщував в «Етнографическом

⁶ А. П. Базилянц. Лазаревский институт восточных языков, стор. 43, 48—49, 50; Життєпис академіка Агатаңгела Ефтимовича Кримського. «Записки Историко-филологического Відділу Української Академії наук». 1919, кн. I, стор. XXXIV—XXXV.

⁷ 1872—1902. Тридцатилетие специальных классов Лазаревского института восточных языков, стор. 133—136, 142—147.

⁸ Хаханов Александр Соломонович (некролог), журн. «Русская мысль», 1912, № 8, стор. 94; Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів (далі — ЦНБ АН УРСР, ВР), архів А. Ю. Кримського, 1 — 22473, арк. 1.

⁹ В. Чаговец. Из книги жизни, газ. «Советская Украина», 15 січня 1941 р.

¹⁰ Русская периодическая печать (1702—1894), Справочник, М., 1959, стор. 697—698.

обозрени» не лише свої сходознавчі статті, а й різні матеріали з галузі українознавства. Отже, таким чином Хаханашвілі мав можливість ближче знайомитися з Україною.

В свою чергу Кримський із статей друга більше дізнавався про Грузію.

В цьому плані цікавий, наприклад, перший номер «Етнографическое обозрение» за 1894 р. Кримський опублікував тут дві дуже важливі рецензії: одну з приводу виходу в світ першого номера журналу «Жите і слово», редактором якого був великий український революціонер-демократ І. Я. Франко, і другу — з приводу видання першого тома російсько-українського словника — першої значної праці такого роду в українському мовознавстві¹¹. Кримський уміло використав «Етнографическое обозрение» як всеросійську трибуну, з якої він розповідав широким колам читачів про розвиток української культури й науки. В рецензії на журнал «Жите і слово», наприклад, він популяризував імена таких відомих українських учених — етнографів та істориків, як М. Драгоманов, В. Щурат, О. Колесса та ін. Особливо високо оцінював Кримський заслуги в розвитку української культури І. Франка. Рецензія закінчувалася словами: «Сподіватися потрібно, що наступні книги «Житя і слова» не поступляться першій: ім'я редактора І. Франка, людини талановитої, діяльної й на додаток не лише вченої, але й всебічно освіченої служить тому запорукою»¹².

Разом з тим Кримський відзначав, що діяльність Франка, спрямована на розвиток української культури, зустрічала великі перешкоди з боку правлячих кіл Австро-Угорщини й особливо реакційних клерикалів. У рецензії дається коротка, але глибока характеристика задушливої суспільно-політичної атмосфери, в якій перебувала українська культура за часів Габсбурзької монархії. Хоч Кримський і словом не згадав про аналогічне становище на Наддніпрянській Україні, що входила як складова частина в Російську імперію, однак питання про українців як пригнічену націю було порушене. І в цьому плані рецензія прямо перекликала на опубліковану в тому ж номері «Етнографическое обозрение» рецензією Хаханашвілі.

Розбираючи книгу якогось В. С. Кривенка про поїздку на Кавказ у 1888 р., Хаханашвілі прямо заявив, що його насамперед «цікавить ставлення автора до різних народностей Кавказу». Він їдко висміяв цей написаний з відверто великодержавних позицій трактат, автор якого намагався довести відсутність «відданості туземців російській владі». Розглядаючи колонізаторські «рекомендації», запропоновані Кривенком для посилення влади царизму на Кавказі, Хаханашвілі писав: «Для чого потрібно було лякати нас п. Кривенкові, що нібито на Кавказі не можна користуватися землею безбоязно — це зрозуміло: він хоче (і) влаштувати козачі селища «в усіх кутках краю». Він забуває, на жаль, що це можливо виконати за тієї лише умови, якщо ми залишимо без уваги потреби місцевого населення. Питання про малоземелля і навіть безземелля назрівало в межах самого Кавказу. В Тифліській губ. ділянка на душу припадає до 1/3 дес., а в Кутаїській губ. землі так мало, що

¹¹ А. Ю. Кримський сам вніс досить значну лепту в створення цієї чотири томної праці, надавши в розпорядження редактора-упорядника М. Уманця (М. Ф. Комара) багато цінних лексичних матеріалів, зібраних, головним чином, з народних уст на Звенигородщині (А. Кримський, Михайло Комар. В кн.: Акад. А. Г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 299, 302). У трьох перших томах «Словаря російсько-українського» (Львів, 1893—1897) редакція винесла подяку Кримському за допомогу в роботі (т. I, стор. 319; т. II, стор. 290; т. III, стор. 287).

¹² А. Крымский. «Жите і слово». Вісник літератури, історії і фольклору. Редактор Іван Франко. 1894 року, кн. I.— журн. «Етнографическое обозрение», 1894, № 1, стор. 151—155.

десятина, за відомостями самого ж автора, в ціні доходить до 200 крб.»¹³

В одному з наступних номерів «Этнографического обозрения» знову були опубліковані рецензії, написані Кримським і Хаханашвілі. На цей раз український вчений виступив як підтримку популяризації передової російської науки й культури «Житем і словом», відізавшись про цей напрям діяльності журналу як про «подвиг громадянської доблесті», оскільки «в австрійській Галичині набагато вигідніше було б нападати на все російське й кричати про нездатність великоросів до культури»¹⁴. А вміщена тут же рецензія Хаханашвілі на одне з кавказознавчих видань підкреслювала широкий інтерес до грузинської культури, який виявлявся не тільки в Грузії й Росії, а й поза їх межами, й відстоювала необхідність відтворювати в наукових працях грузинські тексти мовою оригіналу¹⁵.

Обидва вчені були полум'яними пропагандистами дружби народів, що населяли Російську імперію. Для цієї діяльності вони використовували й художню літературу. В ряді своїх праць Хаханашвілі, наприклад, популяризував передову російську літературу — твори Пушкіна, Лермонтова, Грибоедова та інших поетів і перекладав грузинських поетів на російську мову¹⁶. Під впливом Кримського він виступив також за зміцнення літературних зв'язків між Україною та Грузією. Безперечно, що саме український вчений звернув увагу Хаханашвілі на переклади творів грузинських поетів, опубліковані в 90-х роках галицькою періодичною пресою й зокрема тією (журнали «Зоря», «Правда» та ін.), в якій активно публікувався він сам. Ознайомившись з цими перекладами, зробленими відомими українськими літераторами П. Грабовським, Б. Грінченком, О. Любеньким, Хаханашвілі відізався на них популяризаторською статтею «Грузинські поети українською мовою», яку було надруковано російською мовою в одному з номерів тифліського журналу «Кавказский вестник» за 1900 р. і одночасно грузинською мовою в газеті «Іверія».

До своєї статті Хаханашвілі включив повні тексти перекладених на українську мову віршів грузинських поетів, щоб дати можливість читачам безпосередньо ознайомитися з ними. З цього приводу він писав: «Читачі кавказьких періодичних видань навряд чи знають, що грузинські та вірменські поети перекладаються не тільки на російську та західноєвропейські мови, але й на українську. Що й українською мовою існує ціла література — не одному здасться несподіваною новиною, а у русинів-українців давно вже є кілька науково-літературних журналів...»

Статтю Хаханашвілі, що вносила певний вклад у зміцнення дружніх зв'язків між українською та грузинською культурами, Кримський почав популяризувати серед своїх земляків. У дванадцятому номері львівського журналу «Літературно-науковий вісник» за 1900 р. він виклав зміст статті свого грузинського друга в інформаційній замітці¹⁷. Кримський зазначив, що стаття Хаханашвілі з'явилася в такому журна-

¹³ А. Хаханашвілі. Очерки Кавказа, I. Поездка на Кавказ осенью 1888 года с И. С. Кривенком. Спб., 1893, 243 с. — журн. «Этнографическое обозрение», 1894, № 1, стор. 181—183.

¹⁴ А. К. «Житє і слово». Вісник літератури, історії і фольклору, кн. II—III, 1894. — журн. «Этнографическое обозрение», 1894, № 3, стор. 188.

¹⁵ А. Х. в. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск XVIII. Тифлис, 1894. — журн. «Этнографическое обозрение», 1894, № 3, стор. 188—189.

¹⁶ А. Н. Джавахов. А. С. Хаханашвілі и его деятельность в области кавказоведения. — журн. «Этнографическое обозрение», 1912, № 3—4, стор. 35, 42, 48.

¹⁷ А. К. Грузинські поети по-українськи, журн. «Літературно-науковий вісник», 1900, № 12, стор. 183.

лі, який взагалі виявляв велику симпатію до малих і «недержавних» націй, процитував найцікавіші місця з цієї статті, зокрема закінчення, де автор підкреслював видатні успіхи в розвитку української літератури й вітаючи переклади грузинських поетів на українську мову, вказував на спорідненість поезії й музики обох народів. Інформація Кримського про статтю Хаханашвілі була також передрукована (щоправда, без підпису і з скороченням найбільш радикальних положень, які нагадували про жорстокий національний гніт у царській Росії) в першому номері журналу «Киевская старина» за 1901 р.¹⁸

Ряд цінних наукових праць з грузинознавства Хаханашвілі опублікував у друкованому органі Східної комісії Московського археологічного товариства — «Древности восточные». Безперечно, цьому сприяв секретар комісії й редактор цього видання Кримський. Кожний з чотирьох величезних томів «Древностей восточных», які вийшли в світ з 1891 р. по 1913 р., містить дослідження, документальні публікації, рецензії та інші матеріали Хаханашвілі. Особливо цінним серед них є опублікований у IV томі ґрунтовний бібліографічний огляд¹⁹. В цьому ж томі надруковано великий некролог на смерть Хаханашвілі, що настала в 1912 р. З багатьох статей, присвячених його пам'яті й опублікованих у тодішній російській періодиці, ця, напевно, найповніше висвітлює життєвий шлях та творчу діяльність грузинського вченого. Та це й не дивно. Адже її автором був Кримський — один з найкращих друзів покійного²⁰.

У перших же рядках своєї статті про Хаханашвілі він підкреслює, що мова йде про представника однієї з пригноблених націй царської Росії. Зокрема Кримський писав: «...Його біографія є звичайною біографією кабінетного вченого з тим лише невеликим ускладненням, що О. С. Хаханов був за походженням інорodeць, палкий патріот однієї з кавказьких національностей, що не має самостійного політичного існування»²¹. Далі український вчений докладно висвітлює «головні риси наукової багатосторонньої діяльності» Хаханашвілі в галузі етнографії, історії, літературознавства Грузії й відзначає, що не було жодної кавказької газети й журналу, жодного московського або петербурзького російського прогресивного органу, де б він не вмщував статей та заміток з питань сходознавства. Головну працю Хаханашвілі, його чотири томні «Нариси з історії грузинської словесності» (М., 1895—1907), Кримський називає енциклопедією грузинознавства. Він зупиняється на працях ученого, присвячених початковому грузинському літопису «Картліс-Цховреба», й зазначає, що Хаханашвілі всіляко настоював на історичній вірогідності його змісту, оскільки літописні розповіді, як він підкреслював, ґрунтуються на дуже добрих стародавніх першоджерелах²².

Кримський рішуче відкидає обвинувачення в місцевому шовінізмі, в якому деякі сучасники звинувачували Хаханашвілі, й показує, що глибо-

¹⁸ Известия о новых книгах и журнальных статьях, журн. «Киевская старина», 1901, № 1, стор. 46—47.

¹⁹ А. С. Хаханов. Грузинские рукописи в европейских книгохранилищах. Древности восточные. Труды Восточной Комиссии Императорского Московского Археологического Общества, т. IV, стор. 1—34.

²⁰ А. Е. Крымский. А. С. Хаханов (1864—1912), Древности восточные. Труды Восточной Комиссии Императорского Московского Археологического Общества, т. IV, стор. 133—145.

²¹ Там же, стор. 133.

²² Кримський виявляв особливо великий інтерес до праць Хаханашвілі про «Картліс-Цховреба». Він сам вирішив зайнятися дослідженням цього древньогрузинського літопису, але зумів вибрати для цього вільний час уже в самому кінці свого життєвого шляху (ЦНБ АН УРСР, ВР, архів А. Ю. Кримського, І—26621).

кий національний патріотизм органічно поєднувався в нього з розумінням благодетельності взаємозв'язків грузинської культури з культурами інших народів Росії. Український учений підкреслив, що Хаханашвілі «з повною легкістю умів помічати і в своїй грузинській літературі саме найбільш характерні й повчальні явища, що зближують історію грузинської літератури з ходом всесвітньої літератури»²³. Розглядаючи діяльність Хаханашвілі в цьому аспекті, Кримський серед інших наукових заслуг свого друга особливо відзначає відкриття ним древнього рукопису, який підтвердив, що популярний у стародавній Грузії роман «Варлаам і Йоасаф» — відома письмова пам'ятка культури того часу — є перекладом з грузинської мови на грецьку. Дальший розвиток науки підтвердив думку Хаханашвілі про грузинське походження роману «Варлаам і Йоасаф»²⁴.

Цікаво, що один з найближчих друзів Кримського — І. Я. Франко в своїй докторській дисертації, спеціально присвяченій історії написання роману «Варлаам і Йоасаф»²⁵, значне місце відвів грузинському варіантові цього твору. Багато сторінок його дисертації присвячено порівняльному аналізу окремих уривків з «Варлаама і Йоасафа» за різними списками, в тому числі й за грузинським. Автор розповідає про найбільш імовірного редактора остаточного варіанта цієї пам'ятки — Юхима Грузина й, зрештою, погоджується вважати найдавнішою християнською редакцією її — грузинську. Про свою роботу над підготовкою дисертації до друку Франко кілька разів згадував у своїх листах до Кримського²⁶. Можливо, що саме останній звернув увагу Хаханашвілі на вивчення «Варлаама і Йоасафа» на Україні, бо вже у надрукованому в 1897 р. другому випуску праці грузинського вченого «Нариси з історії грузинської словесності» є посилення на публікацію дисертації Франка²⁷.

Кримський високо цінував творчий доробок Хаханашвілі в галузі грузинознавства й підкреслював його значення для розвитку культури всього людства. Він писав: «...Хаханов не належить до тих, які, за словами Шевченка, вмирають, не залишивши малого сліду за собою... Ні, сліди діяльності Хаханова надто відчутні. Грузини будуть вічно його пам'ятати в історії свого національного відродження. Російське суспільство довго буде черпати сумарні відомості про Грузію, її історію та літературу з його зведених праць по грузинознавству і з його енциклопедичних статей. Сходознавча ж наука завжди змушена буде рахуватися з опублікованими ним пам'ятками старогрузинської письменності, такими, наприклад, як «Балавар і Йодасаф», які є важливими в історії світової літератури»²⁸.

²³ А. Е. Крымский. А. С. Хаханов (1864—1912), Древности восточные. Труды Восточной Комиссии Императорского Московского Археологического Общества, т. IV, стор. 141.

²⁴ Ш. И. Нуцубидзе. К происхождению греческого романа «Варлаам и Иоасаф», Тбилиси, 1956, 246 стор. (посилання на публікацію А. С. Хаханашвілі «Балавар і Йодасаф» є тут на стор. 81, 211).

²⁵ Др. Іван Франко. Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», 1895, т. 8, кн. 4, стор. 1—28; 1896, т. 10, кн. 2, стор. 29—80; 1897, т. 18, кн. 4, стор. 81—134; т. 20, кн. 6, стор. 135—202.

²⁶ Іван Франко. Твори, т. XX, К., 1956, стор. 539, 557—558, 562.

²⁷ А. С. Хаханов. Очерки по истории грузинской словесности. Выпуск II. Древняя литература до конца XII в., М., 1897, стор. 83.

²⁸ А. Е. Крымский. А. С. Хаханов (1864—1912), Древности восточные. Труды Восточной Комиссии Императорского Московского Археологического Общества, т. IV, стор. 145.

Зв'язки

ЗВ'ЯЗКИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА З КУБАННЮ

У сучасному шевченкознавстві не висвітлено зв'язків Шевченка з Кубанню, хоч про цей край, стосунки з його діячами неодноразово говорив сам Шевченко, зокрема в листах до Я. Г. Кухаренка. У 1844 р. в листі до Якова Герасимовича Тарас Григорович писав: «Я на те літо буду у Таганрозі, напиши, будь ласкав, як там найти шлях до тебе, от набалакаємось»¹. Але побувати на Кубані йому так і не довелось. Шевченко був знайомий з багатьма культурними діячами Кубані, цікавився їхніми справами, зустрічався з ними в Петербурзі. У вже згаданому листі він писав: «Всему товариству на Коші і за кошем доброго здоров'я»².

Коли ж познайомився Шевченко з Я. Г. Кухаренком? Як зав'язалась дружба великого Кобзаря з кубанцями? Як шевченкознавці минулого (Л. Мельников, М. Дикаров), що не мали доступу до офіціальних архівних документів, так і сучасні історики та філологи вважали, що Шевченко познайомився з Кухаренком у 40-х роках.

Я. Дзира доводить це у своїй статті, коли говорить, що Кухаренко, перебуваючи у відрядженні в Петербурзі 1840 р., розшукав Шевченка в його майстерні, а потім не раз бував у нього вдома³. Тут автор допускає дві фактичні помилки. По-перше, Кухаренко 1840 р. мав відрядження до Москви і як людина військова навряд чи міг відлучитися самовільно до Петербурга, по-друге, у Петербурзі він був у 1842 р.⁴, а не у 1840 р. Мабуть, тоді ж і познайомився з Шевченком. За яких обставин це відбулось? Я. Г. Кухаренко представляв у столиці уряд Кубанського війська, мав доручення побувати в Петербурзькій Академії художеств, де на кошти війська навчалось кілька студентів-кубанців, зокрема Єлисей Черник і Павло Шамрай. Це про одного з них писав 1844 р. Тарас Григорович: «Шамрай собі хлопець, як того треба. Але воно, здається, сирота і не пащикує собі на лихо»⁵. Як свідчать документи⁶, Павло Панасович Шамрай вступив до Академії 1836 р. Саме в цей час там навчався і Тарас Григорович. Обидва молоді хлопці опановували майстерністю художника-портретиста.

У 1842 р. Єлисей Черник і Павло Шамрай закінчували Академію зі званням некласних художників і повинні були повернутися у військо⁷. П. Шамрай виявляв неабиякі здібності, а тому Якову Герасимовичу доручено було поклопотатися, щоб залишити юнака в стінах Академії⁸. Через студентів-кубанців і познайомився Яків Герасимович з молодим Шевченком. Відтоді зав'язалось листування. Через рік уся сім'я* Кухаренка познайомилася в Петербурзі з Тарасом Григоровичем, який згодом не раз згадував і великих і малих Кухаренків: «Поклонися своїй любій жінці. На сім тижні побачу ваших діточок, бо поїду в Ц[арське] С[ело]»⁹. Пам'ятав Тарас Григорович петербурзьку зустріч з другом і в далекому засланні 1854 р.: «Стара твоя чи бгає ще хоч як-небудь метелицю, сини-соколи твої, де вони тепер повертаються? Поцілуй їх, друже мій, за мене, скажи їм, що се мов вас цілує той старий дядько, що з вами цілувався колись у Царському Селі. Добре було б, якби згадали. Та ні, не згадають. Малі були, забули. То ти їм нагадай, коли сам здоров згадаєш, як ми з Борисполь-

¹ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах, т. VI, К., 1957, стор. 34.

² Там же.

³ Я. Дзира. До 100-річчя з дня народження Якова Кухаренка. Журн. «Наша культура», Варшава, 1962, № 12.

⁴ Краснодарський державний архів, ф. 396, спр. 101, стор. 28—33.

⁵ Тарас Шевченко. Цит. видання, т. VI, стор. 34.

⁶ ЦДІАЛ, ф. 786, Академія мистецтв, оп. 1, ч. 2, спр. 12.

⁷ Там же, спр. 66—0.

⁸ Там же, спр. 20—0, 64—0.

* Кухаренко приїхав з дружиною, дочкою і двома синами. Синів він вирішив віддати в Царськосельський лицей.

⁹ Тарас Шевченко. Цит. видання, т. VI, стор. 25.

цем з вами попрощалися, не доїжджаючи александровського корпусу. А я й досі співаю та може й довго ще співатиму, згадуючи дочку твою невеличку.

Тече річка
Невеличка
З вишневого саду,
Кличе козак
Дівчиноньку
Собі на пораду.

Поцілуй її за мене, друже мій»¹⁰.

Ця зустріч поклала початок міцній, сердечній дружбі, і нею обоє дорожили все життя.

Кухаренко був значно старший за Тараса Григоровича, однак між ними встановилися відносини щирі й одверті. Переписка їх, хоч і переривалася, тривала 20 років. І всі ці роки Тарас Григорович хотів побувати на Кубані, покладаючи на цю поїздку великі надії. 23 березня 1845 р. він писав: «Буду літом у Таганрозі, то будь ласкав напиши до мене, як там шлях найти до твого гнізда. Бо мені дуже треба побачитись з тобою»¹¹. Яків Герасимович чекав з нетерпінням цієї зустрічі. Багато офіцерів Чорноморського війська було оповіщено про приїзд Шевченка. Через Кухаренка Т. Г. Шевченко познайомився з Іваном Євдокимовичем Порохнею та Петром Івановичем Литевським, П. Шамрая він знав ще з Академії, після закінчення якої той повернувся на Кубань і, ставши військовим художником, створив чимало портретів. Широко відомий портрет Я. Г. Кухаренка належить, очевидно, пензлю Шамрая.

Дехто з дослідників вважає, що знайомство Т. Г. Шевченка з Порохнею і Литевським відбулось у лютому 1843 р.¹² у Петербурзі при сприянні Кухаренка. Але насправді Кухаренка в той час не було в столиці і він просив своїх товаришів відвідати Шевченка.

Помиляються й укладачі коментарів до книги «Листи до Т. Г. Шевченка»¹³, вважаючи, що Порохня навчався в Академії мистецтв. І. Є. Порохня — професійний військовий¹⁴.

Тарас Григорович підтримував найтісніші зв'язки з діячами Кубані і покладав на них великі надії як на пропагандистів української літератури і культури в краї. Але найтепліші почуття він почував до Якова Герасимовича Кухаренка, який і в найтяжчу для Шевченка годину не забував поета, підтримував його як міг. Ось як захоплено писав Шевченко про цього «широкого козака» у своєму щоденнику: «Замечательное явление между людьми этот истинно благородный человек. С 1847 года, по распоряжению высшего начальства, все друзья мои должны были прекратить со мною всякое сношение. Кухаренко не знал о таком распоряжении. Но так[же] не знал и о моем местопребывании. И будучи в Москве... познакомился со стариком Щепкиным и от него узнал о месте моего заключения. И, благороднейший друг! написал мне самое искреннее, самое задушевное письмо. Через девять лет и не забыть друга, и еще в несчастии друга»¹⁵.

20 червня Тарас Григорович записав: «Получивши от Кухаренка письмо с приложением 25 рублей, значит, с приложением весьма вещественным, я отблагодарил его письмом же, со вложением собственного поличия, и вторым со вложением... небывалого рассказа мнимого варнака под названием «Москалева криниця». І далі: «Я дорожу его мнением чувствующего, благородного человека, и как мнением неподдельного, самобытного земляка моего»¹⁶. Тому майже всі свої великі твори поет надсилав Я. Г. Кухаренку для ознайомлення. І коли довго не було відповіді, Тарас Григорович хвилювався. 17 жовтня він занотовує у щоденнику: «Что значит, что Кухаренко мне не пишет? Неужели он не получил моего поличия и мою «Москалеву криницю»? Это было бы ужасно досадно»¹⁷.

Відповідь, на яку так чекав Тарас Григорович, надійшла тільки 10 лютого 1858 р. З щоденника дізнаємось, що Кухаренко ще 7 серпня написав її, однак не знав точного місця перебування Шевченка, зазначив приблизну адресу, і тому лист так довго мандрував. Не поривав зв'язків з Яковом Герасимовичем Шевченко і після заслання.

Останній лист Кухаренку, що дійшов до нас, написаний великим Кобзарем 25 березня 1860 р. В ньому він писав: «Збирай, батьку, Чорноморську запорозьку старо-

¹⁰ Тарас Шевченко. Цит. видання, т. VI, стор. 84.

¹¹ Там же, стор. 36.

¹² Краснодарський державний архів, ф. 396, оп. 2, ч. 1, спр. 166, арк. 112; спр. 157, арк. 102.

¹³ Листи до Т. Г. Шевченка, К., 1962, стор. 273.

¹⁴ Краснодарський державний архів, ф. 250, оп. 7, спр. 34.

¹⁵ Тарас Шевченко. Цит. видання, т. V, стор. 5.

¹⁶ Там же, стор. 14, 29.

¹⁷ Там же, стор. 114.

вину та присилай на моє ім'я, а я передаватиму в редакцію. Треба б багато дечого тобі написати, та ніколи, нехай другим разом, лучшим часом. Цілую твою жінку і твоїх діточок, а тебе аж трічі. Згадуй інколи щирого твого Т. Шевченка¹⁸.

Мрія Т. Шевченка побувати особисто «на Чорномор'ї» так і залишилась не здійсненою. Та його вірші знайшли на Кубані найпалкіших прихильників, стали дорогі людським серцям.

В. М. ОРЕЛ

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В III ТИС. ДО Н. Е.

У стародавній історії України період енеоліту або мідного віку (IV—III тисячоліття до н. е.) був порівняно недовгим, але дуже важливим і змістовним. У господарській діяльності племен у цей час відбуваються істотні зміни: міцніють навички землеробства, здобуті в попередню неолітичну епоху, здійснюється процес відокремлення перших скотарів, що відповідає першому великому розподілу праці. Значним досягненням цього часу є освоєння стародавніми мешканцями України нового матеріалу — міді. З епохою енеоліту пов'язані також великі зміни у суспільному житті первісного населення України: нагромадження надлишків продуктів землеробства і особливо скотарства в руках окремих осіб сприяло виділенню родо-племінної верхівки та розкладу первісно-общинного ладу.

Характерною рисою епохи міді є зміцнення зв'язків між племенами віддалених територій, між синхронними культурами різних частин Європейського континенту. Особливо широкого розвитку ці зв'язки набувають у III тисячолітті до н. е.

На території України епоха енеоліту досліджена найкраще за пам'ятками трипільської культури, що займала територію лісостепу від Дніпра до Серету. Кордони розповсюдження трипільських племен стають найширшими на пізньому етапі їх історії, коли вже існує кілька локальних варіантів трипільської культури.

У другій половині III тисячоліття до н. е. в Північно-Західному Причорномор'ї з'являються пам'ятки усатівського типу^{*}, що становлять південний, степовий варіант пізньотрипільської культури¹. Пам'ятки ці залишені племенами, які, поступово просуваючись з Середнього Подністров'я на південь, в досі незаселені трипільцями райони, зазнали тут помітного впливу з боку носіїв інших археологічних культур. Основним заняттям їх було скотарство. Цим та багатьма рисами матеріальної і духовної культури племена, що залишили пам'ятки усатівського типу, помітно відрізняються від землеробів-трипільців, які жили в більш північних районах. Тому іноді дослідники вважають, що існувала самостійна енеолітична усатівська культура, яка увірвала деякі риси трипілья².

Усатівські племена розповсюдились на досить великому просторі від Побужжя на сході до Пруту і пониззя Дунаю на заході, займаючи степову смугу вздовж узбережжя Чорного моря. Саме цим шляхом підтримувався зв'язок таких центрів могутніх енеолітичних цивілізацій Старого світу, як Кавказ і Балканський півострів. Цими степами протягом тисячоліть котилися на захід хвилі кочових племен, що проникали навіть у Східне Середземномор'я. Тому й не дивно, що в сучасній археологічній літературі з питань первісної історії південно-східної Європи, Балканського півостро-

¹⁸ Тарас Шевченко. Цит. видання, т. VI, стор. 207.

^{*} Назва походить від с. Усатове під Одесою, де досліджені поселення та чотири могильники.

¹ В. И. Селинов, Е. Ф. Лагодовская. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г. Сб. «Советская археология», т. V, М., 1940; О. Ф. Лагодовская. Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України, Вісник АН УРСР, 1947, № 6: її ж. Пам'ятки усатівського типу, Археологія, т. VIII, К., 1953; Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений. Материалы и исследования по археологии СССР, № 10, М.—Л., 1949.

² А. Я. Брюсов. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стор. 233 і далі; Т. Sulimirski. The problem of the survival of the Tripoly Culture, Proceedings of the Prehistory society for 1950, new series, vol. XVI, Cambridge, стр. 42—46; М. Gimbutas. The Prehistory of Eastern Europe, part I, American School of prehistoric research, Bulletin № 20, Cambridge, Mass.,

ва та Малої Азії, велика увага приділяється усатівському типу пізньотрипільської культури, або усатівській культурі³.

Деякі дослідники навіть схильні перебільшувати роль усатівських племен у стародавній історії. Так, відомий англійський археолог Дж. Меллаарт пов'язує з їх появою на Балканах кінець таких високорозвиннутих культур, як Гумельниця та Караново, а також срташну навалу, під час якої загинули наприкінці III тисячоліття до н. е. численні квітучі поселення на заході Малої Азії⁴. Для таких висновків поки що немає підстав*.

Щоб зрозуміти історичну роль усатівських племен, треба на базі археологічних джерел виявити характер їхніх відносин з жителями сусідніх територій і, перш за все,— з населенням Північного Кавказу та Подунав'я, вплив яких здавна відчували племена Північно-Західного Причорномор'я.

Спробуємо висвітлити деякі аспекти цих зв'язків, досі ще мало вивчених археологами.

У другій половині III тисячоліття до н. е. територія Північно-Західного Кавказу була зайнята племенами неолітичної майкопської культури, відомої своїми видатними поховальними пам'ятками, такими, як славнозвісний Майкопський курган⁵, дольмени біля станиці Новосвободної⁶ та ін. Характерною рисою поховального обряду майкопської культури є наявність під насипами курганів різних кам'яних споруд. Це широкі кола-кромлехи, викладені з каменю, що іноді лежить у кілька ярусів, кам'яні скрині, куполоподібні споруди, які перекривають центральне поховання кургану⁷. Для поховального інвентаря досить звичайними є плоскодонні та круглодонні посудини, часто з домішкою подрібненої черепашки в тісті. Поверхня їх ретельно заглажена, вилощена. Такі ж посудини знайдено і в поселеннях майкопської культури. Треба вказати ще на одну ознаку майкопської культури — архаїчність її кремінного інвентарю. На поселеннях в значній кількості знайдені мікролітичні кремінні знаряддя (так звані сегменти і трапеції), що дуже характерні для більш ранніх археологічних епох — мезоліту та неоліту, але відсутні в усіх неолітичних культурах⁸. Звичайно, майкопська культура має багато специфічних, притаманних тільки їй рис, проте лише вказані мають безпосереднє відношення до теми даної замітки.

Останнім часом в причорноморській зоні України відкрито археологічні пам'ятки, що помітно відрізняються від типових для цієї території поселень та могильників неолітичної ямної культури

Вказуючи на певну схожість цих пам'яток з пам'ятками Північно-Західного Кавказу, деякі дослідники вважають їх сполучною ланкою між трипільською культурою України та культурою мідного віку на Кавказі⁹. Ці пам'ятки різночасні. До найбільш ранніх належить нижній шар відомого поселення в с. Михайлівка (Михайлівка I) на Нижньому Дніпрі¹⁰. Тут знайдено посуд різних форм, виготовлений з домішкою товченої черепашки. Поверхня його заглажена, вилощена. Дослідники Михайлівського поселення цілком слушно вказують на схожість цієї кераміки з кавказською.

Можливо, синхронним Михайлівці I є ґрунтовий могильник з кам'яними конструкціями (кромлехи, скрині), відкритий в с. Осокорівка Херсонської області. Тут у

1956, стор. 108—109; V. Dumitrescu. Originea și evoluția culturii Cucuteni—Tripolie, Studii și cercetări de istorie veche, № 2, București, 1963, стор. 294—297.

³ Див., наприклад, D. Berciu. Chronologie relative du néolithique du Bas Danube à la lumière des nouvelles fouilles faites en Roumanie, L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 1961, стор. 120—121; Milutin V. Garašanin. Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, sveska XV—XVI, Sarajevo, 1961, стор. 9—10; James Mellaart. Anatolia and Balkans, Antiquity, v. XXXIV, № 136, London, 1960, стор. 270—278; Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке, Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 105, М., 1965, стор. 10—20.

⁴ J. Mellaart. Назв. праця, стор. 276.

* Критичний розбір концепцій Дж. Меллаарта та деяких інших археологів щодо історичної ролі Північного Причорномор'я нещодавно зроблений у змістовній статті М. Я. Мерперта (Н. Я. Мерперт. Назв. праця).

⁵ Отчеты археологической комиссии за 1897 г., Спб., 1900, стор. 2—11.

⁶ Т. Б. Попова. Дольмены станицы Новосвободной, Труды Государственного Исторического музея, вып. XXXIV, М., 1964.

⁷ А. А. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья, М., 1965, стор. 78—82, 117—120.

⁸ Там же, стор. 110—112.

⁹ В. Н. Даниленко. О ранних звеньях развития степных восточно-европейских культур шнуровой керамики, Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 4, К., 1955, стор. 128.

¹⁰ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення, К. 1962, стор. 22—38.

похованні № 12 знайдено невеликий плоскодонний горщик з глини з домішкою черепашки. Поверхня його заглаждена¹¹.

Подібний до цього посуд виявлено також у кількох курганах степового Подніпров'я¹². Дослідники вже вказували на деяку схожість його з пам'ятниками усатівського типу¹³.

Є також багато спільного між енеолітичними культурами Кавказу і Криму. Вже на Керченському півострові — своєрідному містку між Північним Кавказом та Кримом — виявлені пам'ятки так званої Кемі-Обінської культури, що поруч з ямною культурою репрезентує мідний вік Криму. Особливо поширені вони в передгірських районах Кримського півострова¹⁴.

Для курганів Кемі-Обінської культури характерними є кам'яні скрині, нерідко з куполоподібним насипом зверху. Обкладали ці споруди камінням так, що воно утворювало коло-кромлех. При похованнях знайдено плоскодонну ліпну кераміку з добре заглажденою поверхнею. Глина її містить значну домішку товченої черепашки¹⁵.

Особливо цікавим є той факт, що при дослідженні пам'яток Кемі-Обінської культури у значній кількості знайдено крем'яні мікролітичні знаряддя праці геометричних форм — трапеції та сегменти¹⁶.

І, нарешті, всі ці ознаки властиві також усатівським пам'яткам. Типовими для них є кургани з величезними кам'яними конструкціями¹⁷, абсолютну більшість посуду становить кераміка з домішкою черепашки, на поселеннях та у могильниках знайдені мікролітичні знаряддя з кременю. Деякі мідні вироби усатівських племен зроблені з металу, безумовно, кавказького походження¹⁸.

Наявність спільних ознак у всіх перелічених культурах та пам'ятках не можна вважати випадковою. Очевидно, на різних етапах свого розвитку енеолітичні племена Кавказу мали певні зв'язки із своїми західними сусідами, надаючи їхній матеріальній та духовній культурі специфічного забарвлення. Позначився цей вплив і на трипільській культурі. Якщо на попередніх етапах розвитку трипільля на територію України потрапляли лише окремі речі кавказького походження, то пізньотрипільські племена, треба думати, мали безпосередні контакти з кавказьким населенням, окремі групи якого поступово просунулися на захід аж до Подністров'я. Очевидно, в результаті поглинення цих груп трипільцями і виникли своєрідні пам'ятки усатівського типу.

Досить складною справою є виявлення характеру зв'язків між пізньотрипільськими (зокрема, усатівськими) племенами та їхніми сусідами на заході. Сам факт появи пам'яток усатівського типу в пониззі Дунаю (Добруджа та північ Мунтенії) до деякої міри свідчить про безпосередні стосунки і взаємовпливи степового населення України та мешканців району Нижнього Подунав'я в епоху енеоліту. Існування цих контактів знайшло конкретне підтвердження в останні роки. При розкопках поселення усатівського типу біля с. Маяки на Дністрі (Одеська область)* виявлена група кераміки, що за своїми формами та технологічними ознаками не може бути зіставлена з посудом жодної енеолітичної культури на схід від Дунаю. Ця кераміка добре вилощена, навіть відполірована до блиску; в глині її — домішка дрібного піску. Прикрашена вона тим же орнаментом, що й звичайний усатівський посуд, тобто шнуровим і штамповим. Викликає інтерес той факт, що іноді відбитки шнура та заглиблення штампу заповнені білою пастою. Посуд такого типу становить 11% всього керамічного комплексу поселення. Аналогії йому знаходимо лише у басейні Дунаю та на Балканському півострові. На схожість деяких видів посуду трипільської культури з керамікою населення Балканського півострова неодноразово звертали увагу археологи. Свого часу відомий дослідник трипільля Є. Ю. Кричевський, пояснюючи появу на ранньому етапі трипільської культури чорної та сірої полірованої кераміки, прикрашеної заглибленим орнаментом, цілком слушно вказував на контакти з Подунав'ям та Балканами¹⁹. Вплив племен Подунав'я зумовив також і появу на території Північно-Західно-

¹¹ В. Д. Рибалова. Могильник епохи бронзи в Осокорівці, Археологічні пам'ятки УРСР, т. IX, К., 1960, стор. 7.

¹² О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Назв. праця, стор. 34—36.

¹³ Там же, стор. 7, 202.

¹⁴ А. А. Щепинский. Культуры энеолита и бронзы в Крыму, журн. «Советская археология», № 2, 1966, стор. 14—20.

¹⁵ Там же, стор. 14, 18.

¹⁶ Там же.

¹⁷ О. Ф. Лагодовська. Розкопки Усатівського кургану 1—11, Наукові записки Інституту історії і археології України, т. II, К., 1946, стор. 38—54.

¹⁸ Е. Н. Черных. История древнейшей металлургии Восточной Европы, М., 1966, стор. 57, 71.

* Розкопки автора. Матеріал неопублікований.

¹⁹ Е. Ю. Кричевский. Из истории Дунайского понизовья в неолитическую эпоху, Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. VIII, М., 1940, стор. 55.

го Причорномор'я деяких нових форм виробів, зокрема широкої миски з різким пегіном профілю та невеликих посудинок, прямокутних у плані.

Очевидно, в Північне Причорномор'я потрапляла кераміка, виготовлена безпосередньо в Подунав'ї, хоч було налагоджено і місцеве виробництво подібного посуду. Цим пояснюється наявність великої кількості мисок західних зразків, але виготовлених з домашню черепашки в глині та прикрашених типовим для усатівської кераміки орнаментом.

Здається, зараз вже можна не тільки встановити факт безпосередніх контактів населення Північного Причорномор'я з Подунав'ям у другій половині III тисячоліття до н. е., але й визначити конкретну археологічну культуру, характерну для західних сусідів усатівських племен. Маємо на увазі культуру Чернавода, нещодавно відкриту румунськими археологами на Нижньому Дунаї. Вона змінює тут дуже поширену в басейні Дунаю енеолітичну культуру Гумельниця, увібравши деякі її ознаки. Як вважає дослідник культури Чернавода Д. Берчу, остання міцно пов'язана з багатьма балканськими культурами перехідного періоду від енеоліту до бронзи і є північним аванпостом великої дунайсько-анатолійсько-балканської культурно-історичної спільності²⁰. На території Болгарії цій культурі відповідають горизонти епохи ранньої бронзи на деяких багатоярусних поселеннях — телях²¹.

За часом пам'яткам усатівського типу відповідають поселення I (раннього) етапу культури Чернавода, в кераміці яких виразно відчуваються впливи населення Північного Причорномор'я (з'являються нові типи орнаменту, зокрема шнуровий)²².

Отже, можна впевнено говорити про взаємні впливи та запозичення у відносинах між населенням Подунав'я та Північного Причорномор'я.

Усатівські племена підтримували зв'язки і з глибинними районами Балканського півострова, сягаючи навіть до Східного Середземномор'я, Егеїди. Про це свідчать знахідки у багатьох усатівських курганах мідних кинджалів, дуже подібних до тих, що були поширені у другій половині III тисячоліття до н. е. на території о. Крит у пам'ятках високорозвинутої крито-мінойської культури²³. Кинджали ці, спочатку пов'язані лише з Критом та прилеглими районами Середземномор'я, поступово проникають на північ. Так, зброя середземноморського походження знайдена при дослідженні пам'яток трипільської культури на території Румунії²⁴. На Україну згадані кинджали потрапили, очевидно, шляхом міжплемінного обміну, що здійснювався на великій відстані від одного племені до іншого.

Це підтверджує наявність сталих економічних зв'язків племен Північного Причорномор'я з населенням Балканського півострова. Звичайно, в короткій статті, присвяченій лише одній, порівняно невеликій групі археологічних пам'яток, не можна докладно зупинитися на важливих, але мало ще вивчених проблемах впливів та взаємодій великих історико-культурних областей (Північний Кавказ, Північне Причорномор'я, Подунав'я та Балкани).

Але наведені факти свідчать про широкі зв'язки населення Північно-Західного Причорномор'я, а отже, про важливу роль його у складних історичних процесах, що відбувалися у Південно-Східній Європі наприкінці III тисячоліття до н. е.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

²⁰ D. Berciu. Quelques données preliminaires concernant la civilisation de Cernavoda, *Slovenská archeologia*, t. XII—1, Bratislava, 1964; його ж. Sur le debuts de l'age du bronze au Bas—Danube, *Dacia*, VIII, București, 1964.

²¹ Г. И. Георгиев, Н. Я. Мерперт. Раскопки многослойного поселения у с. Езеро близ г. Новая Загора в 1963 г., *Известия на археологическия Институт*, т. XXVIII, София, 1965, стор. 146—147.

²² E. Tudor. Ceramici aparținând culturii Cernavoda descoperită la Căscioarele, *Studii și cercetări de istorie veche*, № 3, 1965, București.

²³ Т. С. Пассек. Назв. праця, стор. 83—84.

²⁴ H. Schmidt. Cucuteni, Berlin—Leipzig, 1932, стор. 60, табл. 30, 1.

Охорона і використання пам'яток історії та культури

УСТАНОВЧИЙ РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ З'ЇЗД УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

20—21 грудня 1966 р. у Києві відбувся Установчий республіканський з'їзд Українського Товариства охорони пам'ятників історії та культури, який проголосив створення Товариства, прийняв Статут його і накреслив найближчі й перспективні завдання організації Товариства в галузі виявлення, вивчення, збереження, охорони і пропаганди пам'ятників історії та культури.

Цей з'їзд — значна подія в культурному житті нашої республіки. Вперше на Україні ентузіасти справи охорони й збереження історично-культурних скарбів минулого зібралися на такий широкий форум.

Численну армію шанувальників спадщини нашого народу представляли на з'їзді 375 делегатів від усіх областей Української РСР. Серед посланців трудящих — робітники й колгоспники, архітектори і журналісти, партійні, радянські, профспілкові та комсомольські працівники, вчені і військовослужбовці, письменники й художники, працівники культурних установ, викладачі вузів і шкіл, представники найширших кіл громадськості республіки.

З'їзд відкрив голова республіканського оргкомітету Товариства, директор Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор К. К. Дубина.

На адресу з'їзду надійшла велика кількість привітальних листів і телеграм від партійних, радянських і профспілкових органів, республіканських міністерств і відомств, установ, колгоспів та радгоспів, культурних і учбових закладів, від окремих громадян.

ЦК КП України у своєму привітанні висловив упевненість в тому, що Українське Товариство охорони пам'ятників історії та культури буде вірним помічником партії у справі комуністичного виховання трудящих.

З доповіддю «Про мету і завдання Українського Товариства охорони пам'ятників історії та культури» виступив професор К. К. Дубина. Доповідач підкреслив значення історичної та культурної спадщини народу у справі виховання нової людини — члена комуністичного суспільства, навів численні приклади батьківської турботи Радянського уряду і Комуністичної партії про долю пам'яток минулого.

Проаналізувавши різноманітні категорії цих пам'яток, яких на території Української РСР налічується понад 20 тис., К. К. Дубина висвітлив сучасний стан охорони та збереження культурно-історичних цінностей в нашій республіці, відзначив великі досягнення в галузі археологічних досліджень, консервації та реставрації пам'ятників архітектури і мистецтва, значну роботу в центрі і на місцях по виявленню і увічненню об'єктів, зв'язаних з революційною боротьбою на Україні, з подіями громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Поряд з цим доповідач піддав гострій критиці випадки порушення ленінських

настанов у ставленні до пам'яток історії та культури, наголосивши на необхідності суворого дотримання радянського законодавства в справі їх охорони і збереження. Значну увагу було приділено в доповіді питанню правильного і раціонального використання споруд, що є історико-культурними об'єктами і мають експлуатаційну цінність.

Головним завданням Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури є залучення широких кіл громадськості республіки до цієї загальнонародної справи, використання історичної та культурної спадщини в комуністичному вихованні трудящих, особливо молоді.

На день скликання Установчого з'їзду в усіх областях, містах та районах республіки були створені місцеві організації товариства, близько 7 тис. підприємств, установ, колгоспів, радгоспів, наукових і учбових закладів вступили до колективних членів Товариства. Делегати з'їзду представляли майже півмільйона індивідуальних членів — ентузіастів охорони і збереження культурно-історичної спадщини минулого.

Перед обласними, міськими, районними та первинними організаціями Товариства поставлені конкретні завдання по завершенню організаційного етапу роботи, залученню колективних та індивідуальних членів, створенню матеріально-фінансової бази Товариства, розгортанню роботи по охороні, збереженню і популяризації пам'яток історії та культури України, підготовці до відзначення 50-х роковин Великого Жовтня та 100-річчя з дня народження засновника і вождя нашої партії і держави Володимира Ілліча Леніна.

З доповіддю «Про проект Статуту Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури», розроблений Статутною комісією республіканського оргкомітету, виступив голова комісії, віце-президент АН УРСР, академік АН УРСР І. К. Білодід.

Доповідач висвітлив головні завдання організації Товариства, його структуру і керівні органи, права й обов'язки членів, визначив сфери діяльності та повноваження обласних, міських, районних та первинних організацій Товариства, науково-методичних Рад, секцій і комісій та ревізійних комісій, а також з'ясував питання коштів та ін.

Всі, хто взяв участь в обговоренні доповідей, відзначали важливість і актуальність створення в республіці Товариства охорони пам'яток історії та культури, розповідали про велику роботу, яка ведеться в цьому напрямі, наводили багато прикладів дбайливого ставлення до спадщини минулого. Проте виявилось і ряд фактів, які свідчать про недоліки в охороні та збереженні скарбів, які заповіли нам минулі покоління. Піднести цю справу на рівень нашого часу, часу побудови комунізму, — такий заклик був головним у виступах делегатів з'їзду.

Про роботу по охороні й збереженню історико-культурних пам'яток на Харківщині розповів голова правління обласної організації Товариства професор А. Г. Слюсарський. Він повідомив про проведені обласною організацією заходи по підготовці до увінчення пам'ятних місць, пов'язаних з революційною боротьбою і встановленням Радянської влади на Україні, будівництвом соціалізму, зокрема першими суботниками в 20-х роках.

Про необхідність всенародного догляду за могилами радянських воїнів, які загинули під час Великої Вітчизняної війни, захищаючи рідну землю від фашистської навали, говорили голова Співки журналістів України, редактор журналу «Комуніст України» Я. Ю. Пашко, заступник голови Львівського облвиконкому, член правління Львівської обласної організації Товариства, бойовий соратник легендарно-

го партизанського розвідника М. І. Кузнецова — М. Я. Гнидюк, письменник Іван Ле та багато інших.

Секретар ЦК ЛКСМУ Т. В. Главак розповіла про участь комсомольців і молоді України в спорудженні пам'ятників героям і видатним діячам нашого народу, в дослідженні історії революційної боротьби і партизанського руху, про діяльність молодіжних клубів «Батьківщина», що стали справжніми центрами патріотичного виховання молоді. Цій темі був присвячений і виступ директора музею «Молода гвардія» Краснодона, члена правління Луганської обласної організації Товариства В. Н. Боровикової. Безсмертний подвиг молодогвардійців приніс Краснодону всесвітню славу. Не заростає стежка народна до пам'ятника славним синам Батьківщини. В літню спеку і зимовий холод червоніють тут квіти. Комсомольці і молодь міста зараз намагаються бути гідними своїх земляків — героїв-молодогвардійців. «Там, де жили і здійснили свій безсмертний подвиг Олег Кошовий і його товариші, не може зараз бути нероб і дармоїдів, прогульників і недоучок», — девіз комсомольців Донбасу.

Київський орденів Леніна та Трудового Червоного Прапора завод «Арсенал» ім. Леніна, побиті кулями стіни якого бачили масовий героїзм і незламну мужність робітників заводу в боротьбі за владу Рад під час січневого повстання 1918 р. в м. Києві, став символом героїчної революційної боротьби трудящих за своє визволення.

Про те, як бережуть арсенальці революційні традиції і умножують трудову славу цього найстарішого підприємства міста, розповів директор заводу С. В. Гусовський.

З великим інтересом учасники з'їзду прослухали виступ голови колгоспу «Шевченків край» (с. Шевченкове Звенигородського району Черкаської області) С. Я. Олефіра про збереження пам'ятних місць, зв'язаних з життям великого Кобзаря, про увічнення пам'яті загиблих під час громадянської і Вітчизняної воєн 400 односельчан. На монументі слави, спорудженому колгоспниками, викарбувані їх імена.

Про більш доцільне і раціональне використання споруд, що є пам'ятниками історії та культури і мають експлуатаційну цінність, про необхідність врахування при новозабудові і перебудові міст їх своєрідних особливостей, які історично склалися, про вміле поєднання архітектури минулого і сучасної, потребу в підготовці висококваліфікованих кадрів реставраторів говорили на з'їзді архітектори, кандидати архітектури І. О. Ігнаткін і Г. Н. Логвин.

Заступник начальника Архітектурно-планувального управління Держбуду УРСР О. М. Трикаш повідомив про результати перевірки збереження архітектурних пам'ятників, проведеної Держбудом УРСР, та про прийняту ним програму дій, спрямованих на докорінне поліпшення охорони цих об'єктів у республіці.

Член президії Центральної Ради Всеросійського Товариства охорони пам'ятників історії та культури доктор мистецтвознавства І. В. Маковецький виступив з привітанням від цієї організації, а також Міністерства культури Російської Федерації та Міжнародного Комітету по охороні пам'ятників і визначних місць. Тов. Маковецький розповів про роботу Всеросійського Товариства, поділився досвідом збереження і популяризації культурно-історичної спадщини в Російській Федерації.

З великою увагою слухали делегати виступ заступника Голови Ради Міністрів Української РСР П. Т. Тронька. Установчий з'їзд Товариства, сказав П. Т. Тронько, зібрався в знаменний період, коли народи Радянського Союзу, все прогресивне людство готуються гідно

відзначити історичну дату — 50-річчя Радянської держави. Разом з усіма народами нашої країни під керівництвом Комуністичної партії значний вклад у розвиток економіки, науки та культури вносять робітники, колгоспники, трудова інтелігенція Української РСР. Доповідач зупинився на успіхах, яких досягла українська радянська культура, і безмежних можливостях її дальшого розвитку. Комуністична партія, керуючись ленінським вченням, величезну увагу приділяє питанню охорони і збереження для майбутніх поколінь культурної спадщини, що увібрала в себе найкращі традиції, незабутні діла, здійснені нашим народом, його славними синами і дочками.

Тов. П. Т. Тронько розповів про останні постанови партії і уряду щодо охорони пам'яток історії та культури, про велику роботу, яка ведеться в республіці по виконанню цих постанов, про підготовку до святкування 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. У виступі було докладно висвітлено ряд питань: використання скарбів історії та культури, спорудження нових високохудожніх пам'яток, розвитку масового туризму і широкої пропаганди пам'яток та історичних місць. Ця ділянка роботи у нас поки що в занедбаному стані.

П. Т. Тронько відзначив, що часто причиною недоліків, про які говорили делегати з'їзду, є відсутність необхідної державної дисципліни, відповідальності, контролю за пам'ятниками з боку виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих. Часто-густо місцеві працівники, інколи й керівні, вважають, що лише Держбуд, Міністерство культури та його органи на місцях покликані дбати про охорону історичних та культурних цінностей. А ці організації, на жаль, не завжди своєчасно інформують про порушення правил збереження, утримання та експлуатації пам'яток минулого.

Після створення оргкомітетів, а потім — організацій Товариства, робота на місцях значно поліпшилась. Проте і після цього розібрано без дозволу державних органів близько 20 об'єктів, які мали велику наукову і історичну цінність.

Перед Українським Товариством охорони пам'яток історії та культури постають великі і відповідальні завдання по залученню найширших кіл громадськості республіки до священної для кожного радянського патріота справи — вивчення, охорони, збереження і популяризації безцінних скарбів героїчної історії та самобутньої культури українського народу.

Тов. П. Т. Тронько, закінчуючи свій виступ, передав від імені уряду Української РСР сердечну подяку всім учасникам з'їзду за їх благородну працю на ниві культурного будівництва і висловив впевненість, що численний загін ентузіастів громадської охорони революційно-трудова традиції народу буде вірним помічником партії в комуністичному вихованні трудящих, у боротьбі за здійснення історичних рішень XXIII з'їзду КПРС.

На з'їзді були обрані керівні органи Товариства — правління і ревізійна комісія. Головою правління Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури одногослосно обрано директора Інституту історії АН УРСР доктора історичних наук професора К. К. Дубину. Ревізійну комісію очолив в. о. завідуючого сектором держави і права АН УРСР доктор юридичних наук професор Б. М. Бабій.

До президії правління ввійшли: заступники голови — Г. В. Голово, заслужений будівельник УРСР, директор Інституту історії, теорії та перспективних проблем радянської архітектури, голова Співки ар-

хітекторів України; Г. К. Гуслистий, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР; В. Д. Єлізаров, кандидат архітектури, заступник голови Держбуду УРСР; В. К. Легкодух, заступник міністра культури УРСР; Я. П. Петрусенко, штатний заступник голови правління; вчений секретар правління — С. О. Рогушин; члени президії — Р. В. Бабійчук, міністр культури УРСР; С. М. Бібіков, доктор історичних наук, член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту археології АН УРСР; І. К. Білодід, доктор філологічних наук, академік АН УРСР, віце-президент АН УРСР; В. Я. Борщевський, доктор історичних наук, голова правління Дніпропетровської обласної організації Товариства; В. М. Борщевський, професор, голова правління Вінницької обласної організації Товариства; В. Я. Головкін, генерал-лейтенант, член Військової Ради, начальник Політуправління Київського військового округу; І. М. Гончар, скульптор, Заслужений діяч мистецтв УРСР; М. С. Гречуха, персональний пенсіонер; Л. П. Дрожжин, заступник голови комісії в справах колишніх партизанів Вітчизняної війни при Президії Верховної Ради УРСР, член Комітету ветеранів війни СРСР, персональний пенсіонер; В. Д. Добровор, зав. сектором відділу пропаганди і агітації ЦК КП України; І. О. Дудник, директор Державного історичного музею УРСР, голова правління Київської обласної організації Товариства; П. А. Загребельний, письменник, секретар Спілки письменників України; Я. П. Запаско, кандидат мистецтвознавства, доцент, ректор Львівського Інституту прикладного і декоративного мистецтва, голова правління Львівської обласної організації Товариства; Г. В. Кузовков, кандидат історичних наук, доцент, заступник голови правління Товариства «Знання» Української РСР; К. З. Литвин, уповноважений в справах релігії при Раді Міністрів УРСР; О. І. Микитенко, головний редактор видавництва «Мистецтво»; І. Д. Назаренко, доктор філософських наук, директор Інституту історії партії при ЦК КП України; Я. Ю. Пашко, кандидат історичних наук, редактор журналу «Комуніст України», голова Спілки журналістів України; З. В. Першина, кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Одеського держуніверситету, голова правління Одеської обласної організації Товариства; Г. П. Пінчук, заступник уповноваженого в справах релігії при Раді Міністрів УРСР; С. А. Секеринський, кандидат історичних наук, доцент, голова правління Кримської обласної організації Товариства; М. Є. Сиваченко, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР; А. Г. Слюсарський, доктор історичних наук, професор, голова правління Харківської обласної організації Товариства; К. І. Стецюк, доктор історичних наук, голова правління Київської міської організації Товариства; Д. Г. Цмокаленко, заступник зав. відділом науки і культури ЦК КП України; А. Т. Чеканюк, професор, член-кореспондент АН УРСР, ректор Вищої партійної школи при ЦК КП України; М. З. Шамота, член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР; І. Т. Швець, доктор технічних наук, професор, академік АН УРСР, Заслужений діяч науки УРСР, ректор Київського державного університету.

Після закінчення роботи відбулася нарада голів правлінь обласних організацій з питань діяльності Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури в найближчий період.

С. О. РОГУШИН

На допомогу викладачу історії

ВИХОВАННЯ В УЧНІВ ПОЧУТТЯ ГРОМАДСЬКОГО ОBOB'ЯЗКУ БУДІВНИКА КОМУНІЗМУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ СРСР

Рішення історичного XXIII з'їзду КПРС, що став важливою віхою в житті радянського народу, справляють визначальний вплив на всю роботу загальноосвітньої школи. Величезне значення мають вони для учителя історії, озброюючи його ідейно, ставлячи разом з тим перед його діяльністю нові значно вищі вимоги.

На з'їзді була чітко висловлена думка про необхідність поліпшення ідеологічної роботи з молоддю, щоб кожний юнак і кожна дівчина стали переконаними бійцями за комуністичні ідеали. Особливу увагу було звернуто на підвищення моральної відповідальності радянських людей, зокрема підростаючого покоління, на виконання ними громадського обов'язку.

Історичні завдання побудови нового суспільного ладу вимагають від кожної людини великого напруження сил, творчого натхнення, цілеспрямованості і моральної досконалості. Успішно виконати ці завдання зможе лише той, хто щиро відданий ідеалам комунізму, для кого загальною справою всього радянського народу стала глибоко пережитою рідною справою, а участь у ній — моральною потребою.

На жаль, до теперішнього часу педагогічні колективи приділяли недостатню увагу проблемі прищеплення школярам почуття громадського обов'язку. Не завжди повною мірою використовуються з цією метою можливості уроків історії СРСР. І це не випадково. Адже ж учитель історії не має такого посібника, що давав би йому орієнтацію щодо основних моральних проблем, вирішення яких підказує зміст учбового матеріалу.

Який же основний напрям у подоланні цих труднощів щодо виховання почуття громадського обов'язку? Спираючись на досвід виховної роботи в процесі викладання курсу історії СРСР у випускних класах шкіл робітничої молоді міста Херсона, можна розглянути такі питання: 1) можливість розкрити поняття громадського обов'язку на уроках історії; 2) шляхи вивчення громадського обов'язку як категорії етики в процесі викладання курсу історії СРСР.

Цікавий досвід відповідної виховної роботи в умовах масової загальноосвітньої школи вже висвітлено¹. Школа дорослих у цьому відношенні має свою специфіку. Тут учителі послідовно й систематично розвивають в учнів почуття громадського обов'язку, виховують у робітничої молоді прагнення до праці на загальну користь, до сумлінного навчання. В умовах масових загальноосвітніх шкіл ця робота спрямована, головним чином, на формування комуністичного ставлення до навчання.

Формуючи почуття громадського обов'язку в процесі вивчення основ наук, учитель відчуває необхідність спрямовувати свої зусилля на глибоке роз'яснення смислу обов'язку, щоб учень сприймав суспільні інтереси як свої власні, щоб вимоги суспільства розглядалися особою як вимоги до себе і, нарешті, щоб, ознайомлюючись з тим або іншим проя-

¹ М. Ю. Красовицький. Виховання почуття громадського обов'язку в учнів у процесі викладання історії і суспільствознавства, К., 1966.

вом громадського обов'язку на уроці, учень дістав чітку уяву про те, наскільки його дії, спонукані особистим інтересом, відповідають інтересам суспільства.

Це повністю впливає з вимог пояснювальної записки до курсу вітчизняної історії в старших класах, що закликає на уроках історії виховувати учнів у дусі непохитної відданості великій справі Комуністичної партії, у дусі високих принципів морального кодексу будівників комунізму.

Будь-яка тема тією чи іншою мірою ознайомлює з громадським обов'язком. Вже перша тема курсу історії СРСР в X класі: «СРСР у період боротьби за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства. Зміцнення оборони країни (1938 — червень 1941 р.)» містить багато прикладів героїчного служіння радянських людей інтересам суспільства, громадсько-політичної та трудової активності.

Досвід ведення уроків історії в одному з випускних класів Дар'ївської школи робітничої молоді Херсонської області вилупи показує, що найраціональнішим методом вивчення цієї теми є використання історичних фактів і прикладів, їх аналіз, прагнення показати, в чому полягає суть громадського обов'язку, яка його роль у житті радянських людей. Розповідаючи про боротьбу радянського народу за виконання третьої п'ятирічки, вчителі аналізують її завдання і на основі цього показують, що радянські трудящі у виконанні п'ятирічного плану бачили єдино можливий шлях підвищення свого особистого добробуту. Вони на власному досвіді впевнювалися в необхідності п'ятирічок, зокрема як гарантії відсічі агресорам, що дедалі активніше розв'язували війну. Особлива увага учнів звертається на те, що рух багатостатників, який виник на Уралі і поширився по всій країні нарівні з патріотичним рухом за суміщення професій, у той період був найяскравішим виявом громадського обов'язку.

Трудові подвиги тогочасних передовиків і новаторів розкриваються як патріотичні діла живих людей, простих і скромних, схожих на тих, з якими пліч-о-пліч працює багато учнів сьогодні. Особливо схвилювала учнів розповідь про їх землячку, трактористку Пашу Ангеліну, яка 1938 р. звернулася із закликом: «Сто тисяч подруг — на трактор!»

Логічним продовженням важливої розмови про обов'язок став останній урок теми: «Економіка і Збройні Сили Радянського Союзу напередодні Великої Вітчизняної війни». Самовіддана праця народу по зміцненню Радянської держави розглядалась як найважливіший обов'язок трудящих перед лицем смертельної небезпеки, що нависла над нашою Батьківщиною в 1941 р. Громадський обов'язок на цьому уроці особливо рельєфно виступив як об'єктивна необхідність, яку розуміла кожна радянська людина, і цей важливий висновок про джерело обов'язку вчитель зробив не сам, а з допомогою учнів.

На запитання «Як розуміли радянські люди в період третьої п'ятирічки громадський обов'язок?» чимало учнів дало змістовні відповіді, в яких історичні факти були вміло пов'язані з сучасністю. Володимир П., характеризуючи героїчну працю молоді в роки третьої п'ятирічки, сказав, що без самовідданості нашого народу в той час неможливо було б перемогти ворога і що тепер радянські люди зможуть побудувати комунізм також лише сумлінно виконуючи свій громадський обов'язок. Героїчний подвиг П. Ангеліної він порівняв з славними ділами свого односельчанина двічі Героя Соціалістичної Праці М. Браги.

Наступним етапом у розкритті змісту поняття громадського обов'язку були уроки теми «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу», насичені яскравими прикладами героїзму радянського народу в тилу

й на фронті. Найсильніше враження викликали в учнів уроки, на яких з короткими спогадами про подвиги своїх товаришів виступили учасники Великої Вітчизняної війни. Цей методичний засіб дозволив зробити уроки емоційно насиченими, цікавими і повчальними.

На одному з останніх занять по цій темі відбулася жвава бесіда про стимул до виконання обов'язку. В класі виникли різні думки. Прихильники однієї з них вважали, що виконати обов'язок без того, щоб не примушувати себе, неможливо. Вони наводили приклади багатьох випадків самопожертви, коли люди, такі як О. Матросов, К. Заслонов, краснодонці, Р. Зорге, гинули в розквіті творчих сил. Учні підкреслювали, що людина обов'язку свідомо йде на ризик і небезпеку. Вони прийшли до вірного висновку, що виконання громадського обов'язку часто передбачає певні зусилля над собою. Але це — благородна справа в ім'я спільних і одночасно своїх особистих інтересів. Це повністю виправдано вимогами суспільної необхідності. На цьому уроці вчитель підкреслив, що справді моральним, як писав М. О. Добролюбов, можна назвати не того, хто терпить над собою свідомість обов'язку, а того, для кого виконання обов'язку становить справжню насолоду. Ці слова яскраво підтверджує запис, зроблений 31 грудня 1908 р. Ф. Е. Держинським у щоденнику: «Тут, у в'язниці часто буває тяжко, часом навіть страшно... Але, тимчасом, коли б мені треба було почати життя знову, я почав би так, як почав. І не по обов'язку, і не по примусу. Це для мене — органічна необхідність»². Шлях революціонера був єдиним можливим шляхом для видатного більшовика.

Так з урока в урок поняття громадського обов'язку дедалі повніше розкривалося на переконливому фактичному матеріалі. Зміст курсу історії дає можливість без натяжок і штучних пов'язань розкривати суть громадського обов'язку. Вчителю слід лише спрямовувати думку учнів.

Внаслідок попередньо виконаної великої роботи під час вивчення останньої теми курсу «Будівництво комуністичного суспільства в СРСР», учителям не довелося на кожному уроці спеціально акцентувати увагу учнів на понятті обов'язку. Розмова про громадський обов'язок відбулася саме тоді, коли вивчалися рішення ХХІІ з'їзду КПРС, глибоко аналізувався моральний кодекс будівника комунізму, його принципи, одним з яких є вірність громадському обов'язку. Пояснення суті цього принципу було підсумком усєї роботи вчителя. То було теоретичне узагальнення нагромаджених учнями знань.

Таким чином, цілою системою уроків учні були підведені до теоретичного висновку про те, як слід розуміти громадський обов'язок, яка його суть і роль у комуністичному будівництві.

Виховання почуття громадського обов'язку може відбуватися не лише в процесі використання безпосереднього навчального матеріалу, але й на кожному уроці. Тому важливо використовувати будь-яку нагоду, щоб і опосередковано підвести учнів до розуміння громадського обов'язку. Кращі радянські педагоги мають тут повчальний досвід. Так, наприклад, учителька історії херсонської школи робітничої молоді № 9 Д. С. Самойлова, вивчаючи з учнями тему «Ленінський план побудови соціалізму в СРСР», не ставлячи перед собою завдання спеціально розкривати будь-які моральні норми, яскравою розповіддю про самовідданість радянської інтелігенції в проведенні культурної революції фактично спонукувала учнів до роздумів про людей обов'язку. Ліквідацію неписьменності як одну з найзнаменніших сторінок культурної революції в нашій країні вона розкриває, використовуючи місцевий матеріал, вміло користуючись розповідями самовидців.

² Ф. Держинский. Дневник и письма к родным. М., 1956, стор. 60.

Цікавий досвід учительки історії херсонської школи робітничої молоді № 1 Л. О. Якимової, яка постійно прагне привчити учнів мислити, робити моральні висновки з того, що вони чують на уроці. Під час вивчення боротьби радянського народу за дострокове виконання семирічного плану вчителька вирішила розкрити тему на прикладі рідного міста. Це зробила вона з допомогою учнів. Хвилююча розмова йшла про зростання промислового будівництва і про поліпшення побуту. Вчителька і учні називали яскраві факти, не забували й про недоліки. Таке активне обговорення матеріалу учнями — господарями життя, незмінно веде до глибокого розуміння кожним своєї ролі в цій великій справі, до розуміння морального обов'язку.

У процесі прищеплення учням почуття громадського обов'язку на уроках історії можна розрізнити три істотних моменти: 1. Безпосереднє роз'яснення громадського обов'язку як категорії етики, коли це моральне завдання цілком збігається з учбовим завданням даного уроку (прикладом може бути вивчення принципів морального кодексу будівника комунізму). Обмеженість часу на уроці вимагає від учителя докладної розробки всієї системи уроків, щоб коротка, але теоретично глибока розповідь учителя або його бесіда з учнями були вже узагальненням знань про громадський обов'язок, набутих раніше. Учитель історії школи робітничої молоді № 2 м. Херсона Г. П. Кудима здійснює моральне виховання в процесі навчання, керуючись заздалегідь складеними тематичними планами, в яких враховується, яка моральна проблема може бути найкраще вирішена залежно від змісту того чи іншого уроку. Це цілком стосується і поняття про громадський обов'язок. 2. Найчастіше в практиці викладання історії трапляється можливість розкрити суть обов'язку через показ ставлення людей до своїх обов'язків. 3. Найскладніше підводити учнів до розуміння громадського обов'язку опосередковано шляхом прищеплення патріотичних почуттів і свідомості особистої гордості за успіхи своєї Батьківщини, за честь бути її сином.

Важливим показником ефективності роботи вчителя історії в роки виконання нового п'ятирічного плану є те, як він реалізує всі виховні можливості уроку і добивається, щоб кожний учень виробляв у собі комуністичне ставлення до громадських обов'язків, праці та навчання.

Є. І. ПЕТУХОВ

НАРИС МЕТОДИКИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ *

II. Аналіз джерел

1. Прочитання тексту. Коли матеріал для наукової роботи нагромаджено, дослідник приступає до його оброблення.

У практиці опрацювання матеріалу починається вже під час збирання джерел. Слід вважати неправильним погляд, що в період розшукування джерел дослідникові не треба займатися їх аналізом та оцінювати їх значення для даної праці. Навпаки, під час ознайомлення з першими добутими матеріалами, автор повинен вже уявляти собі, які дані вони приносять, в чому їх цінність, що і в який спосіб можна використати у дослідженні. Чим раніше автор ознайомиться із змістом своїх матеріалів, тим легше буде просуватися дальша робота.

Але це тільки вступ до аналізу джерел. Щоб глибше оцінити матеріали, слід провести докладний аналіз кожного джерела та визначити якість його даних.

Обробку джерел проводимо за такими етапами: 1) прочитання тексту, 2) встановлення первісного тексту, 3) інтерпретація тексту, 4) дослідження автентичності джерела, 5) дослідження недатованих джерел, 6) дослідження оригінальності джерел, 7) дослідження вірогідності.

Перше завдання дослідника — прочитати тексти джерел. Якщо джерело походить з давнього періоду та існує в рукописі, треба цей рукопис всебічно дослідити. Насамперед слід звернути увагу на матеріал — звичайно папір, рідше пергамент, на якому писаний даний текст. Цьому служить допоміжна дисципліна історії — паперознавство, яка, між іншим, вивчає водяні знаки на папері і на цій основі визначає його походження і хронологію. Далі дослідникові слід прочитати сам текст документа. Тут допомагають підручники палеографії, в яких показані основні типи письма різних періодів **.

Але підручники палеографії не можуть охопити всіх варіантів давнього письма. При архівних дослідженнях зустрічаємо деколи тексти, писані індивідуальними почерками, що читаються дуже важко, і для яких підручник не дає задовільних пояснень. Якщо не можна скористатися порадою знавців давнього письма, дослідник повинен сам спробувати прочитати важкий текст. Існує такий шлях. Із прочитаних слів, (а завжди можна розібрати деякі слова), треба переписати (зрисувати) всі літери та з них скласти собі підручну абетку. Непрочитані літери, одну за одну, слід порівнювати з літерами цієї абетки і так спробувати прочитати окремі слова. Тоді легше можемо схопити значення цілого речення і це знову допомагає прочитати інші, спочатку незрозумілі, вирази. Таким способом, набувши деякої вправності, можна розшифрувати навіть найважчий почерк.

Дальше завдання — переписати увесь текст. Важкий почерк найкраще переписувати в міру прочитання. Це полегшує також і саме

* Продовження. Початок див. «Український історичний журнал», 1967, № 2.

** Про паперознавство і палеографію див. наприкінці даного нариску.

прочитання, бо у переписаному тексті можна залишити вільні місця для непрочитаних виразів і пізніше заповнювати їх, коли краще вчитася в документ. Як переписувати текст? Середньовічні документи раних періодів найкраще переписувати «фотографічним» способом, тобто залишати всі неживані тепер літери (наприклад: омега, ери, ять, ксі, псі та ін.), нарядкові літери (наприклад: за^м ку), всякі скорочення та інші характерні риси давнього письма. Особливо дослідники-початківці повинні починати з такого способу копіювання, щоб навчитися звертати увагу на всі, навіть малопомітні деталі письма і тексту.

Переписаний текст слід підготувати для наукового користування, а в деяких випадках — до публікації друком.

Існують різні способи репродукції тексту, залежно від того, для якої мети він призначається.

Насамперед, слід згадати механічну репродукцію документів за допомогою фотографії, літографії, гравюри та інших подібних засобів. Таке «факсиміле» (точне відображення), якщо чітко виконане, майже повністю замінює оригінальний текст.

Але частіше користуємося репродукцією, виконаною прямо письмом або друком. Можна прийняти три види такої транскрипції (передачі письмом):

Перший вид — передача тексту, яка всіма деталями наслідує графіку оригіналу, тобто зберігає давні літери, нарядкові скорочення, літери, уживані у значенні цифр, помилкове сполучення слів — все так, як було у рукописі. Репродуковані таким способом тексти служать в основному для філологічних досліджень; вони виправдані для періоду середньовіччя, аж до XV ст., бо з тих часів залишилося мало джерел, і дослідникові важливо мати їх у вигляді, найбільш наближеному до оригіналу.

Другий вид — текст перередаговуємо за такими нормами:

1) Зберігаємо давні кириличні літери, сьогодні неживані в українському письмі (ук, омега, ери, ер, ять, ксі, псі, фіта, іжиця), а також літери, що служили цифровими знаками, наприклад, «ахми» (1648); деякі видавці документів ці давні числа замінюють арабськими цифрами.

2) Нарядкові літери включаємо до відповідних виразів, наприклад, замість «Крини^ики^и» даємо «Криницкий».

3) Розділяємо вирази, помилково з'єднані, та з'єднуємо помилково розділені, наприклад, замість «вполку» даємо «в полку».

4) Великі літери залишаємо тільки в іменах осіб, країн, населених пунктів та на початку речень. Назви народів, прикметники, що походять від географічних назв, найменування установ, титули адміністративних і військових службовців тощо подаємо малими літерами.

Третій вид — текст передаємо сучасним правописом, але зберігаємо давню мову та вимову:

1. Давні літери замінюємо сучасними, а саме: літері «ы» відповідатиме сучасне «и», «ѣ» — «і», «оу» — «у», «ксі» — «кс», «псі» — «пс», «іжиця» — «и», «фіта», — «ф», «омега» — «о».

2. Пропускаємо у всіх словах «ъ».

3. Літери, які служили цифровими знаками, передаємо арабськими цифрами, наприклад «ахна» — «1651».

4. Приймаємо сучасні правила користування великими і малими літерами, розділовими знаками і ін.

5. Скорочення титулів можна розв'язувати наприклад: «войско его кр. мл.» — «войско его королевской милости», або залишати у первісному вигляді.

6. Залишаємо давню вимову окремих слів: «винницький» (не «віницький»), «всем» (не «всім»), «до ведомости» (не «до відомості»).

Для більш конкретного пояснення подаємо тут універсал полковника Івана Богуна від 30 січня 1651 р.¹ у різних видах транскрипції (А, Б, В).

А. Транскрипція, яка наслідує письмові деталі оригіналу

Іванъ Богу^и По^лковъникъ Во^йска е^{го} Кр^м запорозького Винъницьки^й
 Всемъ вобецъ и кождо^{му} зособна кому бы о томъ ведати належало а меновите
 Пано^м Со^тникамъ и атаманомъ впо^лку мое^м будучимъ доведомости доношу и *Его м^л
 Панъ Кришътофъ Криницки^й еде^т за линию з ма^тностей Сво^ехъ за Котори^е Іа ва^м
 вси^м приказую абыоному вовъсемъ веру давъши до бровельне пропушали и негъде не
 гамовали По^д Срогос^тю во^йсковою данъ вКа^лнику дня л Генвара ахна
 Ва^м зичъливый пр
 Іванъ Богунъ По^л
 ковъникъ Во^йска е^{го} Кр^м
 запоро^зкого р.

Б. Транскрипція, яка зберігає давній правопис слів, але включає надрядкові літери до відповідних виразів і приймає сьогоднішню пунктуацію

Іванъ Богун, полковъникъ войска его кр. мл. запорозького ви^нницький.

Всемъ вобецъ и кождо^{му} зособна, кому бы о томъ ведати належало, а меновите паном сотникамъ и атаманом, в полку моем будучимъ, до ведомости доношу, иж его мл. панъ Кришътофъ Криницкий едет за линию з ма^тностей своих, за которие я вам всем приказую, абы оному во всем веру давши, добровольне пропушали и негъде не гамовали, под срогостю войсковою. Данъ в Калнику, днял генвара ахна.

Вам зичъливый пр. Іванъ Богунъ, полковъникъ войска его кр. мл. запорозкого, р.

В. Транскрипція сучасним правописом

Іван Богун, полковник войска его кр. мл. запорозкого винницький.

Всем вобец і кождо^{му} зособна, кому би о том ведати належало, а меновите паном сотникам і атаманом, в полку моем будучим, до ведомости доношу, іж его мл. пан Криштоф Криницкий едет за линию з ма^тностей своих, за которие я вам всім приказую, аби оному во всем веру давши, добровольне пропушали и негде не гамовали, под срогостю войсковою. Дан в Калнику, дня 30 генвара 1651.

Вам зичливий пр(иятел), Іван Богун, пол(ковник) войска его кр. мл. запорозкого р(укою).

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

(Далі буде)

¹. Фотокопію оригіналу універсала Ів. Богуна з 1651 р. див. Ів. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 205.

Документальні розповіді

В. М. ЗАВАЛІШИНА, М. О. СМЕШНОВ

ПОДВІЙНА ПАСТКА

(продовження)

Глава четверта

СЕРЕД ДРУЗІВ І ВОРОГІВ

Розділ 28

Начальник абверу 24-ї дивізії Вальтер Файльгенгауер сидів за столом, палив сигарету за сигаретою і напружено думав. Важка бронзова попільниця вже була переповнена недокурками. По кабінету плавали пасма тютюнового диму. Боліла голова від учорашньої гулянки.

«Понесло ж того старого дурня в лапи до партизанів... Слави захотів, нагород! Ось і одержав тепер березовий хрест. А все через свою пихатість! Не порадився... Завжди вважав себе розумнішим за всіх... Кретин! А мені тепер оддувайся, одержуй гулі, йому призначені!..»

Раптом різко задзвонив телефон. Файльгенгауер здригнувся від несподіванки, вороже поглянув на трубку:

— Починається!..

— Якого диявола ви там спите? — почувся грізний голос з того кінця дроту.

— Ні, екселенц, я сьогодні встав удосвіта...

— Дурень! Ледар! На передову відправляю! — скаженіла трубка. — Скоро вас там всіх, як цуценят, переб'ють! Не можете справитися з купкою бандитів?! Як трапилось, що загинув начальник гестапо, штурмбанфюрер Акардт? Чому не вживаєте термінових заходів? Доповідайте обстановку!

Файльгенгауер стояв блідий, мов смерть. Цівки холодного поту стікали за комір.

— Майн шеф! Досі не було нічого такого... — почав він непевним голосом, — тільки невеликі групки поляків... Але вони майже не турбували нас... Ось лише з тих пір, як з'явився загін більшовиків... І особливо останнім часом, коли до них прибули розвідники... Я повідомляв про них. Кількох агентів ми вже заслали туди, але вони як кризь землю провалилися. Недавно ще двох вдалося завербувати з загону Армії Крайової...

— Перестаньте сюсюкати! Невже не розумієте, що особливо тепер, коли становище на фронті ускладнилося, коли наші війська, хоч і тимчасово, залишають завойовані території, слід вживати рішучих заходів, щоб у тилу не було жодного партизана. Адже вони підривають нашу оборонну міць! Їх треба скрізь знищувати! Ви ж для того там і сидите! Вимагаю негайно навести порядок у районі. Тепер ви за нього цілком і повністю відповідаєте. Наказую за тиждень знищити червоних бандитів, а потім і останніх. В противному разі висновки робитиму я!.. Не збираюся більше кліпати очима перед ставкою! Все! Хайль!

Гауптман безсило плюхнувся в крісло, тремтячими руками витяг з кишені хустку і витер мокре чоло.

«Добре тобі, жирному пацюкові, базікати, сидячи в Берліні! Приїхав би сюди і дізнався, де раки зимують... Наказую за тиждень знищити!.. — передражнив він шефа. — Та і чому саме я повинен ганятися за партизанами? Це не входить в мою компетенцію! Акардт вже наганявся... Але хіба їм доведеш?»

Підсунув листок паперу і, зігнувшись над столом, почав складати план дій: «1. Знищити російських розвідників Зорича і Гурського». Подумав і додав: «Терміново!»

Без стуку зайшла Софія, одягнена в нову уніформу. Огляділа кімнату і зауважила:

— Що це ти тут коптільню влаштував?

Підійшла до вікна, розкрила навістіж і сіла на стіл, прямо на папку з написом «Цілком таємно».

— Мабуть, прочуханки дістав? — подивившись на похмуре обличчя Вальтера, запитала ніби між іншим.

Файльгенгауер поморщився, як від приступу зубного болю.

Секретарша легко зіскочила з столу, ліниво підійшла до друкарської машинки, швидко проглянула текст нового наказу і почала друкувати.

Стукіт машинки відлунував в голові начальника абверу автоматними чергами. Він заткнув пальцями вуха і закричав:

— Можу я мати спокій хоча б у своєму кабінеті?!..

Софія невдоволено сіпнула плечем, перестала друкувати.

— Що трапилось, Вальтере? Останнім часом у тебе помітно почали здавати нерви!

— Тут і з глузду з'їхати недовго! Особливо, коли одержуєш такі вказівки: за сім днів знищити червону банду, яка бродить десь по лісах. Акардт он скільки за ними ганявся, та й сам забіг на той світ! Ти розумієш, Софіє, чого від мене вимагають? Виходить, хапай зброю і мотайся по глухих лісових хащах у пошуках партизанів. Як же, чекатимуть вони мене там з піднятими руками! — подивився на годинника і додав: — Через сорок хвилин у мене зустріч з тим плюгавим графом Зігмунтом. Треба їхати. — Підійшов до сейфа, витяг пляшку з коньяком і налив у чарку. Підніс коханці, а сам почав пити жадібними ковтками прямо з шийки. На ходу обтер рота, зупинився в дверях і сказав:

— Поклич Ганса, разом закінчіть протокол допиту дезертира Кунке...

Через деякий час начальник абверу стояв біля вікна в одній з конспіративних квартир і роздумував:

«Час вже від «представників» Армії Крайової зажадати рішучіших дій проти більшовиків. Адже їхній командуючий — генерал Бур-Комаровський недаремно віддав наказ чинити опір російським військам, якщо вони вступають на територію Польщі. А ці мерзотники приносять мені нікому не потрібні відомості сторічної давності, почуті з десятих вуст. А гроші гребуть безсовісно! Видно, вони закінчені падлюки!.. Хотів би я знати, чому мовчать районний комендант Болеслав Герасим і Кароль Рацький? Невже накрили й цих?..»

Почувся умовний стукіт. Поручик граф Зігмунт, одягнений в цивільний костюм, увійшов до кімнати.

— Дозвольте?

— Заходьте, «Макар». Що нового? — не повертаючи голови, запитав Файльгенгауер.

— Поки нічого. Сподіваюсь на ваші вказівки, — безтурботно відповів граф і, не чкаючи запрошення, розвалився на канапі.

Начальник контррозвідки з гнівом подивився на поручика, вдарив кулаком об стіл, закричав:

— Хіба вам не досить директив з Лондона?! Там все ясно сказано: треба знищувати червоні загони і в першу чергу їх командирів!.. Чому не виконуєте завдання, передане через зв'язкового?

— Якого зв'язкового? — здивовано запитав граф, не міняючи пози. — Він не приходив. Може, напорівся на засаду?.. До речі, звідки ви знаєте про директиви з Лондона? — намішкувато підморгнув «Макар».

— Поручик, не задавайте безглузких запитань. Багато хочете знати. Не забувайте, що ви тільки платний агент абверу, а не його офіцер!.. Слухайте уважно! — і гауптман почав інструктувати агента.

Розділ 29

Здавши чергування по групі, надпоручик Армії Крайової Станіслав Рокіч вирішив відпочити в одному з дальніх куренів. Пробираючись між кущами, він обережно відводив від обличчя гілки, з посрібленим вранішньою росою листям, прислухався, як над головою діловито щебетали невидимі пташки і десь недалеко ретельно відраховувала чийсь роки зозуля. Після безсонної ночі, а може й від свіжого повітря, напоеного пахощами лісу, злегка паморочилося в голові.

Зігнувшись, заліз у курін, розтягнувся на пахучій, з м'яких ялинових лап, постелі, закрив очі. Спати не хотілося. Думалось про війну, роль, яку відіграє в ній Армія Крайова, про майбутнє Польщі. Пригадав зустріч з радянськими партизанами, першу розмову з майором Зоричем. Тоді була спільна нарада і до росіян приїхали полковники Сатановський і Корчинський з Армії Людової, а він, як заступник командира по розвідці, разом з поручиком Зігмунтом і ще двома офіцерами представляв Армію Крайову. При обговоренні становища і тактики дій патріотичних сил Рокіч де з чим у той час не погоджувався, але останні події впевнили його в тому, що російські командири були праві.

«Майор дійсно мав рацію! Наша армія не користується авторитетом у народу. І це не дивно! Адже в більшості своїй вона складається з синків багатіїв. Та й пани-правителі замість того, щоб бути тут, з нами, і визволяти рідну землю від окупантів, відсиджуються в Лондоні. Шлють звідти розпорядження, які не згуртовують у боротьбі з гітлерівцями патріотичні сили, а навпаки, роздрібнюють їх. Більше того, через суперечливі директиви поляки перестали розуміти один одного!

Ворогам це тільки на руку — за таких обставин їм легше з нами боротися. А Миколайчик та його міністри більше думають про власне благополуччя та інтереси вель-

можних панів, ніж про народ! Тому й заграють з окупантами. Тільки подумати! Командування на весь голос заявило про те, що ми повинні рейки змашувати маслом, щоб німецькі поїзди швидше добиралися до Східного фронту!

Кажучи відверто, хто дійсно бореться за справу народу, так це Армія Людова! Керівники Партії робітничої не втекли за кордон, а пішли у підпілля, бо майбутнє вітчизни для них важливіше над усе!..

Чому я мушу вважати своїх співвітчизників, що перебувають у загонах Армії Людової, або радянських людей, які прийшли нам на допомогу, ворогами? Я знаю лише одних ворогів — фашистів! Вони захопили нашу землю, а тепер намагаються зроби́ти нас рабами, робочою худобою...»

Почулися кроки. Думки перервалися. До куреня підійшло двоє.

— Тут нікого немає, розповідай! — сказав один.

— Ну й казався ж сьогодні Файльгенгауер! — продовжуючи почату розмову, відгукнувся дуже знайомий Рокичу баритон. — Навіть традиційну чарку коньяку не запропонував!

— І чого це він?..

Рокич прислухався. Розмовляли Йоахім Гетман і граф Зігмунт.

— Начальник абверу вимагає, щоб я з тобою знищив радянських розвідників Зорича і Гурського, — продовжував поручик.

— А скільки обіцяє за це? — поцікавився Гетман.

— Сто тисяч злотих...

— Кожному?

— Ні, на двох!

— Який строк виконання?

— Тиждень.

Гетман присвиснув, зі злістю вилаявся:

— Мало часу дав, пся крив! Та й грошей міг підкинути більше!

Рокич підвівся, сперся на лікті, напружив слух, але даремно. Змовники пішли.

«Як же так?.. Вбивати тих, хто допомагає нам у боротьбі з загарбниками?!» — подумав з обуренням.

Почекав трохи, обережно вийшов з куреня і, швидко осідлавши коня, помчав у загін імені Железняка...

Станіслав Рокич застав Зорича і Гурського за обговоренням результатів операції по знищенню шефа люблінського гестапо.

— Поздоровляю з успіхом, друзі! — сказав замість привітання і міцно потиснув росіянам руки.

— Поздоровляти є з чим! Горішок був міцний, але ми його вчасно і вдало розкусили, — відповів Зорич і запросив гостя сісти.

— Впоралися з одним, — зауважив Рокич, — а тепер доведеться взятися за другого — начальника абверу 24-ї гітлерівської дивізії гауптмана Файльгенгауера! Мені стало відомо, що вчора він мав таємну зустріч з командиром одного з підрозділів нашої групи графом Зігмунтом. Файльгенгауер запропонував йому разом з фашистським прихвоснем Йоахімом Гетманом — членом польської націоналістичної партії «Стронніцтво народове», убити вас, майоре, і вас, капітане. Сто тисяч злотих — так оцінене ваше життя!

— А звідки вам стали відомі ці подробиці?

— Випадково підслухав розмову...

— Станіславе, що примусило вас розповісти нам про це? — запитав Зорич. — Останній раз ми з вами розійшлися по ряду кардинальних питань.

— Бачите, Олександрє Пантелеймоновичу, я, як і ви, турбуюся про долю своєї батьківщини. І мені зовсім не байдуже, хто буде в ній господарем — народ чи ось такі гітлерівські блюдолизи, як граф і Гетман.

— Думаю, що тепер ви приймете пропозицію співробітничати з нами? — запитав Зорич.

— Так. Я згоден.

— Значить, будемо разом боротися за нову народну Польщу! — сказав Гурський і міцно обійняв Рокича за плечі.

— Вважаю своїм обов'язком, перш за все, позбавити вас від двох негідників з нашого загону.

— Ні, цього робити вам не слід. Ми справимося з ними самі, але з вашою допомогою, — рішуче сказав Зорич.

— Добре, коли я буду потрібен — повідомте.

Рокич приклав два пальці до козирка конфедератки і вийшов...

Розділ 31

Надпоручик Рокич за дорученнями Зорича і командира своєї групи часто виїздив до Варшави, Любліна, Парчева, Хрубешова та інших міст з різними розвідувальними завданнями. Ось і цього разу, одягнений у форму гауптмана, він сидів у вагоні коло

вікна і під ритмічний перестук коліс думав про майбутню зустріч з резидентом польської розвідвальної служби. Поїзд зупинився на станції Острів Любельський.

Станіслав висунувся у відчинене вікно і став спостерігати, як на пероні метушаться солдати, повагом рухаються офіцери, поспішають цивільні. Всі ніби прагнуть виїхати з цього містечка, яке доля розташувала вдалині від магістральних доріг і зробила нейтральним, вільним острівцем на землі, де скрізь господарюють фашисти. Видно, через географічне положення воно перетворилося в одне з місць перебування розвідників. Тут перетиналися таємні шляхи й інтереси представників багатьох держав.

Рокич з цікавістю роздивлявся строкате людське море, що неспокійно коливалося у вузькому просторі між невеличким вокзалом і составом. Сотні облич пропливали перед його очима.

«Хто вони? Вороги чи друзі? Які долі закинули їх сюди?» — думав надпоручик.

Для розвідника кожна поїздка давала багатющий матеріал. Все побачене міцно осідало в мозку Станіслава, фільтрувалося, відсіювалося, переглядалося. І лише необхідне запам'ятовувалося. Особливо уважно стежив він за пасажирами, що сідали в його вагон. Ось увійшла худорлява брюнетка у формі штабс-ефрейтора. Вона шукала вільне місце. Побачивши «гауптмана», скинула руку:

— Хайль Гітлер!

У цей час паровоз пронизливо свиснув, і поїзд, брязкаючи буферами, рушив з місця. Пасажирка похитнулася і ухопилася за спинку сидіння. Рокич люб'язно запропонував своє місце.

— О, ви лицар, гауптмане! — кокетливо вклонилася ефрейторша. — Мені подобаються такі чоловіки. — І простягнула йому руку. — Тайза — фрейлейн Таїсія Брук.

— Фрідріх фон Краузе! — відрекомендувався Рокич.

Намагаючись бути винятково уважним до супутниці, він веселив її анекдотами.

— Фрідріх, вам подобається «Лілі Марлен»? — запитала вона і почала наспівувати популярну німецьку пісеньку.

— Ні, мені подобається зовсім інша! — посміхаючись, відповів бравий «гауптман» і красномовно подивився на Тайзу.

Та задоволено розреготалася.

За вікном мелькали поля, переліски, населені пункти. Слухаючи базікання нової знайомої, Рокич помітив, що під'їжджають до Любліна. Жваво розмовляючи, вони вийшли з вагона.

— Де ви збираєтеся провести вечір? — запитала Брук.

— Ще не вирішив. Якщо не заперечуєте — з вами!

— Пробачте, але я зайнята. Мене запросила на банкет подруга.

— І, безумовно, там будуть мої щасливі суперники — пани офіцери?

— Ви не помилилися! — розсміялася Тайза.

— Так заради кого ви там будете?

— Тільки не заради кавалерів. Мене дуже просила Софія і її друг — мій шеф, гауптман Файльгенгауер.

«Оце так удача! Як говориться, «на ловця і звір біжить». Треба, щоб то не стало, продовжити це знайомство» — промайнула думка у надпоручика.

— Тоді все ясно. Дуже приємно, що ви так поважаєте начальство і воно не забуває вас. Але шкода, що мені не доведеться повеселитися в такому приємному товаристві!

— Я б з задоволенням запросила вас, але Вальтер не любить, коли є сторонні. Давайте зустрінемося завтра в ресторані «Європа». Думаю, що нудьгувати не будемо?

— От нещастя! Завтра я зайнятий, — з жалем у голосі проговорив Станіслав. — А можна післязавтра в тому ж ресторані?

— Згодна! Чекаю о восьмій. Ауфвідерзеен! — вигукнула Тайза. Погляд її був багатозначним.

Рокич спостерігав кілька хвилин як вона, хизуючись, перебігла через площу і сіла в таксі. Машина промчала поруч і зникла за рогом.

«Слава богу, здається пронесло! А спочатку здалося, що її спеціально підсадили в мое купе», — полегшено зітхнувши, подумав Станіслав і пішов своєю дорогою. — «Мабуть, з допомогою цієї базіки можна буде все ж таки підібратися до її шефа. Тільки діяти треба дуже обережно...»

Зупинившись біля дзеркальної вітрини великого магазину жіночого одягу, з-за якої пильно дивилися на нього невидючі очі манекенів, Рокич швидко оглянув все, що робилося за спиною, поправив комір мундира, обшитого срібним галуном, і знову рушив у путь. Перехожі звертали в бік, намагаючись не зачепити «представника третього рейху», що, як господар, крокував серединою тротуару і, не повертаючи голови, кидав зневажливі погляди то вправо, то вліво.

(Далі буде)

Наш календар

РЕВОЛЮЦІЙНІ ТА ТРУДОВІ ТРАДИЦІЇ ІЛЛІЧІВЦІВ

(До 70-річчя ордена Леніна ждановського металургійного заводу ім. Ілліча)

Колектив ждановського заводу ім. Ілліча має славі революційні й трудові традиції. Робітники підприємства брали активну участь у боротьбі проти капіталістів і самодержавства, за перемогу соціалістичної революції й встановлення Радянської влади. Значну роль відіграв колектив заводу й у період соціалістичної реконструкції народного господарства. Нині він разом з усім радянським народом бореться за створення матеріально-технічної бази комунізму.

Наприкінці XIX ст. у Маріуполі було збудовано 2 великих металургійних заводи: «Нікополь-Маріупольський» і «Російський Провіданс». Обидва вони належали акціонерним товариствам. У перші роки на них працювали не менш як 5—6 тис. робітників. У 1916 р. тільки на «Нікополі» налічувалося вже 11 475 чоловік¹.

Становище робітників Маріуполя, як і всієї царської Росії, було надзвичайно тяжким. У матеріалах обслідування їх житлових умов, проведеного в 1899 р., зазначалося: «За винятком казарм і окремих будиночків, що вміщують близько 4000 чоловік, для решти 3757 робітників збито курені з тонких дощок... У цих куренях люди живуть улітку й взимку. Потоки дощової води утворюють всередині куренів грязюку. Нарі, на яких безроздільно сплять чоловіки й жінки, обсіпані вошами. Лазень на обох заводах нема. Все це зводить життя робітників до рівня життя тварин»².

Нестерпні умови життя й праці сприяли тому, що робітники почали підніматися на боротьбу з гнобителями. Поступово зростала їх класова свідомість. Широку політичну пропаганду й агітацію серед пролетарів Донбасу розгорнув катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», представником від маріупольських робітників у якому був ливарник заводу «Нікополь» Ф. Панфілов. Він очолив на цьому підприємстві 9—11 квітня 1898 р. перший великий страйк, внаслідок якого робітники добилися деякого підвищення заробітної плати³. В листопаді цього ж року великий страйк охопив і завод «Російський Провіданс».

Більш організованого характеру боротьба робітників обох підприємств набирає після утворення в кінці 1898 р. у Маріуполі соціал-демократичної організації, яку очолював А. Гусинський. Під її керівництвом у 1899 р. проведено першу в місті маївку й одночасний страйк робітників обох маріупольських заводів (10—15 липня)⁴. Перед страйком, 6 липня, в місті було розповсюджено надрукований на гектографі «Лист до маріупольських робітників», що закликав їх до боротьби. Вже 7—8 липня пролетарі виробляли по цехах вимоги до заводоуправління. 9 липня уповноважені робітників пред'явили ці вимоги заводській адміністрації, але вона відмовилася їх задовольнити. Вранці 10 липня обидва підприємства зупинилися. Для розправи з робітниками власті направили поліцію й війська. В місті відбулося кілька кривавих сутичок. 13 липня було заарештовано керівників страйку (Гусинського та ін.) і під конвоем відправлено в міську тюрму. Однак дорогою робітники звільнили заарештованих. Після придушення страйку з допомогою півсотні козаків і 2-х батальйонів піхоти було розгромлено й Маріупольську соціал-демократичну організацію, про важливе значення якої для розвитку робітничого руху в Донбасі писала ленинська «Искра»⁵. Через два роки, в травні 1901 р., організація на чолі з А. Шестаковим відновила свою діяльність. Під її керівництвом у Маріуполі було проведено кілька страйків.

Робітники обох заводів стали активними учасниками першої російської революції. Вже 12 січня 1905 р. вони очолили дводенний страйк протесту проти роз-

¹ ЦДАЛ, ф. 26, оп. 1, спр. 560, арк. 72.

² Газ. «Приазовский рабочий», 28 травня 1941 р.

³ ЦДАЛ, ф. 37, оп. 65, спр. 2813, арк. 43.

⁴ Там же, ф. 1405, оп. 521, спр. 452, арк. 38—41; оп. 103, спр. 10094, арк. 2—112; Дніпропетровський обласний партійний архів (далі — ДОПА), ф. 7, оп. 1, спр. 2, арк. 124.

⁵ Газ. «Искра» № 45, 1 березня 1903 р. Выпуск VII, изд. «Прибой», 1929, стор. 26.

стрілу пітерських пролетарів⁶. Протягом весни й літа в Маріуполі відбулося кілька виступів робітників. Пролетарі міста взяли участь і в загальноросійському жовтневому страйку. 13 жовтня 1905 р. на заводі «Нікополь» робітники всіх цехів пред'явили заводоуправлінню ряд вимог. Не одержавши відповіді, вони не виїшли 15 жовтня на роботу. Ввечері того ж дня застрайкували й робітники заводу «Провіданс»⁷.

У ході жовтневого страйку в Маріуполі виникла Рада робітничих депутатів. 15 жовтня учасники мітингу на заводі «Нікополь» за пропозицією більшовиків обрали від цехів представників до Ради. Наступного дня це ж саме відбулося й на «Провідансі». 16 жовтня на мітингу робітників обох заводів було затверджено склад Ради⁸.

19 жовтня в Маріуполі відбувся грандіозний страйк протесту проти царського маніфесту, в якому взяло участь понад 10 тис. чоловік. Страйкували робітники міста й у грудні 1905 р., у 1906 і 1907 рр.

У період реакції готував маріупольських робітників до нових класових боїв Г. І. Петровський, який у 1906—1912 рр. працював токарем спочатку на «Нікополі», а згодом на «Провідансі». Під його керівництвом робітники обох підприємств збирали кошти у фонд газети «Правда»⁹. Ставши в жовтні 1912 р. депутатом ІV Державної думи, він не поривав зв'язків з робітниками. В своїх листах до них Г. І. Петровський давав їм практичні поради щодо проведення революційної роботи. В 1914 р. на «Провідансі» працював В. Я. Чубар, який брав активну участь у діяльності заводської партійної організації.

В роки першої світової війни на обох заводах більшовики організовували антивоєнні виступи, зокрема великий страйк на «Нікополі» в травні 1916 р., що тривав 15 днів¹⁰. Масові арешти під час цього страйку й після нього завдали тяжких втрат заводській партійній організації. Однак це не зломало волі робітників. Вони готувалися до нових рішучих боїв проти капіталістів і самодержавства.

Після перемоги Лютневої революції робітники маріупольських заводів створили Раду робітничих депутатів. Однак більшість у ній, як і в інших містах, захопили меншовики та есери. Більшовики розгорнули боротьбу проти дрібнобуржуазних і націоналістичних партій, за маси. Про зростання їх впливу серед трудящих свідчить збільшення міської організації РСДРП(б). Якщо в липні 1917 р. вона налічувала 100 чоловік, то вже у вересні — близько 3 тис.¹¹. 12 жовтня 1917 р. Маріупольська Рада робітничих і солдатських депутатів стала більшовицькою. Головою її виконкому був обраний робітник заводу «Нікополь», керівник маріупольських більшовиків В. Варганов¹².

У перші дні після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді у Маріуполі створилося своєрідне становище. В заводському районі всю повноту влади здійснювали Рада робітничих і солдатських депутатів і військово-революційний комітет, які спиралися на робітників і Червону гвардію. В місті ж хазяйнувала есерівська міська дума, навколо якої концентрувалися сили контрреволюції. Назрівала збройна боротьба. До неї готувалися як трудящі, так і контрреволюція. Вранці 30 грудня 1917 р. на заклик більшовиків червоногвардійці й робітники рушили в центр міста. На вул. дях розгорівся бій. Надвечір гайдамаки й есерівські загопи були розгромлені. Вся влада в Маріуполі перейшла в руки Ради робітничих і солдатських депутатів¹³.

Згодом трудящі міста із зброєю в руках захищали Радянську владу. Вони вели жорстоку боротьбу проти німецьких і французьких окупантів та білогвардійців. Невмирущою славою укрили себе в роки громадянської війни бійці 1-го Маріупольського радянського полку під командуванням робітника «Ніпоколя» К. Апатова.

Після визволення міста від денікінських банд, 4 грудня 1920 р., заводи «Нікополь» і «Провіданс» було об'єднано і вони стали називатися Маріупольськими об'єднаними металургійними державними заводами. Після смерті В. І. Леніна, на прохання робітників, заводу було присвоєно ім'я Ілліча.

В період побудови фундаменту соціалістичної економіки іллічівці вели перед у соцзмагання. Восени 1930 р. на заводі зародилася його нова форма — змагання за змінно-зустрічний план ударника. Ініціаторами його виступили: в листопрокатному цеху — бригада майстра стана № 4 Л. Шарого, в мартенівському цеху № 3 — сталевар П. Васильєв (нині Герой Соціалістичної Праці), в трубному — старший газівник і. Без-

⁶ ЦДІАЛ, ф. 266, оп. 1, спр. 271, арк. 480.

⁷ Там же, ф. 1405, оп. 530, спр. 186, арк. 80.

⁸ ЦДІАЛ, ф. 1405, оп. 108, спр. 6858, арк. 1—40.

⁹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 163.

¹⁰ ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 16, спр. 158, арк. 24—25.

¹¹ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1957, № 2, стор. 117.

¹² ДОПА, ф. 7, оп. 1, спр. 44, арк. 7—8.

¹³ Донецький обласний державний архів, ф. П-1246, оп. 2, спр. 6, арк. 274.

кровний та ін. Змінно-зустрічне планування швидко поширилося в усіх цехах заводу¹⁴.

ЦК КП(Б)У в спеціальній постанові з цього приводу зазначив, що висунуте перedовими робітниками маріупольського заводу ім. Ілліча й підхоплене рядом інших підприємств змінно-зустрічне планування, як одна з вищих форм соціалістичного змагання й ударництва, є методом боротьби за більшовицькі темпи роботи, за виконання промфінплану по всіх кількісних й якісних показниках. Воно забезпечує участь широких мас в управлінні виробництвом¹⁵.

Застосування змінно-зустрічного планування забезпечило іллічівцям перемогу в першому Всесоюзному конкурсі домен і у Всеукраїнському конкурсі мартенів.

Восени 1935 р. стахановський рух охопив усі галузі народного господарства країни. Ініціаторами його на заводі ім. Ілліча виступили сталевари Н. Толмачов, І. Шашкін, Л. Мірошніченко та ін.

10 листопада 1935 р. Шашкін зварив плавку вагою 107 т за 6 год. 30 хв. (при проектній потужності печі—50 т) й зняв 12,2 т сталі з кожного кв. м поду печі замість 4,5 т за планом. Це був світовий рекорд. Радянський уряд нагородив Шашкіна орденом Трудового Червоного Прапора¹⁶.

Нове піднесення соціалістичного змагання на заводі почалося з виникнення очоленого М. Мазаем руху новаторів за швидкісні плавки й більший зйом сталі з кожного кв. м поду печі. За його ініціативою було реконструйовано спочатку віч № 10, а згодом і всі печі мартенівських цехів №№ 1 і 2. Внаслідок цього збільшилася їх технічна потужність і продуктивність. Приступаючи до роботи на печі № 10 після її реконструкції, бригада Мазая вирішила давати високий зйом сталі не тільки під час окремих рекордних плавок, а постійно. 9 жовтня 1936 р. Мазай зварив плавку за 7 год. 35 хв. і зняв 10,89 т сталі з кожного кв. м поду печі. З того дня новатори почали скорочувати час тривалості плавки й збільшувати зйом сталі. Великої перемоги бригада добилася 15 жовтня, коли зварила плавку вагою 103,5 т за 6 год. 50 хв. Зйом сталі становив 13,62 т. Це був новий світовий рекорд¹⁷. Досвід і методи роботи Мазая стали надбанням усіх сталеварів заводу.

Мазай виступив ініціатором всесоюзного соціалістичного змагання сталеварів за швидкісні плавки й високий зйом сталі. 24 жовтня 1936 р. сталевари заводу ім. Ілліча викликали через газету «Правда» всіх сталеварів країни на змагання.

28 жовтня Мазай домогся нового великого успіху, знявши 15 т сталі з кв. м поду печі. Плавка тривала 6 год. 40 хв. Новатор вийшов переможцем у всесоюзному змаганні, знявши в середньому 12,18 т сталі¹⁸.

В результаті руху новаторів мартенівські печі різко збільшили виплавку сталі. Мартенівський цех № 2, де працював Мазай, уже 20 листопада 1936 р. виконав річний план. Виробництво сталі на заводі зросло на 215 236 т¹⁹. Для такого приросту її виплавки за старої продуктивності печей необхідно було б побудувати додатково 8 нових мартенів. Змагання за перекриття технічної потужності агрегатів розгорнулося в усіх цехах заводу. 10 березня 1938 р. Мазай зварив плавку за 6 год. 30 хв. й зняв 15,5 т сталі. Йі середній зйом за I квартал 1938 р. становив у нього 12,14 т²⁰.

На віроломний напад гітлерівської Німеччини у червні 1941 р. іллічівці відповіли величезним патріотичним піднесенням. Їх лозунгом стало: «Бити ворога працею». Хід воєнних дій зумовив необхідність демонтажу й евакуації заводу. Частину цехів вивезли на Урал. Ті з іллічівців, які встигли евакуюватися, героїчно працювали в тилу. За доблесну працю й умілу організацію виробництва на Уралі багатьох з них, зокрема А. Пятуніна, Г. Холіна, П. Кочергу, було нагороджено орденами. Однак не все устаткування заводу вдалося вивезти. Проте за 23 місяці хазяйнування в місті гітлерівцям не вдалося відновити основне металургійне виробництво й енергетичне господарство заводу. Вони не змогли виплавити й вивезти жодної тонни чавуну й сталі. Іллічівці не хотіли працювати на окупантів. Жорстоким терором фашисти намагалися зломити їх волю до опору. Вони розстріляли в Маріуполі понад 50 тис. чоловік²¹ і серед них багато іллічівців, у тому числі прославленого сталевара М. Мазая, депутата Верховної Ради УРСР Н. Пузирьова, старого більшовика А. Заворуєва та інших, чийми виробничими успіхами до війни заслужено пишався весь радянський народ.

¹⁴ М. Лазаренко. Встречно-сменный побеждает. М., 1931, стор. 6—10; газ. «Приазовский рабочий», 13 й 22 грудня 1931 р.

¹⁵ Газ. «Приазовский пролетарий», 15 грудня 1931 р.

¹⁶ Газ. «Социалистический Донбасс», 9 грудня 1935 р.

¹⁷ Газ. «Приазовский пролетарий», 16 жовтня 1936 р.

¹⁸ Газ. «Правда», 17 листопада 1936 р.

¹⁹ ДОПА, ф. 251, оп. 1, спр. 302, арк. 6.

²⁰ Газ. «Ильичевец», №№ 58 і 76, 1938 р.

²¹ ДОПА, ф. 24, спр. 2, арк. 116.

Однак маріупольці не схилили голови перед ворогом. У місті діяло кілька підпільних груп. Вони писали й розповсюджували антифашистські листівки, організовували втечі військовополонених, постачали їм продукти, одяг, перешкождали введенню в дію машин і агрегатів на підприємствах Маріуполя. Так, з перших днів окупації комуністи О. Фролов і М. Радченко виводили з ладу електромотори на верстатах. Коли залишатися на заводі більше не можна було, О. Фролов перейшов у партизанський загін.

Наприкінці 1941 р. у Маріуполі почала діяти підпільна група молоді, до складу якої входили комсомольці брати М. і В. Пашуки, В. Мамич, О. Кравченко, В. Долгополов. Вони знайомили населення із зведеннями Радінформбюро й знищували зрадників. Наприкінці березня 1942 р. у перестрілці з поліцаями загинув М. Пашук. Кравченка, Мамича і Долгополова було заарештовано і після жорстоких катувань повішено.

Зразу ж після визволення міста радянськими військами іллічівці з величезним ентузіазмом взялися за відбудову заводу. Вони першими в Донбасі дали метал для фронту й тим самим внесли вагомий вклад у справу розгрому гітлерівської Німеччини.

Навесні 1946 р. на заводі з новою силою розгорнувся рух за швидкісні плавки й високий зйом сталі з кожного кв. м поду печі. Ініціатором його виступив М. Кучерін, який уперше довів можливість варити швидкісні плавки на твердому чавуні. «Значення кучерінського руху,— зазначала 12 травня 1946 р. передова «Правды Украины»,— полягає в тому, щоб усі агрегати давали більше металу, працювали на повну потужність».

За видатні заслуги перед Батьківщиною в 1947 р. завод ім. Ілліча нагороджено орденом Леніна, а 534 його працівники — орденами і медалями СРСР²². 19 липня 1958 р. звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно старшим майстрам І. Луту, Є. Страхову, О. Дерев'янкінку та майстру П. Васильєву.

За роки післявоєнних п'ятирічок завод повністю відбудовано. Починаючи з 1958 р. тут споруджено 3 потужні доменні печі, унікальні прокатний стан «1700» і слябінг «1150», новий мартенівський цех з найбільшими в світі печами, конверторний цех, нові трубозварювальні стани, цех холодного прокату й аглофабрика.

Іллічівці докладають зусиль до того, щоб швидше освоїти проектні потужності нових унікальних агрегатів і дати більше металу Батьківщині. Розробивши заходи по їх достроковому введенню в дію, колектив заводу в грудні 1964 р. закликав усіх робітників та інженерно-технічних працівників промислових підприємств України швидше освоювати проектні потужності²³.

Своїми ділами іллічівці примножують революційні й трудові традиції старшого покоління. Багато з них беруть участь у соціалістичному змаганні за комуністичне ставлення до праці. У вересні 1962 р. бригада мартенівського цеху № 1, очолювана М. Гондою, виступила ініціатором змагання за збільшення погодинної продуктивності агрегатів²⁴. У грудні 1963 р. сталевар Л. Казміріді запропонував щозміни давати 5 т надпланової сталі у фонд розвитку великої хімії.

Наприкінці 1964 р. бригади 6-ої печі мартенівського цеху № 1 М. Гонди, А. Бульського, Г. Демиденка й В. Якименка викликали на змагання за найбільшу виплавку сталі в 1965 р. сталеварів з 33-ої печі Магнітогорського комбінату. Іллічівці вийшли з нього переможцями, виплавивши на своїй печі за рік 568 тис. т сталі. У 1966 р. сталевари 6-ої печі перекрили її проектну потужність (650 тис. т) і виплавили 768 тис. т сталі. Вступаючи в ювілейний 1967 р., вони взяли зобов'язання зварити 810 тис. т сталі.

25 березня 1966 р. за видатні успіхи в розвитку чорної металургії Президія Верховної Ради СРСР присвоїла звання Героя Соціалістичної Праці сталевару М. Гонді й директору заводу В. Куликову.

Патріотичними трудовими ділами зустрічають іллічівці 70-річчя свого заводу й 50-річчя Радянської влади. У колективу заводу ім. Ілліча — славна історія й ще більше славне сучасне й майбутнє, яке створюється руками будівників комунізму.

Д. М. ГРУШЕВСЬКИЙ

²² Газ. «Приазовский рабочий», 10 червня 1947 р.

²³ Газ. «Приазовский рабочий», 2 грудня 1964 р.

²⁴ Газ. «Приазовский рабочий», 4 вересня 1962 р.

Ф. К. ВОВК

(До 120-річчя з дня народження)

В цьому році минає 120 років з дня народження всесвітньо відомого вченого антрополога, етнографа і археолога Федора Кіндратовича Вовка. Він займався також питаннями історії, історії літератури, мистецтва та був в свій час відомим публіцистом.

Народився Ф. К. Вовк (Волков) у селі Крячківцях Пирятинського повіту Полтавської губернії 5 березня 1847 р. Після закінчення Ніжинської гімназії в 1865 р. поступив до Новоросійського університету, а потім перейшов у Київський — на природничий відділ.

Вже в студентські роки Ф. Вовк, займаючись в основно хімією і ботанікою, під впливом професорів М. П. Драгоманова і В. Б. Антоновича захопився археологією, історією культури і етнографією.

1874—1876 рр. він працює в канцелярії Київської контрольної палати помічником ревизора губернського секретаря та бере активну участь в роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства як засновник і дійсний член товариства. «Программа Юго-Западного отдела Русского Географического общества для собиранія сведеній по этнографіи», яка була двічі видана, — його перша оригінальна праця з етнографії. У 1874 р. на III Археологічному з'їзді Ф. К. Вовк виступив з повідомленням про південноруський орнамент, яке було надруковане пізніше в працях з'їзду.

У 1875—1876 рр. разом з професором В. Б. Антоновичем працює в археологічній експедиції в Київській та Волинській губерніях.

Переслідуваний царизмом Ф. Вовк у 1879 р. виїхав за кордон. З метою етнографічного та історичного дослідження українського населення Добруджі та болгар, він кілька разів подорожує по Болгарії. Результати цих досліджень були опубліковані в журналах¹. До цього часу належить і вивчення ним численних етнографічних та археологічних колекцій в музеях Відня, Рима, Неаполя, Флоренції, Берна, Женеви, Цюриха і нарешті Парижа. Постійно проживає в Парижі, де займається анатомічною антропологією, порівняльною етнографією, первісною археологією. Тут дослідник пройшов школу таких буржуазних вчених, як Брок, Манувріє, Тейлор, Галлі та ін. в «Антропологічній школі», «Школі вищих досліджень», «Музеї історії природи», «Музеї Трокадера». Одночасно Ф. Вовк працює над розробкою питань «української антропології, етнології, передісторії».

У 1900 р. він один з організаторів археологічного відділу Всесвітньої виставки. З 1901 по 1905 рр. на запрошення і за рекомендацією організаторів Російської Вищої школи суспільних наук в Парижі І. І. Мечнікова і М. М. Ковалевського викладав тут соматичну антропологію, доісторичну археологію і етнографію². У 1905 р. Ф. Вовк був удостоєний ступеня доктора природничих наук за працю «Скелетні видозміни ступні у приматів і в людських расах».

Це ж дослідження премійоване Паризьким антропологічним товариством. Друга велика праця вченого «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» принесла її автору світове визнання.

Незважаючи на вимушену відірваність від батьківщини, Ф. К. Вовк продовжує дослідження минулого й сучасного українського народу. На різних наукових конгресах і в спеціальних виданнях він постійно подає відомості про наслідки науково-дослідної роботи на Україні, бере активну участь у редагуванні відомого часопису «Антропологія» (фр. мовою), що виходив в Парижі, і одночасно редагує «Матеріали до україно-руської етнології», які видавалися у Львові.

Наприкінці 1905 р. Ф. Вовк переселився до Петербурга, де читав лекції з антропологічних наук у Вищій школі П. Ф. Лесгафта, а з 20 лютого 1907 р. — в Петербурзькому університеті по кафедрі географії та етнографії³. Він вів курс анатомічної антропології, доісторичної археології і порівняльної етнографії, а також практичні заняття з стереометрії і по вимірах на живій людині. За 10 років роботи в університеті Ф. Вовк багато зробив для обладнання лабораторії найновішими й націннішими приладами, для створення великої антропологічної колекції⁴. Одночасно вчений провів велику роботу по організації української частини Етнографічного відділу Російського музею в Петербурзі.

¹ Задунайська Сечь по местным воспоминаниям и рассказам, журн. «Киевская старина», 1883, т. I—V; Экономические и этнографические заметки о Болгарии, журн. «Русская мысль», 1885; Русские колонии в Добрудже (историко-этнографический очерк), журн. «Киевская старина», 1898, т. I—III; та ін.

² Науковий архів Інституту археології АН УРСР, Особиста справа Ф. Вовка.

³ Архів Російського музею в Ленінграді, опис 2. Особовий склад, 1894—1917.

⁴ Науковий архів Інституту археології АН УРСР. Особиста справа Ф. Вовка.

Ф. К. Вовк досліджував Галичину, Буковину, Передкарпаття і Закарпаття. Організовані ним експедиції мали на меті не лише вивчення культури й побуту народу, а й збирання етнографічних колекцій. У 1908 р. він вивчав Чернігівську губернію, в 1909 р.— Волинську, в 1910 р.— Кубань та півострів Тамань, у 1911 р.— етнографічні особливості Херсонської губернії. Неодноразово був за кордоном — в Румунії, Угорщині, Скандинавії з метою досконального ознайомлення з музеями та придбання етнографічних експонатів.

28 грудня 1917 р. Рада Петроградського університету присуджує Ф. Вовку вчений ступінь доктора географії та антропології *honoris causa*, а згодом його обирають професором Київського університету по кафедрі географії та антропології і запрошують взяти участь в організації Української Академії наук. По дорозі на Україну він захворів і 30 червня 1918 р. помер у Жлобині.

Ф. К. Вовк створив свою школу, мав учнів. Серед них слід назвати відомих радянських вчених — археолога і етнографа С. І. Руденка, етнографа Д. А. Золотарьова, українського археолога П. П. Єфименка, антрополога О. Г. Алешо, який в радянський час розгорнув антропологічну та етнографічну діяльність на Україні, зокрема створив на основі колекцій Ф. Вовка Музей антропології та етнографії ім. Ф. Вовка АН УРСР, що пізніше збагатився новими колекціями. Можна лише пошкодувати, що ці колекції уже з 30-х років перебувають на консервації, і поповненням їх ніхто не займається.

За свої праці по антропології, етнографії і археології, головним чином за роботи «Этнографические особенности украинского народа»⁵ и «Антропологические особенности украинского народа»⁶ Ф. Вовк був нагороджений Великою золотою медаллю Відділення етнографії Російського географічного товариства.

Як вчений Ф. Вовк був в основному антропологом в розумінні французької буржуазної антропологічної школи, яка ставить завданням вивчення людини в її рахових та культурних особливостях. Отже, в антропологію включаються «анатомічна антропологія, палеоетнологія і етнографія». Представники зазначеної школи вважають ці науки головними галузями антропології. Ф. Вовк саме і був їх послідовником.

Предметом етнографії він вважав побут, який є наслідком колективної діяльності народу, спрямованої на задоволення його життєвих потреб. Ті форми, яких набуває сама ця діяльність і її результати (це й побутові речі, психічні та соціальні явища), складають поняття побуту — предмету етнографії. Щодо факторів, якими обумовлюється створення зазначених предметів і явищ, Ф. Вовк пише так: «Під впливом різних факторів — раси, оточуючого середовища, традиції і зрештою культури кожний народ створює ці предмети і ці явища по-своєму. І тим оригінальніше, чим сам цілісніший як расова і суспільна група»⁷. Отже, йдучи за ним, потрібно визнати расу, принаймні в деякій мірі, як носія культури народу. Але при цьому слід зазначити, що народ і раса (будь-які антропологічні групи також) не є тотожні.

Отже, неправомірно є ототожнення антропологічної класифікації з класифікацією явищ культури, а значить і мови. Проте Ф. Вовк пішов саме по цьому шляху.

Зазначена концепція вченого яскраво виявилась в антропологічних та етнографічних працях, є в них і інші помилки, наприклад, дослідник переоцінював роль культових елементів в обрядовості тощо.

Проте Ф. Вовк посідає в науці, можна без перебільшення сказати, видатне місце. Йому належить заслуга широкої організації збору етнографічних матеріалів та їх публікації в Росії і головним чином на Україні. Так, з його іменем та іменем І. Я. Франка зв'язано створення першого періодичного етнографічного видання «Матеріали до українсько-руської етнології» (1899 р.). Він був редактором його перших семи томів, які вийшли протягом 1899—1905 рр. Велике наукове значення має також створене Ф. Вовком у 1908 р. видання «Матеріали по этнографии России», перші два томи якого він сам редагував.

Зібрані ним самим антропологічні та етнографічні матеріали становлять значну наукову цінність, що було визнано з перших днів Радянської влади. Неодмінний секретар Академії наук С. Ольденбург писав у 1918 р. прохання до міських властей, щоб в лєнінградську квартиру Ф. Вовка нікого не вселяти, тому що там є рукописи та анкетні аркуші по племінному складу населення Росії, єдині в своєму роді (унікуми) і бібліотека, які потребують ретельної охорони (лист № 464 від 27 березня 1918 р.). Подібне посвідчення було видано і наркомом освіти А. В. Луначарським 29 березня 1918 р.⁸

Праці Ф. Вовка, наприклад, про дерев'яну церковну архітектуру, обрядове вживання саней тощо, хоч і не задовольняють нас з боку методологічного, відзначаються насиченістю фактичним матеріалом. Щодо цього величезний вклад в науку становить

⁵ Украинский народ в его прошлом и настоящем, Пг., 1916.

⁶ Там же.

⁷ Ф. Волков. Этнографические особенности украинского народа. Украинский народ в его прошлом и настоящем, стор. 455.

⁸ Науковий архів Інституту археології АН УРСР. Особиста справа Ф. Вовка.

його монографія «Шлюбний ритуал та обряди на Україні», яка спочатку вийшла в Болгарії, а через кілька років у Франції (1892 р.). Українською мовою вона побачила світ лише 1927 р.⁹ У цій праці Ф. Вовк твердить, що родина в сучасному її стані розвинулась з дуже старих її форм відповідно до нових економічних, політичних та релігійних умов. Хоч в монографії немає мови про вирішальний фактор розвитку суспільства — виробничі відносини, від впливу якого залежить походження всіх суспільних явищ, зокрема сім'ї, але це дослідження містить багато цінного. З'ясовуючи, як у весіллі знаходять вияв стародавні форми сім'ї, автор дає ще й класифікацію культурних і міфологічних елементів.

З етнографічних праць Ф. Вовка чи не найбільшої уваги заслуговують його «Етнографічні особливості українського народу». Про неприйнятність її спрямування уже сказано, проте, вона довго служила настільною книгою для етнографів навіть у радянський час. Це був перший узагальнюючий етнографічний огляд українського народу, причому Ф. Вовк написав його на матеріалі майже ним одним зібраному, принаймні, що стосується матеріальної культури.

В галузі історико-літературній його заслуги теж значні. Оцінюючи Т. Г. Шевченка, як відзначає О. І. Дей, він «на тому етапі піднісся до розуміння глибокої революційної ролі поета»¹⁰. Йдеться про працю С-а (Ф. Вовк) «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя», вміщену в четвертій збірці женецької «Громади» за 1879 р. Ф. Вовк вважав великою помилкою називати Шевченка поетом вузько національним. Типовою для нього, твердить учений, була цілком інша ідея — гуманна ідея міжнародного братерства.

Ф. Вовк і до еміграції, і в еміграції виступав на сторінках революційно-демократичних видань, про що уже йшла мова, зокрема в згаданій праці О. І. Дей. Про спільність поглядів революційного демократа С. Подолинського і Вовка свідчать листи його та листи-відповіді¹¹. Пізніше він відійшов від участі в революційному русі.

Праці Ф. К. Вовка з антропології, етнографії та інших галузей знань не втратили свого значення й сьогодні.

Г. Ю. СТЕЛЬМАХ,
М. П. ПРИХОДЬКО

⁹ Ф. Вовк. Шлюбний ритуал та обряди на Україні, «Студії з української етнографії та антропології», Прага, стор. 216.

¹⁰ І. О. Дей. Українська революційно-демократична журналістика, К., 1959, стор. 438.

¹¹ Див. Науковий архів Інституту археології АН УРСР, ф. А, В/3411—3415. Листи С. Подолинського Ф. Вовку від 25 січня 1880 та 6 лютого 1850 р.

УСТИМ КАРМАЛЮК

(До 180-річчя з дня народження)

Виникнення й розвиток селянського руху, очоленого Устимом Кармалюком, припадає на 10—30 роки XIX ст.

Тяжким було в той час життя трудящих під владою російських, українських, польських панів та урядовців. Російський царизм давав право поміщикам повністю розпоряджатися своїми людьми. Кріпака можна було продати, безкарно катувати, віддавати в рекрути, засилати на каторжні роботи чи міняти на собак. Покріпачені селяни часом «від неділі до неділі» гнули натруджені спина на «вражій панщині», залишаючи необробленими свої убогі ниви. Як звичайно, панщина доповнювалася гуртовими роботами, — так званими шарварками, закосками тощо у недільні дні. Селянин відбував різні повинності й платив безліч усяких податків: подушне, дворове, повіконне, за худобу, за землю, за воду, за ліси й пасовиська. Ще важче жилося кріпакам, які працювали на поміщицьких та казенних підприємствах. Від податків та повинностей, від сваволі чиновництва знемагали й державні селяни. Лише незначна частина селянства, внаслідок класового розшарування, перетворювалася у сільських багатіїв і поряд з поміщиками експлуатувала бідноту.

Поневолені народ не хотів коритися експлуататорам, боровся з ними як міг. Кріпаки часто тікали від панів, відмовлялися відбувати панщину, вели партизанську боротьбу. Антикріпосницькі повстання — вершина селянської боротьби — спалахували по всій країні з часу запровадження кріпацтва. У першій половині XIX ст. в Росії

відбулося більш як тисяча селянських заворушень. На Україні селянські виступи охопили чимало сіл Київської, Полтавської, Харківської губерній. Особливо гострих форм селянський рух набрав на Поділлі, де кріпосницький гніт поєднувався з гнітом національно-релігійним.

Майже чверть століття боротьбу повсталих селян тут очолював відважний бунтар-месник Устим Кармалюк. Своєю безмежною ненавистю до гнобителів, невтомним піклуванням про долю народу, винятковою енергією, величезною мужністю і силою волі подільський ватажок завоював широку любов і повагу.

Дворянсько-буржуазні історики намагалися зобразити народного героя розбійником, карним злочинцем, який грабував усіх, хто потрапляв під руку, проливав кров невинних. Бойових товаришів Кармалюка ці вчені показують п'яницями, злодіями й душогубами.

Українські буржуазно-націоналістичні історики, виходячи з облудної «теорії єдиного потоку», галасуючи про безкласовість і безбуржуазність української нації, твердили ніби Кармалюк боровся лише проти гніту польських панів над усім українським народом, і замовчували класову цілеспрямованість антикріпосницького руху подільського селянства.

Ворожість, антинауковість положень таких «дослідників» викрила марксистсько-ленінська наука, довідавши, що народ може висувати з своїх рядів організаторів, керівників, здатних очолити його боротьбу. Таким і був Кармалюк.

Устим Якимович Кармалюк пройшов тернистий, але разом з тим славний життєвий шлях. Народився 27 лютого 1787 р. в с. Головчинцях (тепер с. Кармалюкове) Літинського повіту Подільської губернії в родині бідного кріпака, який належав пану Андрію-Йосипу Пігловському. Безрадісно проходило Устимове дитинство. Ще важкими були юнацькі роки. Виснажлива підневільна праця, поміщицька сваволя пробудили у ньому ненависть до кріпацтва і його захисників. Вісімнадцятирічного Устима Кармалюка, який тільки-но одружився з своєю односельчанкою Марією Щербою, забрали до панського двору. 1812 р. за неслухняність і непокору його віддали у солдати, хоч за наказом Олександра I рекрутів з Поділля тоді не брали в зв'язку з чумою, що там лютувала.

Надзвичайно палкий і енергійний, Устим Кармалюк не схотів коритися долі. Він скоро утік разом з свояком Данилом Хроном — селянином з села Вівсяники, який став відтоді його вірним другом.

Кармалюк відразу ж порухався з своїм паном, спаливши його гуральню. Це стривожило місцеве панство й представників уряду. За втікачами кинули погоню, і обох спіймали. Військовий суд виніс лютий вирок — 500 ударів шпіцрутенами кожному, а потім — в Кримський штрафний батальйон.

Далекий шлях з Кам'янець-Подільського до Криму проходив через с. Панівці. Тут Устим Кармалюк і його побратим втекли з-під варти. Густі панівецькі чагарники та глибокі яри понад р. Смолччя врятували їх. Опинившись на волі, рішучий і кмітливий Кармалюк почав згуртовувати скривджених, знедолених бідаків для активної повстанської боротьби проти поміщиків, чиновників, сільських багатіїв,

З цього часу активізувався на Поділлі селянський рух, в якому згодом узяли участь не тільки сотні й тисячі кріпаків, а й утікачі з царської армії (зокрема багато росіян), містечкова біднота й так звана загонова шляхта, що була на грані розорення.

Після нового арешту 1817 р. суд виніс Кармалюку смертний вирок, який пізніше було замінено 25 ударами батога та засланням у Сибір на десятирічну каторгу. По дорозі в Сибір Кармалюк і Хрон утекли з етапної в'язниці у В'ятській губернії й повернулися на Поділля. Наприкінці 1818 р. Кармалюк з'являється в околицях містечка Бара, а потім переходить до Балтського повіту, де створює чималий загін, місце якого змінює з неймовірною швидкістю, скрізь піднімаючи селянство на боротьбу. Популярність безстрашного ватажка день у день зростає, навколо нього збираються все нові й нові бійці. У кожній селянській хаті він знаходив притулок, а коли треба — і надійне сховище.

Уряд оголосив на Поділлі військовий стан. Представники панівного класу докладали багато зусиль, щоб покінчили з своїм смертельним ворогом. Зробивши облаву, вони захопили Кармалюка і під посиленою вартою, прикутого до воза, його повезли в літинську в'язницю. Дізнавшись про лихо, яке спіткало їхнього захисника, селяни юрбами виходили на дорогу, щоб привітати його й попроситися з ним. Кармалюк тримався бадьоро, навіть жартував і обіцяв скоро повернутися, щоб жорстоко відплатити народним гнобителям.

В період слідства в Літині Кармалюк, як завжди, не занепадає духом, а щоб обдурити своїх катів, назвався Василем Гавриленком, родом з Галичини, збіглим солдатом з Костроми. Він навіть показував документи, розмовляв російською мовою і заперечував усі пред'явлені обвинувачення. Тоді йому влаштували провокаційну зустріч з сім'єю. Восьмирічний син Остап кинувся до ніг Кармалюка: «Тату, таточку, не кидай нас!» Діти цілували закуті батькові руки, пригорталися до нього. Однак Кармалюк продовжував стояти на своєму.

З Літина Кармалюка направили в Кам'янець-Подільський фортецю, звідки він 1823 р. спробував утекти, однак був поранений у ногу під час сутички з вартою, і

всю осінь просидів прикутий ланцюгом до кам'яного стовпа в одиночному казематі страшної Папської башти. Взимку 1824 р. після прилюдного покарання на кам'янецькому майдані біля ратуші сто одним ударом батога й таврування розпеченим залізом, був відправлений на довічну каторгу в Сибір.

Два роки гнали закутого Кармалюка до далекого Тобольська. Деякий час він відбував каторжні роботи на Ялutorовській гуральні, потім на Тобольському мідно-плавильному заводі, звідки знову втік.

Влітку 1826 р. Кармалюк з'явився в Києві, а згодом, під виглядом чумака, пробрався на рідне Поділля. І знову організований ним загін проводить сміливі і вдалі операції. Пани б'ють на сполох. Проти повстанців виставлялися великі військові частини, влаштовувались численні облави.

17 червня 1827 р. через зраду учасника загону дрібного шляхтича Ольшевського Кармалюка схопили в с. Кальній Деражні. Коли його зв'язаного, під посиленою вартою відправляли в Летичів, він палко закликав селян, які зійшлися, щоб попроситися з своїм ватажком, не коритися панству. На пропозицію покаятися герой сміливо заявив: «Доки пан панує, Кармалюк не візьме плуга в руки, не покине зброї. Оце моя відповідь». Згідно з вирокom Подільського суду його вдруге покарали сто одним ударом батога і знову заслали на довічну каторгу. Найближчих його побічників також покарали батогами і заслали на каторгу, 180 селян віддали в солдати, багатьох після тілесної кари залишили під наглядом поліції та поміщицьких економів. У березні 1828 р. ще раз помандрував закутий у кайдани Кармалюк знайомими шляхами в Сибір.

Радість панів була передчасною, бо й цього разу Кармалюк утік і 1830 р. вже діяв у Подільській губернії, де на той час особливо посилилася антикріпосницька боротьба селян.

Налякані поміщики звернулися за допомогою до уряду. Для придушення селянського руху на Поділлі було створено з представників летичівського й літинського земських судів так звану Галузинецьку комісію. Очоловав її спеціальний вищий чиновник Візерський. Та ніякі заходи царського уряду не могли придушити дій повстанців. Кармалюк вирішив підняти велике повстання, але його наміри не здійснилися, бо восени 1830 р. на Поділлі спалахнула епідемія холери. Саме в цей час панські посіпаки виказали схованку Кармалюка в Новій Синяві. Але й тепер тюремні ґрати і мури не змогли втримати того, хто присвятив своє життя служінню народові. Через два роки Кармалюк, розібравши стелю в камері, втік з літинської в'язниці і з новим зав'язанням взявся за зброю.

Тоді царський уряд вирішив остаточно порахуватися з відважним народним месником, застосувавши випробуваний уже метод провокації. 8 жовтня 1835 р. Кармалюк прибув у с. Шляхові Коричинці, щоб підготувати напад на поміщика Волянського. В ніч на 11 жовтня ватажок призначив зустріч із своїм товаришем Юрком Самковим у хаті завербованої Галузинецькою комісією Оляни Прокопчук, чоловік якої також був кармалюківцем. Замість того, щоб попередити про зустріч Юрка Самкового, вона повідомила пана Волянського. Кармалюк серед ночі постукав у вікно до Прокопчук. Там була влаштована засідка на чолі з шляхтичем Рудковським. Коли відчинили двері, Кармалюк звернув увагу на якийсь шелест у синях і запитав, хто там. Прокопчук відповіла, що то вівіці. В цю ж мить пролунав постріл. Кармалюк упав з простріленою скронею.

Так поміщицька куля обірвала на 48 році життя героїчного сина українського народу Устима Кармалюка.

Кілька днів возили по селах і містах тіло вбитого борця, щоб народ бачив, що нічого вже надіятися на нього. Закопали Кармалюка в окопі біля летичівського кладовища і землю зарівняли.

З глибоким сумом зустрів народ страшну звістку. Пани ж раділи, вітаючи один одного з перемогою. Збереглися документи про те, що цар Микола I викликав убивцю Кармалюка до Петербурга, розмовляв з ним і нагородив діамантовим перстнем.

Після трагічної смерті Кармалюка селянський рух на Поділлі не припинився. Як і раніше, палали панські маєтки, а поневолювачі трудового народу зазнавали справедливої кари. Шляхтич Рудковський, боячись помсти, втік за кордон. Галузинецька комісія до 1839 р. вела слідство в справі Кармалюка і його співучасників. Вона зареєструвала понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки і притягла до суду 2700 чоловік. За 23 роки діяльності Кармалюка до лав активних борців стало близько 20 тис. пригноблених.

Але незважаючи на велику кількість учасників, значний територіальний розмах, селянський рух, очолений Кармалюком, не вилився в рух загальнонародний. Неорганізованість і стихійність привели його до поразки.

Героїчні подвиги Устима Кармалюка прославлені в піснях і легендах, відомих не лише на Україні, але й далеко за її межами. Світлий образ самовідданого борця за щастя трудящих привертає і привертає увагу видатних діячів української та російської культури й мистецтва: письменників, художників, скульпторів, кіномитців. Кармалюком захоплювались Т. Шевченко і М. Горький. Йому присвятили свої твори

письменники Марко Вовчок, М. Старицький, С. Васильченко, А. Малишко, В. Кучер, В. Суходольський, художник В. Тропінін, скульптор Я. Красножон та ін.

Минуло 180 років з дня народження Кармалюка, але пам'ять про нього не-вмирує. Вдячні нащадки ніколи не забудуть свого героя.

В. І. ТИЩЕНКО

ЯН АМОС КОМЕНСЬКИЙ І УКРАЇНА

(До 375-річчя з дня народження)

Славного сина чеського народу Яна Амоса Коменського (28 лютого 1592—15 листопада 1670) справедливо вважають одним з творців сучасної педагогічної науки. В численних філософських і педагогічних працях він виступив як прихильник загальної демократичної освіти, створив першу систему раціональної дидактики, обґрунтував величезне значення рідної мови в процесі виховання і навчання. Важко переоцінити вплив, який мали на розвиток шкільної освіти його знаменита «Велика дидактика» та підручники, насамперед «Відкриті двері мов» та «Світ у малюнках». Чимало цінних філософських та педагогічних поглядів висловлено і в творах, які за задумом автора мали стати частинами «Пансофії» — зведеної праці про всі нагромажені людством знання. Врешті, потребу докорінної перебудови людського суспільства Коменський доводив у своїй найбільшій, на жаль, незавершеній праці — «Загальні консультації про поліпшення людських справ».

У 1628 р. Ян Амос Коменський був змушений покинути Чехію і понад сорок років, аж до самої смерті, перебував у еміграції в різних країнах. Але й відірваний від батьківщини вчений залишався полум'яним чеським патріотом, активним борцем за визволення рідного народу. Великий педагог прагнув сприяти піднесенню освітнього рівня своїх земляків, щоб посилити національну свідомість чеського народу і допомогти йому встояти в тяжкі роки іноземного поневолення. Неоцінним вкладом Коменського в скарбницю чеського письменства є твори, написані рідною мовою: проповіді та релігійні гімни, відомий «Лабіринт душі та рай серця», де дано гостру критику вад тогочасного суспільства, й інші.

Я. А. Коменський довго жив у польському місті Лешні, а в 1650—1654 рр. — у Шаришпотоці (Північна Угорщина). У 1644 р. він побував у великому князівстві Литовському, щоб взяти участь у нараді протестантів Речі Посполитої в м. Орлі. Йому, безперечно, не раз доводилось зустрічатись з представниками українського та білоруського населення багатонаціональної шляхетської Речі Посполитої. Численні документи свідчать, що Коменський з увагою і симпатією ставився до визвольної боротьби українського народу. В проповіді, виголошеній 1651 р., він нагадував князеві Трансільванії Сігізмунду Ракоцію про необхідність тривогого миру в Європі, а також визволення сусідніх народів, у тому числі українців та білорусів, «від ярма антихристиян» — польсько-католицьких феодалів¹. У грудні 1655 р. Костянтин Шаум, особистий секретар нового князя Трансільванії Георгія II Ракоція, писав Коменському про «найтісніший союз... для спільного добра» між Україною і Трансільванією². Якраз в цей час педагог-патріот брав участь у налагодженні політичних контактів між тодішніми союзниками України — Трансільванією і Швецією, прагнучи до зміцнення антикатолицької коаліції держав³. В листі своєму послідовнику С. Гартлібові до Лондона Коменський висловлював жаль з приводу невдалого походу на Польщу об'єднаних військ Георгія II Ракоція і полковника Запорізького війська Антона Ждановича*. У березні 1658 р. чеський діяч повідомляв того ж Гартліба про перемогу безстрашних воїнів — козаків над татарами, а також про напад запорожців на турецькі кораблі, захоплення ними «того міста на березі Понта Евксінського, де виставляються на продаж невільники» і про визволення українськими козаками численних турецьких бранців, зокрема угорців. Понад 600 полонених перебувало у своїх визволителів, які забезпечили їх харчами та одягом, щоб ті змогли відновити вичерпані неволею сили. За словами Коменського, турецький султан, стурбований козацькими по-

¹ А. Нейбергер. Jean Amos Comenius (Komensky), Paris, 1928, стор. 86.

² Л. Феденко. Політичні плани Я. А. Коменського і Україна, Прага, 1932 (відб. з Праць Українського Високого педагогічного ін-ту в Празі, т. 2), стор. 9.

³ М. Ф. Даденков. Коменський і визвольна боротьба українського народу в XVII в., журн. «Радянська школа», 1946, № 3, стор. 33.

* В одному з пізніших листів Коменський називав А. Ждановича генералом козаків.

ходами, запропонував козакам перемир'я, однак останні не відповіли на цю пропозицію⁴.

Враховуючи тісні зв'язки Яна Амоса Коменського з англійськими політичними діячами⁵, можна припустити, що саме за посередництвом ученого або його співробітників мала місце спроба налагодити безпосередні зв'язки Олівера Кромвелля з Богданом Хмельницьким. На жаль, від приписуваного Кромвеллю листа до Хмельницького зберігся лише початок («Богдан Хмельницький, божою милістю генераліссимус війська і старовинної грецької релігії, ...пострах і знищувач польської шляхти, завоєвник фортець, знищувач... антихриста...»⁶).

Я. А. Коменський цікавився не лише політичним, але й культурним життям українського народу. Однак припущення Є. М. Мединського про вплив братських шкіл України та Білорусії на педагогічну систему Коменського, на нашу думку, недостатньо обгрунтоване. Схожість між окремими місцями статуту школи Львівського братства і працями чеського педагога є лише в тих питаннях, вирішення яких на той час вже було спільним надбанням гуманістичної педагогіки в різних країнах Європи⁷.

Становище на Україні в XVI—першій половині XVII ст. в багатьох відношеннях було подібним до становища Чехії після втрати державної незалежності. В умовах іноземного поневолення в обох країнах збереження самобутньої національної культури викликало необхідність поширення шкільної освіти, її демократизації. Природно, що вихованим на демократичних традиціях братських шкіл діячам української культури близькими були основні принципи педагогіки Я. А. Коменського. І, очевидно, не випадково в передмові до одного з видань Львівського братства («Таблиця невидима серця чоловічого», 1666) знаходимо ті ж ідеї, що їх висловлював Коменський в трактаті «Жива друкарня, або мистецтво ощадного, але масового і досконалого відбивання мудрості не на папері, а на розумі» (1657). Зокрема великий чеський педагог писав: «Здібності кожної людини подібні до чистої (пустої) таблиці, на якій природно ще нічого не написано, але з часом може бути записане все»⁸. Так само і автор передмови до праці львівського братства порівнював людський розум з таблицею, яка залишається «ненаписана і гола, гди розум чоловічий жадної речі не уміє і не розуміє». Зате, «гди якую реч добре відаєм, либо філософію, або теологію, либо астрологію, математику, аритметику, либо риторику або іншу науку, тая на розумі чоловічом, яко на таблиці, єсть написана»⁹.

На Україні були популярними підручники А. Ф. Коменського, особливо «Orbis pictus» («Світ в малюнках»), який називали «Коменіушем». На жаль, з його праць, що свого часу були дуже поширені, в наших бібліотеках збереглося дуже мало. Зокрема, в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР в Києві є перше видання «Всіх дидактичних творів», в бібліотеці Львівського університету — «Консультація про поліпшення людських справ» (Галле, 1702), ряд видань «Світу в малюнках»^{*}.

Спершу твори Коменського поширювались на Україні в оригінальних західноєвропейських публікаціях. Переклад їх на українську мову з'являється лише в середині XIX ст.

На західноукраїнських землях видавався також польсько-французько-німецький варіант «Малого коменіюша» (Львів, 1826, 1846). Серед українських вірменів викигла ідея створити вірменський «Світ в малюнках». Про це свідчить збережений в Науковій бібліотеці Львівського університету примірник львівського «Малого коменіюша» 1826 р. (з друкарні К. Б. Пфаффа), в якому на доклеєних аркушах дописано вірменський переклад I розділу («Людина»).

В ознайомленні української педагогічної громадськості з творчістю Коменського велику роль відіграли вчительські журнали, що виходили в Галичині¹⁰. Ряд бро-

⁴ A. K o m e n s k ý. Spisy, č. 1, Praha, 1898, стор. 238.

⁵ R. R. J o u n g. Comenius in England 1641/2, London, 1932.

⁶ І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 398—399.

⁷ Я. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVII ст., К., 1966, стор. 134—135.

⁸ Typographeum vivum. Hoc est ars compendiose, et tamen copiose ac eleganter, sapientiam non charliis sed ingenii, imprimere. In: J. A. C o m e n i i. Opera didactica omnia, pars 4, Amsterdami, 1657 (Praga, 1957), стор. 87.

⁹ Я. Ісаєвич. Назв. праця, стор. 152.

^{*} Вже в післявоєнні роки до бібліотеки Львівського університету надійшло рідкісне видання «Orbis pictus», надруковане 1689 р. у м. Або (Турку) в Фінляндії. Жодного примірника цього видання немає в бібліотеках Чехословаччини (Див. Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archivech a musejích. Praha, 1959).

¹⁰ Коменський Амос. Его життя і діло, журн. «Народна школа», Коломия, 1875, № 6; [О м е л я н Партицький]. Іван Амос Коменський, журн. «Газета школьна», Львів, 1875, № 5.

шур і статей про великого педагога було опубліковано також в Києві, Харкові, Одесі. Особливо ґрунтовно творчість і життя Коменського вивчали на батьківщині. Наприкінці XIX ст. тут виділяється коменіологія як окрема наукова дисципліна¹¹. Засновником її справедливо вважають словацького вченого Яна Квачалу, ініціатора періодичного видання «Архів для дослідження життя і діяльності Яна Амоса Коменського» (виходить від 1910 р. до наших днів, з перервою протягом 1941—1956 рр.). Квачала опублікував, зокрема, листування Коменського, яке містить також деякі відомості з політичної історії України. Найдокладніше фактичні матеріали про славетного педагога викладено в монографії Я. Новака і Й. Гендріха¹².

Нові джерела про діяльність Я. А. Коменського було знайдено протягом 1931—1934 рр. Зокрема, невідомі раніше його праці С. Соучек виявив у Ленінграді, Дж. Тернбелл відкрив у Лондоні архів С. Гартліба з численними листами та іншими матеріалами великого педагога¹³, врешті Д. Чижевський у бібліотеці будинку сиріт в м. Галле знайшов втрачені ще у XVIII ст. частини рукопису «Консультації про поліпшення людських справ»¹⁴. Всі ці знахідки проливають нове світло на погляди Я. А. Коменського як критика існуючого в той час соціального ладу і прихильника докорінного перетворення суспільства на гуманістичних засадах. У зв'язку з виявленням невідомих раніше пам'яток у Чехословаччині протягом 1957—1970 рр. буде видано нове повне зібрання творів Коменського. В 1957 р., коли в багатьох країнах світу відзначався 300-річний ювілей з часу виходу в світ першого видання «Всіх дидактичних творів», ця рідкісна публікація була перевидана в Празі фотолітографічним способом.

Спіраючись на численні знахідки джерел, вчені різних країн опублікували ряд нових праць про життя і педагогічні погляди Коменського¹⁵. Проте на питанні про його зв'язки з Україною докладно зупиняється лише дія польської реакційної еміграції, Енджей Гертих. У своїй книзі він замість об'єктивного аналізу джерел пішов по лінії конструювання надуманих тенденційних схем. Великого педагога-гуманіста він називає «ворогом Польщі», приписує йому керівництво міжнародною таємною організацією, яка добивалась поділу Речі Посполитої між Швецією, Трансильванією і Україною. Насправді, Коменський з симпатією ставився до польського народу, вважаючи, що звільнення від засилля католицької реакції відповідає національним інтересам поляків. Тенденційно висвітлене Гертихом питання про місце Коменського в дипломатичній історії Східної Європи ще чекає на об'єктивного дослідника.

Радянські спеціалісти з історії педагогіки приділяють значну увагу характеристиці прогресивних рис педагогічної системи великого сина чеського народу. В 1940 р. за редакцією А. О. Красновського вперше українською мовою вийшла «Велика дидактика»¹⁶. Дослідженням дидактичних принципів Коменського займався Й. Б. Селіханович¹⁷. С. А. Литвинов дав стислий огляд тих проблем педагогічної спадщини вченого, які найбільш співзвучні радянській педагогічній науці і заслуговують на критичне вивчення в наш час¹⁸. Діяльність Коменського висвітлюється також в загальних нарисах з історії педагогіки, в газетних та журнальних статтях і довідках, в українських енциклопедичних виданнях («Українська радянська енциклопедія», «Український радянський енциклопедичний словник»). Назріло питання про дальше видання праць Я. А. Коменського в українському перекладі, насамперед «Вибраних творів» і «Світу в малюнках», який відіграв таку важливу роль в житті української школи кінця XVII — першої половини XIX ст. Спадщина великого педагога-гуманіста, щирого друга українського народу заслуговує на всебічне вивчення і популяризацію.

Я. І.

¹¹ J. Vrambora. Komeniologie. In: Pedagogický slovník. 1 díl., Praha, 1965, стр. 215.

¹² J. V. Novak, J. Hendrich. Jan Amos Komenský, Praha, 1932.

¹³ G. H. Turnbull. Hartlib, Dury and Comenius, Liverpool, 1947.

¹⁴ A. Skarka. O nowe spojzenie na Komeňskiego. In Sesja naukowa w Lesznie, Wrocław—Warszawa, 1957, стр. 234.

¹⁵ J. Kopecký, J. Paťocka, J. Kyrášek. Jan Amos Komenský. Nastín života a díla. Praha, 1957; R. J. Fitzgibbon. Jounng Comenius in England. Englewood Cliffs, 1957; K. Schaller. Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jhd. Heidelberg, 1962.

¹⁶ Я. А. Коменський. Вибрані педагогічні твори, т. I, К., 1940.

¹⁷ Й. Б. Селіханович. Методи викладання мов і підручники Я. А. Коменського та їх дидактичні основи, Наукові записки науково-дослідного інституту педагогіки, т. I, К., 1940; його ж. Я. А. Коменський — борець за передову педагогічну науку, журн. «Радянська школа», 1945, № 5—6.

¹⁸ С. А. Литвинов. Ян Амос Коменський і радянська педагогічна наука, К., 1958.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ «ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ» XVIII ст., ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ В ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ АРХІВАХ МОСКВИ ТА ЛЕНІНГРАДА

Останнім часом серед наукової громадськості нашої країни значно підвищився інтерес до історико-географічного минулого. Увагу дослідників привертають заселення й освоєння багатьох районів нашої Батьківщини, рівень їх господарського розвитку, час заснування населених пунктів, національний склад населення в різні хронологічні відрізки часу і т. ін. Українські історики розгорнули підготовку до публікації багатотомного історико-географічного дослідження «Історія міст і сіл УРСР». В нашій країні зріс також інтерес до складання історичних атласів. Так, у 1965 р. з участю істориків усіх союзних республік розпочато складання «Історичного атласа СРСР від найдавніших часів до наших днів». Одночасно вчені України розпочали працювати над «Історичним атласом УРСР».

Виконуючи цю важливу роботу, українські історики зіткнулися з труднощами, передусім з тим, що в архівах УРСР майже немає багатьох документальних матеріалів за першу половину XVIII ст. За цей період архівні джерела є тільки по окремих частинах України (Нова Сербія, Слов'яно-Сербія та ін.), які в 50-х роках XVIII ст. підпорядковувались безпосередньо Сенату. Збереження архівів на місцях було організовано дуже незадовільно. В цілому по Україні кількість архівних матеріалів зростає на кінець XVIII ст., однак вони не можуть дати вичерпних відомостей, необхідних українським історикам.

Основні архівні джерела, необхідні для «Історичного атласа УРСР», можна умовно поділити на дві великі групи: а) картографічні матеріали; б) описові матеріали (топографічні описи губерній і областей, включених до складу УРСР, ревізійні списки населених місць, економічні примітки генерального й місцевих межувань і т. ін.). В архівах Москви і Ленінграда матеріали по території Гетьманщини (північно-західної частини Лівобережної України), Слобідської України і частково Новоросії є з початку XVIII ст.*. По території ж Правобережної України різні джерела, складені представниками російської адміністрації, з'являються лише з 90-х років XVIII ст. Збереглося багато карт воеводств Правобережної України, головним чином польського походження (Центральний державний військово-історичний архів — скорочено ЦДВІА). Лише по частині Бессарабії, що входить тепер до складу УРСР (Буджак, Хотинський округ), по Буковині та Закарпатській Україні майже не збереглося джерел (якщо не рахувати дуже загальних воєнних карт і описів Воєнно-Ученого Архіву ЦДВІА).

* Збереглися матеріали за XVI—XVII ст., але їх аналіз не входить в завдання цього огляду. Основні джерела по Україні XVI—XVII ст. зберігаються в Центральному Державному Архіві Древніх Актів (далі — ЦДАДА) в ф. 124 («Малороссийские дела», де, зокрема, є переписні книги Стародубського полку 1666 р.).

Спеціального огляду документальних матеріалів з історичної географії УРСР, який можна було б покласти в основу «Історичного атласа УРСР», досі не зроблено, хоча в ряді загальних праць деякі дані щодо цього є.

У 1946 р. Б. В. Олександров склав опис рукописних карт XVIII ст. бібліотеки Академії Наук СРСР (БАН СРСР)¹, де перерахував багато рукописних карт по Гетьманщині, Слобідській Україні та Новоросії за XVIII ст., а також карт губерній, створених у 1794—1795 рр. на території Правобережної України. На жаль, цей опис дуже короткий, не містить будь-якої критичної оцінки і, крім того, стосується тільки одного, хоч і великого, сховища карт в СРСР.

У 1953 р. вийшли з друку праці Н. Л. Рубінштейна² і М. А. Цветкова³, що містять характеристику описів російських намісництв 80-х років XVIII ст. та аналізують картографічні матеріали Генерального межування. Ці матеріали можуть становити певний інтерес для істориків УРСР, однак по Україні в них наводяться лише уривчасті і неповні відомості.

Цікаві відомості про методи складання карт у Росії XVIII ст. наводить С. Ю. Фель у книзі «Картография России XVIII века»⁴. На жаль, у своєму дослідженні він встановлює лише територію, охоплену картографуванням на той час, і не ставить своєю метою встановити, в якій мірі збереглися у наших архівах складені колись карти.

Чимало джерел, необхідних для «Історичного атласа УРСР», містять загальні дослідження А. О. Скальковського, Д. І. Багалія, О. Й. Дружиніної та ін.⁵

Українським історикам належить ще виявити і використати історико-географічні джерела. Великі інструментальні зйомки значних територій Росії почалися в 20-х роках XVIII ст. З 1720 по 1745 рр. геодезисти склали карти 190 повітів Росії. На жаль, зйомки цього періоду не охопили територію всієї України, що входила тоді до Росії. Були складені детальні карти Харківського, Ізюмського, Сумського й Охтирського⁶ полків Слобідської України, однак немає карти по Острогозькому полку. Не збереглося спеціальної карти і по Бахмутському повіту, але є перелік всіх його поселень за 1729 р. з описом їх розташування⁷. В ЦДАДА знайдено зведену карту «Чертеж Слободским полкам, лежащим между реками Дону, Осколу, Донцу и Ворскле, також и Бахмутская провинция», складену 1730 р.⁸ На карті є основні поселення, ріки, укріплення, ліси, шляхи, але кордони між Слобідськими полками, Бахмутською провінцією та Гетьманщиною не

¹ Б. В. Александров. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в Отделе рукописной и редкой книги БАН СССР, «Труды Архива АН СССР», вып. 6, М.—Л., 1946, стор. 267—412.

² Н. Л. Рубинштейн. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в.—памятники географического и экономического изучения России, «Вопросы географии», Сб., 31, 1953, стор. 39—89.

³ М. А. Цветков. Картографические материалы Генерального межевания, «Вопросы географии», Сб., 1953, стор. 90—100.

⁴ С. Е. Фель. Картография России XVIII века, М., 1960.

⁵ «Известия Таврической ученой архивной комиссии», Симферополь, 1887—1918, № 1—55; «Летопись Екатеринославской губернской архивной комиссии», Екатеринослав, 1904—1905, вып. 1—10; «Записки Одесского общества истории и древностей», Одесса, 1844—1919, т. 1—33 і ін.

⁶ Рукописний відділ бібліотеки Академії Наук (далі — РВБАН), оп. 1, спр. 539 (1725 р.), 542 (1725 р.), 540 (1733 р.), 541 (1733 р.), 455 (1725 р.), 457 (1725 р.), 456 (1733 р.), 529—531 (1733 р.), 425—428 (1733 р.).

⁷ ЦДАДА, ф. 248, оп. 58, спр. 1201, арк. 460—465.

⁸ Там же, ф. 192, оп. Катеринославська губ., спр. 10.

позначені. Північну частину майбутньої Новоросії та південну частину Гетьманщини відбиває карта «Украинской линии от Днепра даже до Сиверного Донца»⁹, де зазначено поселення однодворців, засновані на лінії в першій половині 30-х років XVIII ст., та сусідні з ними села Полтавського й Миргородського полків.

Найціннішою є загальна карта Гетьманщини, датована першою половиною XVIII ст., на якій позначені кордони 10 полків, вказані полкові міста, сотенні містечка, слободи, монастирі, селища, основні села, ліси, степи, озера, заводи, млини та ін.¹⁰ Поселень на карті небагато. Так, наприклад, у Миргородському полку їх вказано 63, в Полтавському — 40, в Стародубському — кілька сот і т. д. Кордони окремих сотень ні на цій, ні на двох інших картах¹¹ території Гетьманщини не виділені. Детальних карт полків знайти не вдалось.

Ще менш детальні карти землі Війська Запорізького. Суцільної карти цього району також не знайдено. Є карти окремих частин території війська: «Карта местам... от Киева по рекам Днепра, Буга и Днестра» і «Карта Украины по левую сторону Днепра от Киева до Сечи»¹². Це дуже архаїчні карти, позбавлені градусної сітки. На них зображені тільки найбільші поселення.

В той же час, оскільки Росії в першій половині XVIII ст. доводилося воювати з Туреччиною і Кримським ханством, збереглися тодішні карти Кримського ханства з позначенням багатьох селищ, шляхів, бродів і т. ін. Так, можна назвати «Карту Кубани и Крыма 1742 г.», «Карту Кубанским и Крымским по обе стороны реки Дона местам», а також «Карту новоучиненной границы между Всероссийской империей и Оттоманскою Портою (1740 г)» з кордоном між Росією і Туреччиною, проведеним на підставі Белградської угоди 1739 р.¹³ та прилеглими територіями Кримського ханства і землі Війська Запорізького.

В архівах Москви і Ленінграда відклались ревізські списки населених місць, що дають відомості про чисельність і склад населення по кожному селищу. Перша загальнодержавна ревізія 1719 р. поширювалась тільки на російське населення. В ЦДАДА збереглися матеріали про чисельність російських жителів по окремих поселеннях Бахмутської провінції¹⁴. Українське населення враховувалось тоді місцевими спеціальними ревізіями. Збереглися відомості про чисельність українських переселенців у «Заднепрских местах» (північ майбутньої Херсонської губернії) перед російсько-турецькою війною 1735—1739 рр.¹⁵ Про українське населення Слобідської України і сусідніх повітів Росії (Белгородської та Воронежської губерній) є списки населених місць за переписом 1732 р.¹⁶ Недоліком їх є відсутність докладних відомостей про розміщення козацтва. По Гетьманщині ж, де подушні переписи до 1763 р. не робились, виявлено матеріали подвірної ревізії 1730 р.¹⁷ Дані цієї ревізії повніші від загальноросійських, оскільки містять відомості про кількість дворів у кожному селищі, про посіви та врожаї, посівні культури, луки, пасовища та ін.

Отже матеріали, що зберігаються в архівах Москви й Ленінграда за 20—30 роки XVIII ст. (до 1745 р.), дозволяють встановити адміні-

⁹ ЦДАДА, ф. 192, оп. Катеринославська губ., спр. 6. (13 февраля 1736 р.).

¹⁰ РВБАН, оп. 1, спр. 405.

¹¹ Там же, спр. 406, 407.

¹² Там же, спр. 403, 404.

¹³ Там же, спр. 394, 395, 637.

¹⁴ ЦДАДА, ф. 350, оп. 2, спр. 42, 44; ф. 248, оп. 17, спр. 1163, арк. 453--454.

¹⁵ Там же, ф. 248, оп. 58, спр. 479, арк. 267—360.

¹⁶ Там же, оп. 17, спр. 1106.

¹⁷ Там же, оп. 58, спр. 1808—1814.

стративні кордони, чисельність і склад населення, його територіальне розміщення, а також, певною мірою, рівень господарського освоєння тієї частини України, яка тоді входила до складу Росії.

За час між II (1745 р.) і III (1763 р.) загальнодержавними ревізіями збереглися ще значніші матеріали, які можна використати в «Історичному атласі УРСР». Справа в тому, що з середини 40-х років XVIII ст. в Росії зросла кількість военно-топографічних зйомок, здійснюваних військовим відомством. Ці зйомки провадилися офіцерськими чинами здебільшого в прикордонних районах держави, до яких належала й Україна. Військовими топографами були складені карти Нової Сербії і Слов'яно-Сербії, утворених на початку 50-х років з земель Війська Запорізького, Слобідської України, Гетьманщини та Кримського ханства.

Територію, включену 1752 р. до складу Нової Сербії, вперше наніс на карту інженер Дебоскет у 1745 р.¹⁸, позначивши всі новоутворені поселення та орні угіддя. На одній з карт того часу зазначені навіть малозаселені місця землі Війська Запорізького, російсько-турецький і російсько-польський кордони і прилеглі частини Гетьманщини¹⁹. В 1752 р. складено карту Нової Сербії та прилеглих до неї районів²⁰, а в 1754 р.— карту Слов'яно-Сербії і Бахмутського повіту²¹. Протягом 50-х років карти вказаних територій складались майже щорічно, оскільки цей район надзвичайно швидко заселявся²².

Наприкінці 50-х років з'явилися карти Катерининської провінції²³, утвореної з Української лінії, прилеглих частин Гетьманщини та землі Війська Запорізького. Тоді ж були складені й більш загальні карти Слобідської України, Гетьманщини, Війська Запорізького²⁴ та Кримського ханства²⁵. З указаних карт найбільш детальними й докладними є карти Нової Сербії, Слов'яно-Сербії, Катерининської провінції, Бахмутського повіту й Криму. Карти ж Слобідської України, Гетьманщини й землі Війська Запорізького менш детальні, з позначенням тільки основних поселень, без кордонів окремих сотень (для Гетьманщини) і паланок (для Війська Запорізького).

Ревізькі списки населених місць збереглися по всіх п'яти полках Слобідської України, населення яких враховувалося під час загально-російських ревізій. В деяких переписних книгах ЦДАДА наведені відомості про чисельність і склад українського населення Слобідських полків²⁶ по кожному селищу. По Гетьманщині в ЦДАДА немає докладних матеріалів ревізій середини 40—50-х років XVIII ст., але дослідники можуть користатись даними ревізій 1740—1741 рр., що охопили всі 10 полків цього району²⁷. Як і раніше, ревізії, що проводились у Гетьманщині, не рахували населення подушно, а тому дані про його чисельність можна дістати тільки з церковних відомостей приходських священиків. Однак матеріали цих ревізій дуже цінні, ос-

¹⁸ ЦДВІА, ВУА, спр. 26029 (масштаб 5 верст), 21116, 21505 (масштаб 10 верст).

¹⁹ Там же, спр. 21505.

²⁰ ЦДВІА, ф. 416, оп. 1, спр. 239 (масштаб 7 верст); ВУА, спр. 21117 (масштаб 10 верст); РВБАН, оп. 1, спр. 402 (масштаб 3 версти).

²¹ ЦДВІА, ВУА, спр. 26032 (масштаб 1250 сажнів).

²² Там же, спр. 26034, 26035, 26031.

²³ Там же, спр. 26033—26040 (1758 р.).

²⁴ ЦДВІА, ф. 416, оп. 1, спр. 240 (1752—1755 рр.), 242 (1760 р.), 241 «Ландкарта от Кнева по реке Днепру до Очакова и по степи до Азова...» (масштаб 18 верст).

²⁵ РВБАН, оп. 1, спр. 396 (масштаб 18 верст).

²⁶ ЦДАДА, ф. 350, оп. 3, спр. 151—155, 1031—1032, 2657—2663, 4371—4373, 4658—4659.

²⁷ Там же, ф. 248, оп. 58, спр. 1846, 1850.

кільки відбивають рівень господарського освоєння країни. По кожному селищу ревізії 1740—1741 рр. наводять дані про число дворів з зазначенням станової приналежності їх власників, про число млинів, хуторів, сінних покосів, лісів, орної землі, худоби і т. п.

Є докладні відомості про чисельність російського та українського населення по Малоросії, зокрема по Бахмутській провінції²⁸, про розміри колонізації цієї провінції в 40—50-х роках XVIII ст.²⁹, про хід заселення українцями «заднепрских мест» до 1752 р., коли вони були віддані «сербским выходцам»³⁰, про іноземну колонізацію Нової Сербії й Слов'яно-Сербії в 50-х роках XVIII ст.³¹, про заселення земель Новослобідського козацького поселення³², а також про чисельність запорізьких козаків³³ і освоєння земель Війська Запорізького в 40—50-х роках XVIII ст.³⁴

Починаючи з III ревізії (1763 р.) кількість історико-географічного матеріалу і його докладність значно збільшується. Від 60-х і, особливо, 70-х років XVIII ст. до нас дійшла безліч карт і різних списків населених місць.

Переважна частина карт України відклалась у фондах ЦДВІА. В цьому зв'язку слід зазначити, що активність Военної Колегії в справі картографування Росії посилилась після створення в 1762 р. Генерального штабу, якому, починаючи з 1763 р., було доручено складання спеціальної карти Російської імперії³⁵. Але, як і раніше, офіцери Генерального штабу в першу чергу складали карти тих територій країни, які в майбутньому могли стати ареною воєнних дій. Саме такою територією й була Новоросія з прилеглими районами Гетьманщини та Слобідської України. Крім того, з середини 70-х років в Новоросії розгорнулось межування земель, що також вимагало детальних і якісних карт. У Слобідській Україні цей процес розпочався ще в 60-х роках XVIII ст., тому складання межових карт там розпочалось раніше. Тільки на території Гетьманщини подібні роботи не проводились ані в XVIII ст., ані пізніше.

По Гетьманщині в її старих межах (тобто до 1781 р., коли вона була поділена на Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську губернії) збереглися дві спеціальні карти³⁶. На першій з них (масштаб 15 верст в англійському дюймі) нанесені основні поселення, шляхи, а також кордони всіх полків і сотень. На полях карти по кожній сотні наводяться відомості про число дворів козаків, підпомічників, посполитих і різночинців. Разом з тим у цьому примітковому тексті відсутні дані про Полтавський полк, хоч на карту він і нанесений. Це, в свою чергу, дозволяє датувати карту приблизно 1775 р., коли територія Полтавського полку була включена до складу Новоросії.

На іншій карті 60-х років XVIII ст. визначені тільки кордони полків³⁷; вона менш детальна, але технічно досконала. До неї примикає «Карта Малороссии 1776 г.»³⁸, де також указані тільки кордони пол-

²⁸ ЦДАДА, ф. 350, оп. 2, спр. 44, 46; ф. 259, оп. 1, спр. 3630, арк. 5—45.

²⁹ Там же, ф. 248, оп. 58, спр. 5958, арк. 254—298.

³⁰ Там же, оп. 39, спр. 2667, арк. 83—107.

³¹ Там же, оп. 41, спр. 3344, арк. 16—104; оп. 39, спр. 2815, арк. 14—752; спр. 2732, арк. 5—508.

³² Там же, оп. 39, спр. 2888/405, арк. 2—496.

³³ Там же, оп. 40, спр. 3317, арк. 411—413; оп. 41, спр. 3276, арк. 767.

³⁴ ЦДВІА, ф. 20, оп. 1/47, спр. 351 (1747), арк. 162—172.

³⁵ Н. П. Глиноецкий. История русского Генерального штаба, Спб., 1883, стор. 51.

³⁶ ЦДВІА, ВУА, спр. 16369, 25657.

³⁷ Там же, спр. 25657.

³⁸ Там же, спр. 20803.

ків та найбільші населені пункти. Подібна карта Гетьманщини, на якій визначені лише кордони полків, наводиться і в «Топографическом описании Черниговского наместничества» А. Шафонського³⁹. З усіх малоросійських полків пощастило тільки Стародубському. В 1766 р. була складена детальна карта цього найбільшого полку Гетьманщини, на якій зображені ріки, дороги, селища, містечка, міста, ліси і т. п.⁴⁰.

Майже вся територія України, що входила до складу Росії 60—70-х років XVIII ст., подана на великій карті «Малороссии Слободских полков и Новороссийской губернии 1764 г.»⁴¹. На карті вказані кордони полків Гетьманщини й Слобідської України, наводиться територія всієї Новоросійської губернії, землі Війська Запорізького і майже всього Війська Донського. На жаль, та частина карти, де зображені Слобідські полки, погано збереглася. Незважаючи на це, карта становить великий інтерес для істориків і географів. По Слобідській Україні в ЦДВІА є карта повітів за 1776 р.⁴², тобто зроблена ще в старих межах, що існували до утворення Харківського намісництва в 1780 р. В цьому ж архіві є й досить загальна карта «Слободско-Украинской губернии...», складена в 60-х роках XVIII ст.⁴³ По Новоросійській (з 1764 р.)⁴⁴ і відокремленій від неї Азовській (в 1775 р.)⁴⁵ губерніях збереглось дуже багато різномасштабних карт, що дозволяють у всіх деталях простежити хід освоєння й заселення цього району в 60—70-х роках XVIII ст. Близька до них карта Бахмутського повіту, який увійшов у 1775 р. до складу Азовської губернії⁴⁶.

По Кримському ханству й землі Війська Запорізького (до 1775 р.) також є порівняно багато матеріалу. Зокрема в ЦДВІА збереглися детальні карти 1766 р. «Очаковских» і «крымских ногайцев с подразделением по кочевьям и описанием». Крім ногайських кочовищ тут нанесена також частина землі Війська Запорізького, Єлисаветградської провінції та «Польской Украины»⁴⁷. Знайдено карти за 1772 р. Кубанського степу (тобто майбутніх земель Війська Чорноморського)⁴⁸. По території власне Кримського півострова існують карти, складені в 1772, 1774⁴⁹, 1776⁵⁰, 1777 і 1783 рр.⁵¹ Всі вони добре виконані, мають майже всі поселення до початку колонізації Криму українськими й російськими поселенцями.

В 1771 р. була складена досить докладна карта «Малороссии, Польши, Молдавии и полуострова Крыма»⁵². На жаль, від цієї карти збереглася лише невелика частина з зображенням Бахмутської провін-

³⁹ А. Шафонский. Топографическое описание Черниговского наместничества в 1786 году, К., 1851.

⁴⁰ Державна Публічна Бібліотека (далі ДПБ), ф. 885, оп. 1, спр. 610, арк. 49, 50.

⁴¹ ЦДВІА, ВУА, спр. 16194.

⁴² ЦДВІА, ф. 416, оп. 1, спр. 246.

⁴³ ЦДАДА, ф. 192, оп. Харківська губ., спр. 6.

⁴⁴ ЦДВІА, ВУА, спр. 18337, 20116, 20123 (1775 р.), 20125, 20126 (1778 р.), 20130 (1779 р.), 20133 (1781 р.), 20134 (1782 р.), 20135 (1782 р.), 20136, 20670 (1782 р.), 20306, 20307 (1768 р.), 25650 (1781 р.), 25651 (1781 р.), 25652, 25793, 25795 (1782 р.); ф. 423, оп. 1, спр. 33; ЦДАДА, ф. 192, оп. Катеринославська губ., спр. 3 (1763 р.).

⁴⁵ ЦДВІА, ВУА, спр. 18337, 19147, 20123 (1775 р.), 20125, 20126 (1778 р.), 20131, 20132 (1779 р.), 20133 (1781 р.), 20137 (1782 р.), 25649 (1779 р.), 25653 (1783 р.), 26038 (1774 р.), 26039 (1779 р.), РВБАН, оп. 1, спр. 565 (1774 р.).

⁴⁶ ЦДВІА, ВУА, спр. 26036 (1765 р.), 26037 (1767 р.).

⁴⁷ ЦДВІА, ф. 416, оп. 1, спр. 244, 281.

⁴⁸ Там же, спр. 282, 283.

⁴⁹ ЦДВІА, ВУА, спр. 2285, 2031 (масштаб 10 верст).

⁵⁰ РВБАН, оп. 1, спр. 398 (масштаб 6 верст).

⁵¹ ЦДВІА, ВУА, спр. 16239, 20980, 16264 (масштаб 10 верст).

⁵² Там же, спр. 2032.

ції та деяких територій землі Війська Донського й Криму. За 1773 р. є «Генеральная карта от устья Дуная и Днепра до Кубанских татар...»⁵³, а за 1775 р. «Карта части России, Польши, Молдавии, Бессарабии, Очаковской и Гаджибеевской татарии и части зимовников бывших запорожских казаков»⁵⁴. На всіх цих картах, крім території Польщі, Кримського ханства й Туреччини, зображені великі ділянки землі Війська Запорізького. Найкраще територія Війська Запорізького відбита на так званій «Карте Приднепровья», складеній 1766 р.⁵⁵ Уточненню кордонів між Росією й Туреччиною може допомогти «Пограничная карта Российской и турецкой империй и Польши» 1769 р.⁵⁶

Необхідно також вказати, що в ЦДВІА за період до початку 80-х років XVIII ст. є чимало карт воеводств Правобережної України, складених переважно у Польщі, особливо цікаве «Собрание карт западной России» за 1665—1770 рр. з багатьма картами Волинського, Подільського, Брацлавського та інших воеводств за різні роки⁵⁷. Можна також назвати «Генеральную карту Польши 1742 г.», «Генеральную карту Польши и княжества Литовского 1773 г.», «Карту польским местам, прикосновенным к Новороссийской губернии 1779 г.»⁵⁸, «Акт о размежевании земель между Польшей и Россией с картой 1781 г.»⁵⁹, «Карты Волинского и Подольского воеводств 1778 г.», «Карту Брацлавского воеводства»⁶⁰ та ін. Взагалі, по Правобережній Україні XVIII ст. збереглися чи не найкращі картографічні матеріали, причому навіть за той час, коли в Росії на науковій основі карти ще не складались.

Описових матеріалів 60—70-х років XVIII ст. (до IV ревізії) в архівах Москви й Ленінграда збереглося менше, ніж за попередній період. По Гетьманщині в ЦДАДА є відомості лише по окремих містах і містечках за переписом 1763—1764 рр. По сільській місцевості дані наводяться по полках, без виділення окремих сотень⁶¹. Це пояснюється тим, що перепис 1763—1764 рр. проводився за останнього гетьмана К. Г. Розумовського і в центр були надіслані тільки зведені результати. Дані про чисельність, склад і розподіл українського населення по окремих сотнях на підставі цього перепису подаються в «Топографическом описании Черниговского наместничества» А. Шафонського⁶². Матеріали про розміщення населення Гетьманщини по окремих селищах, можливо, збереглися в архівах УРСР.

По Слобідській Україні вдалося знайти дані про чисельність і склад українського населення по окремих повітових містах⁶³. Більш повні відомості по окремих поселеннях є лише про володільницьких селян (за 1777 р.)⁶⁴, крім Острогозької провінції.

Зате по Новоросії в ЦДАДА і ЦДВІА збереглися дуже багаті матеріали, що характеризують основні етапи заселення й освоєння

⁵³ ЦДВІА, ВУА, спр. 25535.

⁵⁴ Там же, спр. 20017.

⁵⁵ РВБАН, оп. 1, спр. 397.

⁵⁶ ЦДВІА, ВУА, спр. 20117.

⁵⁷ Там же, спр. 19955 (французькою мовою).

⁵⁸ Там же, спр. 19958, 19979, 19980.

⁵⁹ ДПБ, ф. 885, оп. 1, спр. 67.

⁶⁰ ЦДВІА, ВУА, спр. 16242, 16247, 16243, 16246 (масштаб 10 верст).

⁶¹ ЦДАДА, Держ. Архів, р. XVI, спр. 742, ч. 1, арк. 360—362.

⁶² А. Шафонский. Назв. праця, стор. 73—85 (ЦДВІА, ВУА, спр. 19162, ч. I—II).

⁶³ ЦДАДА, ф. 259, оп. 2, спр. 6450, арк. 1298—1301 (1768 р.).

⁶⁴ Архів АН СРСР (Ленінградське відділення), ф. 30, оп. 2, спр. 108, арк. 252—363.

цього краю в 60—70-х роках XVIII ст. Тут є дані про чисельність і склад населення Новоросійської губернії в 1763, 1768, 1774—1778 і 1781 рр.⁶⁵; Азовської губернії в 1763, 1768, 1774—1779 і 1781 рр.⁶⁶ землі Війська Запорізького в 1775—1781 рр.* Списки населених місць знайдені по Єлисаветградській провінції за 1773—1774 рр.** По Азовській губернії списки населених місць з відомостями про чисельність, становий і національний склад населення є за 1775, 1778, 1779, 1781 рр., а по частині земель Війська Запорізького, що увійшли до складу Новоросійської губернії, списки поселень знайдені за 1781 р. Відомостей про розміщення населення по окремих поселеннях Новоросії за 60-ті роки XVIII ст. немає. Цю істотну прогалину можна компенсувати даними картографічних джерел.

За час між IV (1782 р.) і V (1795 р.) ревізіями історики мають особливо багаті матеріали для «Історичного атласа УРСР». В 1780 р. Слобідсько-Українську губернію було перетворено в Харківську, а з території Гетьманщини в 1781 р. утворено три губернії: Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську. В свою чергу в 1784 р. Азовська і Новоросійська губернії були об'єднані в Катеринославську. На території колишньої Гетьманщини в 80—90-х роках XVIII ст. не проводилось межування. Через це по Київській, Чернігівській і Новгород-Сіверській⁶⁷ губерніях є тільки адміністративні карти й атласи.

По Харківській⁶⁸ і Катеринославській⁶⁹ губерніях збереглися як адміністративні, так і межові карти й атласи. По Таврійській області, утвореній 1783 р. на місці ліквідованого Кримського ханства, також є адміністративні і межові карти та атласи⁷⁰. На більшості карт і атласів 80—90-х років XVIII ст. зображені повітові й губернські кордони, нанесені всі населені пункти, ліси, болота, ниви і т. п. Для «Історичного атласа УРСР» особливо важлива «Геометрическая карта Екатеринославского наместничества с описанием провинций и прочих земель, оное составивших... апреля 1787 г.»⁷¹. На цій відмінно виконаній карті зображені кордони Новоросії 60-х та 80-х років (після 1784 р.) XVIII ст.

Дуже докладні й добре виконані «генеральные» карти трьох «малороссийских» губерній 1782 й 1784 рр., атласи Чернігівської, Новгород-Сіверської, Харківської і Катеринославської губерній, Таврійської

⁶⁵ ЦДАДА, Держ. Архів, р. XVI, спр. 797, ч. 2, арк. 508—509; ЦДВІА, ф. 19, оп. 4/27, спр. 27, арк. 300—301; Ленінградське Відділення Інституту історії (далі — ЛВІІ), оп. 2, спр. 52, арк. 1—2; ЦДАДА, ф. 248, оп. 58, спр. 4305, арк. 214—216; ЦДВІА, ф. 52, оп. 1/194, зв. 14, спр. 79, арк. 329—331; ЦДАДА, Держ. Архів, р. XVI, оп. 1, спр. 796, ч. IV, арк. 57—59; спр. 797, ч. 14, арк. 120—123.

⁶⁶ ЦДВІА, ф. 19, оп. 4/27, зв. 417, спр. 255, арк. 239, 303; ЦДАДА, Держ. Архів, р. XVI, спр. 588, ч. 5, арк. 46—64; ч. 6, арк. 66—120, 223; спр. 588, ч. 1, арк. 34—43.

* Відомості про заселення землі Війська Запорізького простежуються на підставі даних по Азовській і Новоросійській губерніях (див. поклики 3 і 4).

** Про них говорилось раніше, оскільки списки селищ містились на полях карт провінції.

⁶⁷ ЦДВІА, ВУА, спр. 19981 (1782 р.), 19983 (1784 р.), 21037 (1787 р.), 19981 (1782 р.), 19983 (1784 р.), 21036, 20175, 21038 (1797 р.), 21039, 21040.

⁶⁸ Там же, спр. 19131 (1790 р.), 21025, 21026, 21023 (1787 р.).

⁶⁹ Там же, спр. 18726 (1787 р.), 20141 (1783 р.), 20144 (1786 р.), 20145 (1786 р.), 20181, 20188, 20768, 20769 (1790 р.), 20733, 25800 (1785 р.); ф. 416, оп. 1, спр. 247 (1784 р.), 262—263; ф. 423, оп. 1, спр. 37; ДПБ, ф. 342, оп. 1, спр. 473 (1785 р.).

⁷⁰ ЦДВІА, ВУА, спр. 16334 (1795 р.) 16355, 16361, 16362, 16365, 19056, 19981, 20982 (1787 р.), 20983 (1787 р.), 20986 (1793 р.).

⁷¹ Там же, спр. 18726.

та Очаківської областей⁷² та «Генеральная карта Таврической области, представляющая древние именованія мест, городов, рек и прочего» (1791 р.)⁷³.

Збереглися багаті картографічні матеріали Правобережної України. Особливо слід відзначити «Карту королевства Польского и воеводств Брацлавского, Подольского, Волынского и Киевского (1792 р.)», «Карту Польской Украины», серію карт Польщі 80—початку 90-х років XVIII ст., на яких представлені Правобережна і навіть Західна Україна⁷⁴. Є й більш детальні карти окремих воеводств Правобережної України: Брацлавського, Із'яславського, Вознесенського, Волинського й Подільського⁷⁵. По Вознесенській губернії, утвореній 1795 р. з частини Катеринославської губернії, Очаківської області і частини «Польской Украины» того ж року складено докладний атлас⁷⁶.

В архівах Москви й Ленінграда збереглися багаті описові матеріали 80—90-х років XVIII ст. Перш за все слід згадати топографічні описи 80-х років по Катеринославській, Новгород-Сіверській, Чернігівській, Київській, Харківській губерніях (намісництвах) і Таврійській області⁷⁷, тобто фактично по всіх територіях України, що входили тоді до складу Росії.

В описах є цікаві дані з історії різних частин України, про кордони, клімат, гори, корисні копалини, озера, промисловість, сільське господарство тощо. Особливо докладні описи зроблено по тих губерніях, де на той час проходило межування (Харківська, Катеринославська). По цих губерніях наводяться відомості про кількість і якість земель, спеціалізацію окремих районів, розвиток промисловості, про флору й фауну і т. д. Досі опубліковано тільки описи по Чернігівській⁷⁸ і Харківській⁷⁹ губерніях. Проте ці джерела необхідно ширше використовувати в історико-географічних дослідженнях.

До топографічних описів близькі за своїми відомостями ревізські списки населених місць IV ревізії (1782 р.) та матеріали межувань.

Ревізські списки збереглися по всіх губерніях, утворених на території Гетьманщини: Київській⁸⁰, Новгород-Сіверській і Чернігівській⁸¹.

По Харківській губернії є економічні примітки генерального межування⁸², що містять відомості про чисельність і склад населення по окремих селищах на підставі IV ревізії, про кількість і якість земель, лісів, нив, сінокосів і т. п., показуючи не тільки географічне розміщення населення, але й рівень господарського освоєння губернії.

Особливо багато економічних приміток місцевого межування збереглося по Катеринославській губернії. Вони свідчать про те, що хоч

⁷² ЦДВІА, ВУА, спр. 19981, 19983, 21037, 21038, 21040, 19131, 21023, 18724, 20770, ч. I—II, 20772, ч. I—II, 20982, 20986, 20150, 20181.

⁷³ Там же, спр. 19056.

⁷⁴ Там же, спр. 16313, 19989 (польською мовою), 19993—19996, 19998—19999, 20039.

⁷⁵ Там же, спр. 16337, 19990, 20019, 20701, 20757, 20727, 25665, 25666.

⁷⁶ Там же, спр. 20152.

⁷⁷ ЦДВІА, ВУА, спр. 18723 (1787 р.), 18331 (1787 р.), 19162 (1786 р.), 19161, ч. I—II (1786 р.), 19166 (1787 р.), 18384 (1787 р.), 18765 (1785 р.), 18384, 18768 (1787 р.); ЛВІІ, ф. 36, оп. 1, спр. 9505; ЦДВІА, ВУА, спр. 19133, (1790 р.), 19134, 20023, 19061 (1790 р.).

⁷⁸ А. Шафонский. Назв. праця.

⁷⁹ Н. Загоровский. Топографическое описание Харьковского наместничества, Харьков, 1888.

⁸⁰ ЦДАДА, Держ. Архів, р. XVI, спр. 4 (дод.); ДПБ, ф. 885, оп. 1, спр. 260.

⁸¹ Там же, ф. 248, оп. 58, спр. 4339, 4338, арк. 138—145; ЦДІА СРСР, ф. 558, оп. 2, спр. 298, 299.

⁸² ЦДВІА, ВУА, спр. 21023.

у 70-х роках XVIII ст.⁸³ (до 1784 р.) нові селища в Новоросії виникали дуже швидко, однак у 80—90-х рр. (1784—1795) цей процес набув ще більшої інтенсивності (особливо в Херсонському повіті й Очаківській області). Економічні примітки по Катеринославській губернії є за 1784⁸⁴, 1787, 1793 і 1795 рр.⁸⁵ Крім того, за 1795 р. знайдено економічні примітки по Вознесенській губернії⁸⁶. Однак по повітах, утворених на території Правобережної України, наводяться дані тільки про розміщення населення по населених пунктах.

В економічних примітках 1784 р. наводяться відомості про розміщення населення по окремих поселеннях, про кількість придатної і непридатної землі в десятинах. Крім того, по 8 повітах колишньої Азовської губернії (Костянтиноградському, Павлоградському, Донецькому, Бахмутському, Словолянському, Маріупольському, Новомосковському й Олександрівському) наведено відомості про час виділення державним селянам і поміщикам земельних ділянок для заселення («когда даны участки»). Виділення ділянок завжди співпадало з часом заснування на них селищ.

Економічні примітки 1787 р. подають ті ж відомості, крім вказівок про час виділення земельних ділянок. По двох повітах, де міжурядові не проводилось (Полтавському й Кременчуцькому) наводяться дані тільки про чисельність чоловічого й жіночого населення по населених пунктах. Економічні примітки 1793 р. трохи докладніші. Вони подають відомості про число дворів у кожному селищі, кількість душ чоловічої й жіночої статі, а також про землі в десятинах: під садибами, нивою, сініми покосами й лісами (окремо родючої і неродючої). До 15 повітів, що входили раніше до складу Катеринославської губернії, тут додано чотири нові повіти, утворені в Очаківській області. Економічні примітки 1795 р. (по Катеринославській і Вознесенській губерніях) містять такі ж відомості, причому, до Катеринославської губернії додано два повіти Київської губернії (Хорольський і Миргородський), по яких подаються відомості тільки про чисельність населення.

Аналіз економічних приміток та карт дозволяє в усіх деталях простежити як у 80—90-х роках XVIII ст. відбувалось заселення і господарське освоєння Новоросії, як і коли засновувались нові селища, розорювались степи, роздавались земельні ділянки. Значення цих матеріалів для «Історичного атласа УРСР» важко переоцінити.

По Таврійській області в ЦДАДА є докладний список поселень за 1785 р.⁸⁷ з даними про чисельність чоловічого населення, що в них проживала, про кількість жилих і нежилых дворів, в ньому також вказується, кому належать селяни, що перераховуються (державні чи приватних власників) і скільки в них млинів. Ці матеріали дозволяють не тільки встановити розміщення татарського населення Криму на початок 1785 р., але й приблизно встановити розміри татарської еміграції (за кількістю запустілих дворів) і переселенського руху в межі області в 1783—1784 рр. Так, у Фанагорійському повіті* в 1784 р. не залишилося жодного занятого жителями населеного пункта, окрім Тамані, де нараховувалось 248 душ ч. с. В 47 селищах

⁸³ В Азовській губернії, наприклад, за три роки (1776—1778 р.) було утворено 176 нових селищ, в 1779—44, в 1780—178, а в 1781—1783 рр.—391.

⁸⁴ ЦДАДА, Держ. Архів, р. XVI, оп. 1, спр. 693, ч. 6, арк. 97—209. Відсутні примітки по двох повітах: Полтавському й Миргородському.

⁸⁵ ЦДВІА, ВУА, спр. 18725, 18727, ч. I—IV, 18728, ч. I—II.

⁸⁶ Там же, спр. 18333.

⁸⁷ ЦДАДА, Держ. Архів, р. XVI, оп. 1, спр. 962, ч. II, арк. 182—233.

* Майбутня земля Війська Чорноморського (з 1792 р.).

повіту і трьох городах (Темрюці, Копилі та Ачуеві) після приєднання Кримського ханства до Росії не залишилося жодної людини.

За 1793 р. в ЦДАДА вдалось знайти виключно цінну «Ведомость о населении, дворах, землях, скоте, заводах и мельницах»⁸⁸, що по містах і повітах наводить дані про число дворів, жителів чоловічої й жіночої статі, церковів, мечетей, єврейських синагог, лавок і магазинів, постійних дворів, шкіряних заводів, млинів, соляних озер, верблюдів, коней, великої рогатої худоби і овець. Крім того, більш докладні дані подаються по селищах, охоплених межуванням (кількість десятин придатної та непридатної землі, жителів православного віросповідання чоловічої й жіночої статі за становою приналежністю, жителів чоловічої й жіночої статі татар). Тут перераховуються всі поселення, утворені переселенцями з 1783 по 1793 р. і частина татарських селищ, охоплених межуванням. По частині повітів, де не було межування, наводяться такі ж сумарні відомості, тобто без виділення окремих селищ. Матеріали цієї відомості відбивають успіхи в заселенні й освоєнні Таврійської області переселенцями з сусідніх українських і російських губерній, показують розвиток промисловості, тваринництва і т. п.

Розглянуті матеріали свідчать, що історична наука має в своєму розпорядженні багаті джерела, які дозволяють розпочати глибоке й всебічне вивчення багатьох питань історичної географії, а також приступити до складання «Історичного атласа УРСР». Матеріали, що збереглися до XVIII ст., дозволяють скласти історичні карти, що відображуватимуть зміни внутрішніх (адміністративних) і зовнішніх кордонів України, розміщення населення по основних (а якщо потрібно, то і по всіх) населених пунктах, час заснування багатьох поселень, напрямки колонізаційних потоків, національний і становий склад як старожилів, так і переселенців, успіхи в розвитку сільського господарства, промисловості і багато іншого.

Матеріали, що збереглися в архівах, поділяються на основні й допоміжні. Основними слід вважати карту Генерального і місцевих межувань, військово-топографічних зйомок 50—90-х років XVIII ст., а також ревізські списки населених місць, економічні примітки і топографічні описи окремих губерній України. Допоміжне значення мають карти Географічного департаменту Академії Наук 20—40, а частково й 50-х років XVIII ст. Вони значно гірше виконані і частина наведених в них даних викликає сумнів у відношенні їх достовірності. В той же час цілком очевидно, що переважна більшість добротних історико-географічних матеріалів відноситься до 60—90-х років XVIII ст. Це змушує бережливо використовувати всі джерела більш раннього періоду, піддаючи їх найглибшому попередньому критичному аналізу.

Українські історики мають чи не найкращі наявні в СРСР історичні джерела для складання справді наукового атласа УРСР як за XVIII, так і в ще більшій мірі за XIX ст.

В. М. КАБУЗАН, Г. П. МАХНОВА

⁸⁸ ЦДАДА, Держ. Архів, р. X, оп. 3, спр. 59, арк. 1—18.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

**В. М. ТЕРЛЕЦЬКИЙ. РАДИ ДЕПУТАТІВ
ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
В ПЕРІОД ЗАВЕРШЕННЯ
БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ
(1938—1958 рр.),**

вид-во «Наукова думка», К., 1966, 379 с.

Вивчення діяльності Рад депутатів трудящих у період завершення будівництва соціалізму й поступового переходу до комунізму має велике значення для комуністичного виховання радянських людей, розкриття всебічної діяльності органів народної влади, суті диктатури пролетаріату, закономірностей розвитку, місця й ролі Радянської держави у політичній організації суспільства на сучасному етапі комуністичного будівництва.

В. М. Терлецький використав широке коло джерел: твори В. І. Леніна, партійні й державні документи, періодичну пресу, опубліковану літературу. Переважну більшість залучених архівних матеріалів вперше ввів у науковий обіг. Причому це не випадково знайдені в архівах документи, а такі, що розкривають діяльність Верховної Ради УРСР та місцевих Рад протягом усього досліджуваного періоду. Однак авторові необхідно закинути, що він не дав аналізу використаних архівних джерел.

Аналіз діяльності Рад В. М. Терлецький дає на основі марксистської методології, виходячи з конкретних для кожного історичного етапу соціально-економічних завдань, підпорядкованих загальній меті — завершенню будівництва соціалізму в республіці, як і загалом по Радянському Союзу. При цьому автор по ряду важливих і принципових питань сказав нове слово, довівши неспроможність або необґрунтованість деяких точок зору, що побутували й побутують у науці. Автор використовує ленінську теоретичну спадщину про Ради, про форму соціалістичної держави і застосування розробки цього питання на практиці після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Він переконливо доводить, що В. І. Ленін під поняттям Радянська влада мав на увазі не самі лише Ради, а сукупність усіх державних і громадських організацій, всю політичну організацію суспільства. Це показано в монографії В. М. Терлецького стосовно до періоду, якому вона присвячена. Розширення поняття про Ради, застосування ленінської теорії має значення при вивченні міжнародного характеру Рад.

Важливе значення має постановка і розв'язання автором проблеми періодизації, його висновок, що Радянська держава в своєму розвитку пройшла не три етапи, як твердять деякі дослідники (Ф. М. Бурлацький, П. С. Черемних), а два — етап диктатури пролетаріату, який охоплює період з часу встановлення Радянської влади до повної і остаточної перемоги соціалізму, й етап загальнонародної держави, що настав з початком будівництва комунізму. Монографія дає детальний аналіз суті відмінностей цих двох періодів розвитку Радянської держави, доводить теоретичне й практичне значення даних висновків для визначення закономірностей історичного розвитку, спадкоємність між державою диктатури пролетаріату і загальнонародною.

Автор ґрунтовно розкриває ті соціально-економічні зміни, що сталися в процесі побудови соціалізму, привели до перемін у класовій структурі суспільства й викликали необхідність прийняття нової Конституції. Перемога соціалізму, повна й остаточна ліквідація на цій основі експлуататорських класів створили можливість здійснити загальне виборче право, а отже — забезпечили умови для залучення до управління державою всього радянського народу. Цей величезний якісний поворот у політичному житті країни викликав необхідність перебудувати державні органи, зокрема Ради депутатів трудящих.

Багато уваги автор приділив західноукраїнським областям, показавши всю складність і важливість завдань, що поставили тут перед Радами. Детальне висвітлення питання радянського будівництва, зміцнення соціалістичної державності в цих молодих радянських областях є тим найголовнішим, чим автор доповнює існуючу літературу. В книзі переконливо доведено, що активною революційною боротьбою і вивченням досвіду соціалістичного будівництва в СРСР населення західноукраїнських земель було підготовлене до взяття влади в свої руки й здійснення соціалістичних перетворень. Вагомим вкладом у радянську історичну науку є дослідження і висвітлення діяльності Рад у роки Великої Вітчизняної війни. Це питання в широкому плані досліджується вперше. Основну увагу автор зосереджує навколо найважливіших аспектів діяльності Рад у цей період: перебудови державних органів влади стосовно вимог воєнного часу та ролі Рад у мобілізації народних мас на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками і від-

будові зруйнованого народного господарства і мобілізації сил трудящих для повного розгрому ворога. Матеріал великого наукового значення містить книга про роль депутатів трудящих в організації визвольної боротьби радянських людей у тилу ворога.

Грунтовно і всебічно висвітлює автор питання відновлення Рад після визволення республіки від німецько-фашистської окупації, діяльність їх по відбудові народного господарства та мобілізації сил для повного розгрому ворога.

Наукову й практичну цінність становить розкриття керівної ролі Комуністичної партії в діяльності Рад. Висвітлення цього питання червоною ниткою проходить через всю монографію. Крім того, зростанню керівної ролі Комуністичної партії, удосконаленню форм і методів партійного керівництва як найважливішої умови успішної діяльності Рад автор присвячує і спеціальний параграф.

В окремому розділі книги автор виділив боротьбу Рад за здійснення рішень XX з'їзду КПРС. Тут центральне місце присвячено відновленню ленінських норм у партійному й державному житті — тривалому процесу, здійснення якого показано на основі фактичного матеріалу як Верховної Ради УРСР, так і місцевих Рад. Книга відбиває величезну творчу роботу, здійснену трудящими масами через свої державні органи, що сприяли повній і остаточній перемозі соціалізму.

В. М. Терлецький розв'язує складну й багатогранну проблему закономірності розвитку радянського суспільства на один з найвідповідальніших і найскладніших періодів радянської історії. Грунтовне й всебічне дослідження діяльності Рад, особливо того нового, що виникало в їх роботі у зв'язку з соціально-економічним розвитком УРСР, як і всієї Радянської країни, дало можливість автору зробити чимало важливих практичних рекомендацій щодо роботи Рад на сучасному етапі комуністичного будівництва, підвищення їх ролі в господарському і культурному будівництві, в усіх сферах життя суспільства. Дослідник вносить пропозиції для нової Конституції. Виходячи з принципу поєднання законодавчої і виконавчої влади, розширення прав місцевих Рад, враховуючи перспективи розвитку самоврядування, автор пропонує надати сільським Радам право державного керівництва всім господарським і культурним будівництвом на селі, реорганізувати виробничі управління в районах в органи районних Рад депутатів трудящих, утворити постійно діючі президії в обласних, міських та районних Радах, що забезпечило б координацію роботи постійних комісій та посилило б

контроль за виконавчими органами, удосконалити практику проведення виборів до Рад тощо.

Високо оцінюючи монографію, слід сказати, що вона не позбавлена й недоліків. Висвітлюючи діяльність Верховної Ради УРСР в перші післявоєнні роки, автор говорить про внесені до Конституції Української РСР зміни, що обумовлювались розвитком суспільно-політичного життя держави. Тут варто б детально показати, чим були викликані перемини щодо державного герба та прапора УРСР, структури республіканських органів державного управління, тривалості робочого дня, надання профвідпусток і т. ін. Автор правильно пише, що велика плінність відповідальних радянських працівників негативно впливала на діяльність Рад. Але що викликало це явище, не пояснює.

Для показу результатів діяльності Рад в господарському житті В. М. Терлецький порівнює успіхи в сільськогосподарському виробництві Шполянського й Тальнівського районів. Те, що у шполянців справи йшли краще, ніж у тальнівців, автор пояснює добре налагодженою роботою Шполянської районної і сільських Рад депутатів трудящих і розкриває їх діяльність, однак нічого не говорить про роботу Тальнівської райради, і тому таке порівняння непереконливе.

Стверджуючи, що для здійснення культурної революції необхідно було ліквідувати неписьменність і малописьменність, автор дещо звужує її завдання. Адже метою культурної революції було здійснення революційного перевороту в світогляді людей, вироблення нової комуністичної ідеології, забезпечення виховання нової людини.

В. М. Терлецький твердить, що після вересневого Пленуму ЦК КПРС 1953 р. почалися докорінні зміни в діяльності Рад, зміцнювались їх виконавчі органи, підвищувалась роль у господарському і культурному будівництві. Однак переконливо він довів тільки останнє. Зважаючи на велике значення постійних комісій у Радах, необхідно було детальніше розкрити їх функції і роботу. Це дало б можливість висвітлити, що дуже важливо, і зростання ролі громадськості в роботі Рад.

Кожний розділ має вступ, що дає соціально-економічну й політичну характеристику певного періоду. Але цей матеріал часто повторюється в параграфах розділів.

Недоліки в роботі Рад у перші післявоєнні роки розкриває автор правильно, але не зовсім переконливо.

Загалом оригінальне дослідження В. М. Терлецького є вагомим вкладом в історичну та юридичну науку.

М. І. СУПРУНЕНКО,
П. К. СТОЯН,
Г. М. ШЕВЧУК

Г. М. ДОБРОВ. НАУКА О НАУКЕ
(введение в общее наукознание),

вид-во «Наукова думка», К., 1966, 271 с.

В наші дні визначився новий напрямок сторичних досліджень — наукознавство — галузь науки, що вивчає процеси та явища сторії науково-технічного прогресу людства. Адже широкі кола науковців цікавляться: як змінюються темпи розвитку науки, чи існує межа науково-технічного прогресу, скільки вчених працює на земній кулі, і яка продуктивність їхньої праці. З'ясувати ці питання допоможе використання математичних методів та кібернетичних засобів інформаційного пошуку.

На жаль, у радянській історичній науці це немає достатньої кількості праць з проблем наукознавства. Саме тому слід вітати вихід у світ монографії Г. М. Доброва. Книга складається з восьми розділів: 1. Предмет та метод наукознавства; 2. Інформаційний підхід до історії науково-технічного прогресу; 3. Вивчення загального характеру розвитку науки; 4. Люди науки (чисельність і структура наукових кадрів. Аналіз резерву кадрів науки); 5. Проблема наукової організації праці людей науки; 6. Планування шляхів науки; 7. Наукове прогнозування; 8. Про мету наукового вивчення історичного досвіду науки. Монографія містить добре дібраний список літератури по темі — близько 250 радянських та зарубіжних джерел, ілюстрована великою кількістю таблиць та графіків.

Практична цінність книги Г. М. Доброва полягає насамперед у тому, що вона вперше в радянській науці узагальнює розрізнені матеріали з питань наукознавства. Автор дає їх критичний аналіз та кваліфіковану інформацію про конкретні досягнення в галузі наукознавства як в Радянському Союзі, так і за рубежом.

За визначенням Г. М. Доброва, кожна наука (в різний час і в різному обсязі) проходить такі закономірні етапи розвитку: описовий, на якому здійснюється підбір фактичного матеріалу і його первинна систематизація; логіко-аналітичний, на якому з тих чи інших методологічних позицій ведеться якісний аналіз предмета, що

вивчається, і, нарешті, найвищий етап — гармонійне поєднання якісних та кількісних методів наукового пізнання. Автор докладно аналізує кількісні методи історико-наукового аналізу і оцінює різноманітні вимірники й характеристики розвитку науки. Заслужують на увагу пропозиції оцінювати науково-дослідницьку діяльність як своєрідний інформаційний процес.

Оригінальний матеріал вміщено в розділі про людей науки, з якого читач може довідатися, що наука як сфера зайнятості розширює свої масштаби принаймні вдвоє швидше, ніж інші галузі суспільної діяльності. Нині в СРСР на кожні 10 тис. чоловік припадає 27 основних наукових працівників, у той час як у США — 23, в Англії тільки 9,7, у Франції — 6 чоловік.

Оцінюючи вимірники темпів та тенденцій розвитку науки, Г. М. Добров використовує дані машинного статистичного вивчення питання про стан підготовки в країні докторів та кандидатів наук. На основі величезного фактичного матеріалу (понад 150 тис. затверджених ВАК'ом дисертаційних робіт) він разом з своїм співробітником В. К. Кліменюком приходить до висновку, що «суть політики підготовки, підбору та роботи з кадрами науковців повинна полягати не лише в цілеспрямованому збільшенні загального числа людей науки, а головним чином, у створенні найбільш оптимальної структури кадрів та наукових установ, у загальному підвищенні кваліфікації і творчого рівня наукових працівників». Цікаві відомості про кадри вчених Новосибірського наукового центру, почерпнуті з матеріалів проведених там соціологічних досліджень.

Значну увагу автор приділяє проблемам організації праці людей науки, плануванню досліджень та методичним підходам до наукового прогнозування. Ці розділи наукознавства досі майже не висвітлювалися в нашій науковій пресі і тому їх узагальнення та критичний аналіз має важливе практичне значення. Немає можливості висвітлити все коло питань, тією чи іншою мірою розкритих Г. М. Добровим, однак слід зауважити, що книгу з інтересом зустрінуть фахівці з різних галузей науки, а також широке коло читачів, що цікавляться шляхами розвитку нашої науки.

П. Т. ПРИХОДЬКО,
О. І. ЩЕРБАКОВ

* * *

Наука посіла одне з провідних місць у соціалістичному господарстві нашої країни. Без глибоких наукових досліджень нині не можна собі уявити технічного прогресу в жодній галузі народного господарства.

Тому й не дивно, що вивченню цієї сфери діяльності приділяється така велика увага. При такому розгорнутому фронті наукових досліджень, як у Радянському

Союзі, сама наука стала об'єктом дослідження. В наш час для вирішення великих комплексних проблем краще необхідно правильно організувати працю великих колективів учених. Від її налагодження залежать не лише витрата часу та ресурсів на виконання досліджень, але і їх результативність. Не меншої уваги вимагає і проблема взаємодії різних галузей науки.

Як же налагодити обмін науковою інформацією про результати дослідницьких робіт? Якою має бути ця інформація? Відповідь на ці питання намагається дати Г. М. Добров. Автор досить докладно показує, як проблеми загального наукового розвитку знаходили своє висвітлення в працях прогресивних учених минулих часів, критично аналізує праці буржуазних учених, докладно знайомить з науковими концепціями Д. Прайса, Г. Сноу, Дж. Бернала, Л. Тондла та ін. і наводить результати своїх досліджень про чисельність та структуру наукових кадрів на Україні та в СРСР, аналізує питання про резерви кадрів радянської науки. Г. М. Добров робить спробу узагальнити проблеми підготовки наукових кадрів і на цій основі дає деякі практичні рекомендації. Чимало місця приділяє характеру та шляхам розвитку науки, аналізу механізму взаємодії різних її галузей, пропонує цікаві методи оцінки продуктивності наукової праці та прогнозування наукових відкриттів.

В основу гіпотези так званої «інформаційної хвилі» автор поклав оригінальну концепцію — розгляд наукової діяльності як інформаційний процес, реальність якої доводить на конкретному матеріалі з історії вугільного комбайнобудування. Саме вона наочно з'ясує, що причини зростання кількості відмовлень на видачу авторських свідоцтв криються насамперед у повторенні «винаходів».

Значний інтерес являють методичні положення про передбачення та прогнозування в науці і техніці. Справді, у наш час обличчя майбутнього суспільства цікавить кожного не лише з пізнавальної точки зору, воно має й значну практичну вагу. Для інженера, що проектує вугільні

шахти зовсім не байдуже, як виглядатим гірнична техніка через 25—30 років. Аджі при розробці проекту важливо врахувати і ті зміни в устаткуванні вугільних шахт, що можуть статися за 50—60 років їх функціонування. Подібні передбачення допоможуть уникнути зайвих витрат на реконструювання, що іноді обходиться і половиною вартості спорудження нової шахти.

Автор не тільки вводить поняття про вірогідність прогнозування в науці й техніці, але на конкретному прикладі аналізує тенденції і перспективи розвитку вугільного комбайнобудування доводить матеріальність цього процесу*.

Слід зазначити, що прагнення уникнути описовості та застосувати логіко-аналітичні та кількісні методи дослідження окремих питань історії науки і техніки характерне й для інших праць Г. М. Доброва, але, на наш погляд, авторові слід дешифрувати теоретичні формули та абстракції, що зробить книжку більш доступною для широкого кола читачів.

Хоч коло питань, які розглядає автор в монографії, нешироке, однак сама її постановка, методичні пропозиції і перспективи, що з них випливають, дозволяють вважати, що рецензована книга є значним вкладом у розвиток нової галузі знань — науки про науку.

О. М. ЦУКІН

* Див. також «Применение электронно-вычислительных устройств в исследованиях по истории науки и техники». Сборник статей под редакцией академика В. М. Глушкова. М., 1966.

**Ж. П. ТИМЧЕНКО. ТРУДЯЩІ ЖІНКИ
В БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ РАД
НА УКРАЇНІ (1917—1920 рр.),**

вид-во «Наукова думка», К., 1966, 147 с.

Одним з найвеличніших завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції є повне розкріпачення жінок нашої країни від багатівікового гніту і надання їм рівних прав з чоловіками в усіх галузях життя. В. І. Ленін у своїй статті «Великий почин» говорив: «Жодна демократична партія в світі, в жодній з найбільш передових буржуазних республік за десятки років не зробила, в цьому відношенні, і сотой частини того, що ми зробили за перший же рік нашої влади. Ми не залишили в справжньому розумінні слова каменя на камені з тих підлих законів про нерівноправність жінки..., залишки яких численні в усіх цивілізованих країнах, на ганьбу буржуазії і капіталізму!»¹

Проте досі у нашій історичній літературі питання про участь жінок у Жовтневій революції та будівництві соціалізму висвітлено частково та й то здебільшого у спогадах. Монографія Ж. П. Тимченко є першою науковою працею, що досліджує одну з яскравих сторінок історії нашого народу. В книзі систематизовано і проаналізовано великий архівний матеріал, більшовицьку пресу 1917—1920 рр., наведено чимало цікавих відомостей, почерпнутих автором під час бесід з учасницями боротьби за владу Рад на Україні. Все це робить працю оригінальною, науково обґрунтованою, насиченою живими образами героїчних жінок — борців революції. Книга має не лише наукове, а й пізнавальне значення.

Автор вміло, крок за кроком розкриває роботу партії по залученню на свій бік такого могутнього резерву революції, як трудящі маси жінок. Більшовики гостро виступали проти буржуазних жіночих організацій, які, виконуючи волю свого класу, прагнули відірвати жіночий рух від

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 381.

революційної, класової боротьби пролетаріату у перевести його на рейки «боротьби статей». На переконливих фактах Ж. П. Тимченко показує, що в таких складних умовах єдиним ширим другом трудящих жінок була більшовицька партія. Більшовики роз'яснювали, чому Лютнева буржуазно-демократична революція не спромоглася вирішити жіноче питання. Через свої організації і пресу вони вказували шлях для повного розкріпачення жінки, викривали підступні дії буржуазних і дрібнобуржуазних феміністичних організацій. Партія застосовувала різноманітні форми залучення трудівниць до свідомої класової боротьби. Робота серед жінок була доручена видатним партійним діячам, зокрема на Україні, працювали Є. Бош, С. Соколовська, С. Гопнер, В. Мойрова, Н. Островська, Д. Іткінд і багато інших. Молода Республіка Рад відразу ж видала ряд законів, за якими було проголошено повну рівноправність жінок. Але, як вказував В. І. Ленін, рівність по закону, ще не є рівність у житті. Партія закликала жінок взяти найактивнішу участь у проведенні законодавства у життя, залучала робітниць і селянок до радянського будівництва, громадської діяльності, підносила їх класову свідомість і з перших же днів поставила питання про залучення їх до державного управління.

На живих прикладах у книзі описані героїчні подвиги жінок в період громадянської війни, показана їх відданість революції, в ім'я якої немало з них склали свої голови. Заслугою автора є те, що в монографії наведено багато несправедливо забутих імен жінок-борців за Радянську владу — Євгенії Бош, Оксани Коцюбинської, Степаниди Драган, Ірини Гладської, О. Чиженко, Олі Виноградової та ін. Автор наводить цікаві дані, з яких ми дізнаємось, що в роки громадянської війни в Червоній Армії було близько 50 тис. жінок.

Значну роль відіграли жінки-комуністки, що діяли в глибокому підпіллі, боролися в партизанських загонах. Захоплюють легендарні образи С. Соколовської — керівника більшовицького підпілля в Чернігові, а згодом секретаря Одеського губкому партії, одного з організаторів «Інтернаціональної колегії»; французької комуністки Жанни Лябурб, про яку після її загибелі В. І. Ленін сказав, що її образ завжди буде прикладом для французького пролетаріату. В Одеському підпіллі працювала Г. М. Панкратова (Нюра Паліч). Проста робітниця, вона за роки Радянської влади

стала видатним істориком і академіком, членом Радянського уряду.

За мужність і героїство, виявлені в боях на фронтах громадянської війни, орденом Червоного Прапора були нагороджені 53 жінки. Серед них і ті, що зі зброєю в руках боролися за владу Рад на Україні — Р. С. Землячка-Самойлова, В. Кулама, З. П. Патрікеєва, М. Пацановська, П. Шведе та інші.

Значну увагу приділено в рецензованій книзі дослідженню ролі і місця радянських жінок у відбудові народного господарства після успішного завершення громадянської війни. Автор показав, як у складній обстановці гострої класової боротьби з залишками куркульсько-націоналістичних банд та іншими контрреволюційними елементами КП(б)У розгорнула роботу серед жінок. Налагодженню цієї справи надзвичайно сприяло те, що В. І. Ленін особисто приділяв їй велику увагу. В цей час партія направляє на роботу серед жінок таких видатних своїх діячів, як Н. К. Крупська, І. Ф. Арманд, О. М. Коллонтай, К. М. Самойлова, К. І. Ніколаєва та ін. На важливих і цікавих документах показано, як уважно поставилися до цього питання VIII і IX з'їзди партії, ряд партійних конференцій КП(б)У, Всеросійський і Всеукраїнський з'їзди робітниць і селянок. Наведено конкретні дані, що свідчать про піклування держави про охорону матері й дитини, поліпшення умов жіночої праці.

Правильно зробила Ж. П. Тимченко, що на закінчення своєї праці навела дані про становище жінки в Радянському Союзі в сучасний період. Подані цифри є яскравим свідченням торжества марксистсько-ленінського вчення про шляхи розкріпачення жінки.

До недоліків книги слід віднести те, що в монографії мало матеріалу про селянок. Докладніше можна було б розповісти про значення щорічного святкування Міжнародного жіночого дня 8 Березня. Слід було ширше, на конкретних прикладах показати, як робітниця допомагала селянкам в їх роботі. Розділи книги написані не на однаковому науковому рівні. З найбільшим інтересом читається другий розділ, де мова йде про громадянську війну і боротьбу з інтервентами. А в третьому, присвяченому мирному будівництву, матеріал подано більш сухо.

Монографія Ж. П. Тимченко без сумніву викличе великий інтерес як історика, так і пропагандиста й рядового читача.

Є. Ю. КАСТЕЛЛІ

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ. РАДИ РОБІТНИЧИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ В 1917 РОЦІ. (ПЕРІОД ДВОВЛАДДЯ). вид-во «Наукова думка», К., 1966, 218 с.

У зв'язку з підготовкою до 50-річчя Радянської влади особливого значення набуло дослідження питань про виникнення й перші кроки діяльності Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Праця Ю. М. Гамрецького присвячена Радам робітничих депутатів на Україні в період мирного розвитку революції 1917 р. Таке обмеження предмету дослідження цілком виправдане, бо історики лише в останні 10—12 років дістали можливість серйозно зайнятися вивченням історії масових організацій трудящих, зокрема найважливіших з них — Рад. З цієї теми немає капітальних узагальнюючих досліджень, тому Ю. М. Гамрецькому довелося провести величезну роботу, збираючи розрізнені факти й дані з тогочасної преси, архівів, спогадів активних учасників революції тощо. Автору вдалося відтворити вірну картину виникнення та перших кроків діяльності Рад робітничих депутатів на Україні.

Заслугою є на схвалення і коло висвітлених у книзі питань — організаційне будівництво Рад, їх структура та взаємини з органами влади Тимчасового уряду, ставлення Рад до деяких політичних подій, захист ними інтересів робітничого класу, організація збройних сил революції, зміцнення союзу робітничого класу з селянством, роль різних партій у Радах, початковий етап їх більшовізації. З усіх цих питань автор рецензованої праці висловив ряд важливих й науково обґрунтованих положень.

Відсутність звітності й статистики по організаційному будівництві Рад робітничих депутатів не дала можливості встановити точну їх кількість у період мирного розвитку революції. На основі скрупульозного вивчення архівних та опублікованих джерел Ю. М. Гамрецький зробив висновок, що в мирний період революції на Україні нараховувалося не менше, ніж 252 Ради робітничих депутатів (стор. 31). Важливе значення в організаційному будівництві Рад мали їх обласні й губернські з'їзди. Автор склав дуже цікаву таблицю про обласні й губернські з'їзди та конференції Рад (стор. 33), що свідчать про успіхи політичної організації робітничого класу й підготовку його органів до створення апарату управління майбутньої влади робітничо-селянської держави. На Україні склалися три обласні об'єднання Рад (Донецько-Криворізьке з центром у Харкові, Південно-Західне з центром у Києві й Південне з центром в Одесі), що являли собою органічно міцні утворення. На жаль, цей дуже важливий аспект не набув розвитку у праці Ю. М. Гамрецького, і при дальшій розробці цієї теми доцільно приділити йому більше уваги.

Автор дав правильну характеристику ви-

борчої системи Рад (стор. 34—37), підкресливши, що при відсутності в них представників буржуазії її ідеологію проводили службовці, які мали в окремих Радах (наприклад, у Полтавській) переважачий вплив (стор. 37).

До питань організаційного будівництва автор відніс структуру та джерела фінансування Рад (стор. 48—64). Певний інтерес становить складена ним таблиця по стійно діючих комісії у Радах робітничих депутатів (стор. 50).

Ради переживали великі труднощі у фінансуванні своєї діяльності, оскільки буржуазний Тимчасовий уряд не вважав для себе обов'язковим подання матеріальної допомоги самодіяльним організаціям трудящих. Ця політика викликала серйозні протести серед робітників (стор. 58). Ради змушені були самі вишукувати кошти для оплати своїх витрат — домагатися відрахування від заробітку робітників та службовців, оподаткування підприємців, збереження середньої зарплати за робітниками, обраними до Рад, і т. п.

Ради робітничих депутатів займали суперечливе становище в системі органів влади в період двовладдя. На їх боці була підтримка мас — робітників, солдатів, селян. Вони мали джерело реальної влади, однак формально Ради не були органами влади, а лише організаціями «революційної демократії» (стор. 41). Відзначаючи це протиріччя, В. І. Ленін вказував, що при угодовському керівництві Ради гнили й розкладалися живцем. «Розвинулись посправжньому, розгорнули повністю свої задатки і здібності Ради можуть, тільки взявши всю державну владу, бо інакше їм нема чого робити, інакше вони або прості зародки (а надто довго зародком бути не можна), або іграшки. «Двовладдя» є параліч Рад»¹.

Ю. М. Гамрецький навіть яскраві факти для характеристики взаємодійності Рад і місцевих органів буржуазно-поміщицької влади, показавши, що тільки більшовики послідовно виступали проти співробітництва з буржуазними керівними органами. Меншовики та есери бачили у цьому співробітництві головний зміст існування Рад (стор. 42—43). Слід було більш чітко підкреслити протидію буржуазії у роботі Рад, а також гальмуючий вплив їх угодовського керівництва.

Спеціальний розділ монографії присвячено висвітленню боротьби у Радах проти війни і Тимчасового уряду (стор. 65—89). На прикладі здійснення «позики свободи» та обговорення ноти Мілюкова автор показав ставлення Рад до війни. Позиція їх щодо Тимчасового уряду розглядається лише на підставі обговорення в Радах питання про коаліційний уряд. У цій главі багато цікавого матеріалу. На жаль, автор не скористався нагодою для ґрунтовнішого розкриття позиції Рад з цих питань — на

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 77.

прикладі рішень I Всеросійського з'їзду Рад робітничих та селянських депутатів (3—24 червня 1917 р.). Адже з'їзд проходив у мирний період розвитку революції і на ньому було чимало представників Рад робітничих депутатів українських губерній.

Дуже важливий матеріал наводиться у розділі про захист Радами інтересів робітничого класу (стор. 90—138). У цьому було закладено велике майбутнє Рад як органів влади. Маючи на увазі цей бік їх діяльності, В. І. Ленін писав: «Новий апарат, Ради, уже приведений в рух «могутнім поривом справжньої народної творчості»². В даному питанні найяскравіше виявилось зіткнення протилежних позицій більшовиків та угодовців. Засилля останніх заважало Радам як апарату влади «йти вперед і вперед повним ходом»³. Цілком справедливо автор підкреслює, що лише усунення Тимчасового уряду та перемога соціалістичної революції дозволили Радам повністю розвинутися й проявити себе як справжні органи влади (стор. 138).

У радянській історичній науці встановилася думка, що процес більшовізації Рад почався після розгрому корніловщини. Ю. М. Гамрецький висвітлив це питання з початку етапу їх більшовізації. Незважаючи на свою меншість у Радах, більшовики створили в них фракції і з перших же днів розгорнули боротьбу проти блоку угодовських партій. У праці наводяться переконливі факти активності більшовиків у Радах (стор. 142—143 та ін.), успіхів їх у завоюванні на свій бік безпартійних де-

путатів, а також зростання кількості більшовицьких депутатів у період перевиборів Рад (стор. 150—160).

Автор переконливо доводить, що процес більшовізації Рад проходив не тільки під впливом активної боротьби партії за маси, але й внаслідок загального революціонування трудящих (стор. 163).

Важливе значення для зміцнення союзу робітничого класу з селянством мало об'єднання Рад робітничих і солдатських депутатів з Радами селянських депутатів. Цьому питанню присвячений окремий розділ праці Ю. М. Гамрецького. Відсутність на Україні єдиного центру Рад не дає можливості зібрати узагальнюючі дані про процес їх об'єднання. Тому автор лише на основі розрізненого фактичного матеріалу дав характеристику цього процесу, підкресливши його інтенсивність (стор. 185), а також показав шляхи встановлення зв'язків між утвореними окремо Радами робітничих і селянських депутатів.

Такими є деякі особливості рецензованої праці. Слід лише побажати автору в дальшій роботі над темою приділити більше уваги викриттю зрадницької ролі у Радах меншовиків та есерів, які доклали чимало зусиль, щоб підкорити Ради буржуазному Тимчасовому уряду.

Монографія Ю. М. Гамрецького — перше серйозне наукове дослідження про Ради робітничих депутатів на Україні. Можна лише шкодувати, що у книзі відсутні покажчики — іменний, географічний та предметний. Для читача це знижує практично цінність проведеної автором великої роботи. Час вже нашим видавництвам перестати «заощаджувати» на науковому апараті книг, що публікуються.

Д. О. КОВАЛЕНКО

Н. Б. МАХАРАДЗЕ. ПОБЕДА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ В ГРУЗИИ,

изд-во «Сабчота Сакартвело», Тбилиси,
1965, 450 с.

Прагнучи правдиво й яскраво висвітлити героїчну боротьбу трудящих за перемогу Радянської влади, за визволення від експлуатації і національного гніту, радянські дослідники одне з важливих завдань наукової розробки даної проблеми вбачають у викритті буржуазної фальсифікації історії Жовтня. У зв'язку з цим особливо ваги набуває висвітлення боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящих мас національних республік, колишніх окраїн царської Росії. У даному питанні найбільше наклепів зводять буржуазні націоналісти та різного роду білоемігранти. Використовуючи складність умов, за яких проходила революція в національних районах, що пояснювалось насамперед їх історичним розвитком, ці

фальсифікатори історії відкидають наявність у них внутрішніх революційних сил, намагаючись довести, ніби Радянська влада була сюди привнесена на «червоних північних багнетах».

Вагомим внеском у справу спростування фальсифікаторських вигадок є монографія доктора історичних наук Н. Б. Махарадзе. Праця складається з вступу і шести розділів, в яких послідовно викладено історичні події — від Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. до встановлення Радянської влади в Грузії в 1921 р.

Автор зосереджує свою увагу на спірних або малодосліджених питаннях проблеми. Зокрема щодо історії боротьби за перемогу Радянської влади в Грузії такими є питання про двовладдя і роль Рад в 1917 р., тактику Кавказького Крайового більшовицького Комітету партії й національну політику більшовиків Грузії в період Жовтня. Особливу увагу звернув автор на висвітлення діяльності більшовиків по викриттю пропаганди буржуазного націоналізму, що набрала в 1917 р. широкого і шкідливого

характеру. Адже саме в цей час грузинські націоналістичні партії висунули лозунг про національну автономію як першочергове завдання революції. В зв'язку з цим у книзі відзначається велика роль більшовицької газети «Кавказский рабочий» в інтернаціональному згуртуванні сил соціалістичної революції.

В спеціальному розділі монографії розглянуто боротьбу більшовицьких організацій Грузії за встановлення Радянської влади в період Жовтневого збройного повстання. При цьому автор розкриває її складність, причини невдачі.

Основна частина праці присвячується героїчним виступам робітників, всіх трудящих Грузії під керівництвом більшовицької партії проти контрреволюційної диктатури меншовиків, які створили у листопаді 1917 р. Закавказький комісаріат для управління краєм. Автор глибоко аналізує кризу соціально-економічного і державного ладу меншовицької Грузії, показує, що контрреволюційна, антинародна внутрішня і зовнішня політика її уряду вела країну до занепаду, посилювала невдоволення робітників і селян, загострюючи їх революційну боротьбу. Велику роль відіграла більшовизація профспілок, що на той час були майже єдиною легальною організацією, через яку робітники могли певною мірою висловлювати думки й відстоювати свої класові інтереси. Питання про більшовизацію профспілок Грузії під час «господарювання» меншовиків по суті вперше висвітлюється в радянській історіографії на сторінках даної книги.

Чільне місце відводить автор зміщенню грузинських більшовицьких організацій в цей період. Яскравим доказом цього було об'єднання партійних організацій у травні 1920 р. і створення Комуністичної партії Грузії на чолі з своїм Центральним Комітетом.

Заключний розділ монографії присвячений революційній боротьбі трудящих у 1921 р., яка під керівництвом Комуністич-

ної партії набрала широкого розмаху та організованого характеру і у лютому — березні 1921 р. вилилася у переможне збройне повстання проти антинародного меншовицького уряду. Автор зупиняється тут також на перших соціально-економічних перетвореннях у Радянській Грузії.

Рецензована монографія, на нашу думку, не позбавлена й деяких недоліків. Так, автор без достатнього аналізу й документального підтвердження говорить про утворення та діяльність Рад робітничих депутатів Грузії після перемоги Лютневої революції (стор. 31, 44—46, 51—55). Викликає подив, що чомусь зовсім не висвітлено одне з нерозроблених питань радянської історіографії — про Ради селянських депутатів Грузії в 1917 р.

На стор. 36 монографії говориться про ту допомогу, яку подавала грузинським більшовикам газета «Правда», що регулярно друкувала відомості про партійну роботу і революційні події в Грузії. Хотілося б, щоб у такій фундаментальній праці було наведено підрахунки кількості подібних матеріалів, вміщених у центральному органі більшовицької партії.

Не всі події у книзі висвітлені однаково повно. Наприклад, автор недостатньо приділяє уваги ролі селянських мас Грузії у встановленні Радянської влади, особливо в 1917—1919 рр.

Майже не розкриті питання про участь представників грузинського народу в боротьбі за владу Рад в інших районах нашої країни. Н. Б. Махарадзе обмежився в основному тим, що відзначив його нерозробленість в нашій історичній літературі.

Бажано було б також дати ґрунтовні й глибокі висновки по темі дослідження.

Загалом же рецензована монографія, присвячена перемозі соціалістичної революції в Грузії, одній з складових частин великого Радянського Союзу, є серйозним науковим внеском автора до 50-річчя Великого Жовтня.

М. Ф. ДМИТРИЄНКО,
Ж. П. ТИМЧЕНКО

П. В. СВЕЖИНСЬКИЙ. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст., вид-во Львівського університету, 1966, 192 с.

Західноукраїнські аграрні відносини використовувалися буржуазними ідеологами для обґрунтування реакційних концепцій мальтузіанства, «стійкості дрібного виробництва», «єдиного потоку», «спадної ролучості ґрунту» та інших з метою спростування марксистської аграрної теорії¹. То-

му заслугоує на увагу монографія П. В. Свежинського, яка є першою книгою, спеціально присвяченою з'ясуванню аграрних відносин на Західній Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., а також спробою узагальнити результати марксистських досліджень з вказаної проблематики. В ній широко використано архівні джерела, частина яких вводиться в науковий обіг вперше.

Автор у передмові зазначає, що саме він розуміє під аграрними відносинами, характеризує коротко стан їх висвітлення в літературі, вказує на джерела, які послужили основою для написання монографії. Правда, визначення суті аграрних відносин не відзначається чіткістю, а в бібліографії читач чомусь не знаходить ряду праць,

¹ Тезиси докладов и сообщений шестой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы, Вильнюс, 1963, стор. 293—298.

які спеціально стосуються об'єкту дослідження. Йдеться про праці Л. О. Олесевича, В. А. Ткаченка, О. М. Львова, О. Я. Кіпермана, Є. М. Гуменюка та інших авторів². Дуже шкода, що в книзі не сказано жодного слова про дискусію, яка велася навколо аграрних проблем Галичини капіталістичної доби в історико-економічній літературі Польської Народної Республіки. Тимчасом, ця дискусія була спрямована проти поглядів буржуазних учених, які, спираючись на матеріал аграрної історії Західної України, намагалися обгрунтувати неможливість колективізації селянського господарства в Польщі³. Крім того, не використані марксистські праці зарубіжних дослідників економічної історії Австро-Угорщини, складовою частиною якої була Західна Україна. Автор не розглянув стенографічних звітів Галицького і Буковинського сеймів, в яких міститься важливий матеріал з історії аграрних порядків та ідеологічної боротьби навколо аграрно-селянського питання.

Книга починається аналізом процесу концентрації землі в поміщицькому і селянському господарстві. Автор розкриває наслідки пограбування селян під час скасування кріпацтва, наводить численні факти, які свідчать, що основні земельні масиви належали поміщикам і куркулям, а багатомільйонне селянство володіло малими клаптиками землі. З цих даних видно також процес класового розшарування протягом другої половини XIX ст. в західноукраїнському селі. Але навіть таблицю валового розподілу землі, автор нічого не каже, що треба розуміти під надільними землями, які відокремлені від приватного землеводіння (стор. 18). Говориться в книзі про купецьку та куркульсько-буржуазну земельну

власність, пібито купецьке землеводіння не було буржуазним (стор. 19). В праці не дано глибокого аналізу причин і факторів буржуазної еволюції аграрних відносин у Західній Україні. Цікаво, наприклад, простежити вплив аграрної кризи кінця XIX ст. на землеробство Західної України. Дослідник, на жаль, обмежився тільки згадкою про неї (стор. 20), а без врахування її трудно зрозуміти масову пролетаризацію західноукраїнського селянства, ліцитацію (продаж з аукціону) його господарства, еміграцію тощо.

В книзі наведено багато даних, які показують кривавий шлях вторгнення капіталізму в західноукраїнське село, змальовано жахливі картини розорення селян лихварями, куркулями, державою, фінансовим капіталом. Щоправда, в з'ясуванні цих, як і ряду інших проблем, дослідник не вважав за потрібне заглиблюватися в суть явищ. Проте вони заслуговують глибокого вивчення, бо це дозволяє повніше збагнути специфіку аграрного ладу Західної України.

Автор книги багато говорить про диференціацію сільськогосподарських виробників, наводить факти класового розшарування в західноукраїнському селі. Однак дослідник значно перебільшує пролетарську верству в ньому. Він визначає сільський пролетаріат для групи буковинських громад у 87% (стор. 34). В цілому ж нараховує 600 тис. господарств (це, власне кажучи, вся Галичина), які жили «за рахунок продажу власної робочої сили», становили армію «сільськогосподарських робітників», за своїм становищем стояли ближче до «міських робітників, ніж до селянства» (стор. 52—53).

З таким твердженням можна було б погодитись, якби П. В. Свежинський проаналізував бюджет селянської сім'ї, становище окремих груп заробітчан і ті галузі виробництва, куди вони наймалися. Випустивши з уваги особливості еволюції аграрних відносин і соціальної структури західноукраїнського села, автор основну масу селян зарахував до пролетаріату, тоді як тут переважали дрібні селянські господарства, порівняно нечисленною була куркульська верхівка і зберігали всілякі поміщицькі латифундії. В багатьох випадках міські робітники, в тому числі й на нафтопромислах, жили в селах, мали клаптик землі і покладали великі надії на власне господарство, що було єдиним джерелом їх існування під час безробіття.

В монографії показано структуру посівних площ, застосування машин в землеробстві, говориться про орендні відносини, відробітки, становище наймитів і т. д. Всі ці моменти допомагають охарактеризувати аграрні відносини в Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Одні з цих явищ вдалося розкрити глибше, про інші згадується конспективно і описово. Але ще більше вражає механічне перенесення марксистсько-ленінських положень на західноукраїнську дійсність. Автор твердить, що «збільшення посівів картоплі сприяє під-

² Л. О. Олесевич. Економічне становище гірського сільського населення Підкарпаття в кінці XIX — на початку XX ст., Зб. «З історії західноукраїнських земель», вип. 2, К., 1957; В. А. Ткаченко. Аграрні відносини в Галичині в 70—80 роках XIX ст., Зб. робіт аспірантів, Львів, 1963; О. М. Львов. Розвиток капіталістичних відносин і загострення кризи землеробства наприкінці XIX — початку XX ст. на Буковині, Наукові записки, т. 46, Чернівці, 1961; А. Я. Кіперман. Аграрные отношения на Буковине в конце XIX — начале XX вв., Ученые записки, вып. VII, Шуя, 1958; Е. Н. Гуменюк. Крупнопоместное хозяйство Галиции в период капитализма (1871—1910 гг.), Тезисы докладов и сообщений седьмой (Кишиневской) сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы, Кишинев, 1964; С. Н. Зулко. Некоторые особенности социально-экономического развития западно-украинской деревни в эпоху капитализма, «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы», Вильнюс, 1964.

³ W. Słysz. Drogi postępu gospodarczego wsi, Wrocław, 1947, стор. 7, 80.

несенню техніки сільського господарства» (стор. 60), але нічого не сказав про те, що вона була найпоширенішим продуктом у західноукраїнському селі. Картопля — це не прогрес, а нещастя Західної України. Вона слабо підтримувала людський організм, а поміщики, до того ж, продукували з неї горілку і споювали трудящих. На цій же сторінці є посилання на слова В. І. Леніна про те, що машини створюють попит на найменших робітників. І цим обмежився автор. А тимчасом, коли проаналізувати детально факти, то виходить, що застосування машин до певної міри створювало ринок для найменших робітників, але ще більше людей позбавляло роботи в зв'язку із зростанням органічної будови капіталу. Саме цим пояснюється в якійсь мірі масова еміграція з Галичини, Буковини і Закарпаття. На цей діалектичний процес застосування техніки в капіталістичному землеробстві не раз вказували класики марксизму.

Трудно погодитися з рядом інших тверджень. Так, з наведених даних виходить, що основний контингент емігрантів становили найбільш бідні верстви, а більшість міських жебраків — розорені селяни. Автор випустив з уваги те, що виїхати за океан можна було, тільки маючи деякі засоби. Ті, що нічого не мали, не могли втекти від місцевих експлуататорів. Щоб викрити концепцію про «американський спосіб життя», дослідник показує, що напередодні війни 1914—1918 рр. рееміграція переважала (стор. 115—116), тоді як поверталось з-за океану до краю не більше $\frac{1}{3}$ емігрантів. Це правда, що за океаном на долю західноукраїнського трударя випало велике горе, його експлуатували різні проїдсивіти, але не слід забувати й того, що еміграція прискорювала формування буржуазії на селі. Щодо рееміграції, то її пояснення також непереконливе.

Автор пише, що «без коня селянин не міг виконувати шарваркових робіт» (стор. 79). Чому? Та хіба ж селянин тримав коня спеціально для шарварків?! Кожному обізнаному із західноукраїнською дійсністю кінця XIX — початку XX ст. відомо, що тут у селян було порівняно багато худоби, бо малоземельний господар не міг купити машини, не мав штучних добрив і т. д. Худоба була тягловою силою, удобрявала поле, давала молоко, м'ясо, шерсть. Зрозуміло, що тримати, наприклад, коней не відповідало іншим потребам і можливостям господарства. «Кінь з'їдає господаря», — говорили тодішні економісти. Худоба прив'язувала селянина до поміщицького маєтку, але іншого виходу не існувало, бо не було до чого «рук приложити», — як відзначав І. Франко. Бракувало розвинутої промисловості, яка б поглинула аграрне перенаселення. Отже, суть полягає не в шарварках, які селянин міг і змушений був виконувати, якщо не мав худоби.

Висвітлюючи еволюцію поголів'я різних категорій худоби, дослідник спостеріг різ-

ке падіння кількості овець. Коли йдеться про селянське господарство, то причиною цього є зменшення пасовиськ, які захопили поміщики в 1848 р. (стор. 77). Але поголів'я овець зменшилось і в поміщицьких маєтках (стор. 89), які мали достатньо випасів. Очевидно, цією причиною трудно пояснити скорочення поголів'я овець. Тут варто б нагадати слова В. І. Леніна, який твердив, що вівчарство занепадало через свою нерентабельність, а зате почався розвиток м'ясного тваринництва, зокрема свиноводства, до чого спонукав попит на м'ясопродукти в Європі. Останній пояснюється розвитком промисловості і зростанням міського населення. Безпідставно буржуазну кооперацію зараховано до монополій.

Заслугове схвалення спроба дослідника визначити суть аграрного питання і оцінити ставлення різних політичних течій до його розв'язання. За останні роки з даної проблематики опубліковані спеціальні праці. Однак, це не означає, що питання висвітлене вичерпно. Та, на жаль, автор не тільки не пішов далі, а навіть не скористався тим, що вже зроблено. У книзі написано, що «польське коло» — це «подоляки», а «станьчики» — ідеологи буржуазії і т. д. А вже в «польське коло» входили як «станьчики», так і «подоляки». Одні й другі були ідеологами, передусім, польської галицької шляхти, але виражали інтерес різних угруповань. «Народовці» і «москвофіли» не очолювали молоду українську буржуазію. Це можна сказати тільки на адресу частини «народовців» і «москвофілів». Що стосується останніх, то вони в основі були носіями поміщицько-попівської ідеології. На це звернув увагу В. І. Ленін, вказавши на союз галицьких реакційних «москвофілів» з партією російських кріпосників. На думку автора, неоконсерватори — поміщики, які відмовилися від «послідовної реакційної політики» (стор. 131), тоді як це були ті ж «станьчики», що проводили реакційну політику дещо гнучкіше, але не менш послідовно, ніж «подоляки».

В книзі стверджується, що в радикальній партії було дві течії: права і ліва. Перша «не визнавала провідної ролі пролетаріату в революційному русі» (стор. 128). А хіба ліві це визнавали?! Радикальна партія в цілому, як і кожна її течія, була проти диктатури пролетаріату, отже, не стояла на позиціях марксизму. До речі, радикали мали не дві, а три течії: революційно-демократичну, соціал-демократичну і буржуазно-ліберальну. Якщо на 128 стор. сказано, що ліві їх крило очолювали І. Франко і М. Павлик, то на 137 стор. говориться, нібито між ними йшла боротьба вже на першому з'їзді партії в 1890 р.

Порівняно краще опрацьовано останній, сьомий розділ, в якому розглядається аграрний рух на Західній Україні. Тут наведено і описано багато яскравих фактів селянських виступів, говориться про вимоги селян, хоча ці вимоги не згруповані, не ви-

значено головного об'єкту боротьби для кожної з верств селянства на окремих етапах. Обійшовши цю проблему, автор все-таки назвав безпідставним твердження польського історика В. Найдус про те, що в Галичині в 1905 р. і частково на початку 1906 р. заможні селяни підтримували бідноту в боротьбі проти поміщиків (стор. 161). Насправді, в даному разі більше рації має В. Найдус. Адже на рубежі XIX—XX ст. антагонізм між всім селянством і поміщиками залишався основним. Буржуазія, що прагнула стати панівним класом, хотіла використати рух селян проти поміщиків у своїх інтересах. Ось чому вона ще відкрито не виступила проти селян-страйкарів. Та хіба про це не свідчить той факт, що страйкові комітети намагалися тримати під своєю опікою буржуазна національно-демократична партія.

В рецензованій книзі ряд проблем, що потребують глибокого теоретичного з'ясування, висвітлюється дуже спрощено, хоч насправді вони найбільш запутані і складні.

Не можна не відзначити, що монографія рясніє дрібними термінологічними, географічними, хронологічними та мовно-стилі-

стичними неточностями. Так, наприклад, у книзі субвенції ототожнюються з прибутком, замість терміна оборотний капітал вживається обіговий капітал тощо. Автор невідомо на якій підставі зарахував Покуття до найрозвинутіших землеробських районів Галичини, хоч там рілля становила всього близько 10% господарської площі. Незрозуміло також, чому радянський вчений К. Воблий, соціал-демократи Ю. Бачицький і В. Фельдман названі буржуазними дослідниками, чому з Кімполунга став Кімполонг, із Заліщиків — Залешки, з колотушок — колотавки, з валків — волки, а замість заворушення вживається «хвилювання селян» і т. п. Вкрай незадовільно зроблено переклад з польської мови, літературну редакцію монографії.

Окремі упущення і хиби тлумачення знижують науковий рівень праці, однак це не може перекреслити значної роботи, яку провів П. В. Свежинський по зборі і систематизації матеріалу, характеристиці окремих процесів і явищ аграрної історії Західної України кінця XIX — початку XX ст. Дослідження П. В. Свежинського поповнює марксистську історіографію західноукраїнських земель.

С. М. ЗЛУПКО

Хроніка та інформація

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ — МАСАМ

Прагнучи поєднувати історичну науку з практикою комуністичного будівництва, колектив Інституту історії Академії наук УРСР на початку 1964 р. взяв шефство над Дарницьким ордена Леніна шовковим комбінатом м. Києва.

За три роки науковці дуже допомогли парткому комбінату в ідеологічній роботі, зокрема в пропаганді історичних знань, основними формами якої були: організація безпосередньо в цехах читання циклових і популярних лекцій, вечорів запитань і відповідей, «днів історичної науки» та систематичне друкування статей провідних істориків на сторінках багатотиражної газети «Дарницький шовк».

Пропаганда наукових знань велася з активною участю місцевих груп товариства «Знання» Інституту історії (голова В. П. Сидоренко) та шовкового комбінату (голова С. І. Зайцев).

36 провідних науковців інституту, зокрема два члени-кореспонденти Академії наук УРСР, 7 докторів, професорів, 27 кандидатів прочитали в цехах і школі атеїзму 86 лекцій на політичні, історичні, науково-технічні, літературні та науково-атеїстичні теми, які прослухало близько 4 тис. робітників і службовців.

Щороку на комбінаті проводилися ленінські читання. З лекціями про життя, революційну діяльність В. І. Леніна та розвиток ним марксистської теорії перед слухачами університету технічного прогресу і культури й в цехах виступили члени-кореспонденти АН УРСР, доктори історичних наук, професори І. О. Гуржій, М. І. Супруненко, доктори історичних наук, професори М. А. Рубач, В. І. Клоков, кандидати історичних наук О. Й. Шусь, П. М. Балковий, А. П. Грищенко, О. С. Кудлай, А. В. Санцевич, Л. В. Олійник, І. Ф. Черніков та інші.

Йдучи назустріч XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України науковці Інституту, особливо його сектора історії техніки, посилили пропаганду науково-технічних знань. Роль науки в технічному прогресі — ця тема була головною в «день історичної науки», організований в березні 1966 р. на комбінаті. Так, кандидат технічних наук Ю. О. Анісімов прочитав лекцію — «В. І. Ленін і питання наукової організації праці», старший інженер М. М. Матійко — «В. І. Ленін і техніка». Кандидат технічних наук Г. М. Добров прочитав лекції — «Деякі закономірності науково-технічного прогресу» і «Завтра XXI століття». А. І. Грін-

круг присвятила свою лекцію питанню «Людство і науково-технічний прогрес». Великий інтерес викликала лекція кандидата історичних наук М. Ю. Брайчевського — «Кібернетика й історія».

Поряд з цикловими лекціями у цехах істориками прочитано 24 популярні лекції про рішення XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, до видатних революційних дат, на літературні та науково-атеїстичні теми. Протягом 1966 р. історики читали в цехах Шовкового комбінату 22 лекції, присвячені 50-річчю Жовтневої революції (доктор історичних наук Ф. Е. Лось — «60-річчя революції 1905—1907 рр. на Україні», доктор історичних наук А. В. Лихолат — «Здійснення ленінської національної політики на Україні», член-кореспондент, доктор історичних наук, професор М. І. Супруненко — «В. І. Ленін — організатор і натхненник перемоги соціалістичної революції, творець Української Соціалістичної держави», доктор історичних наук П. К. Стоян — «Розквіт Радянської України в братній сім'ї народів СРСР», доктор історичних наук, професор М. А. Рубач — «Велика Жовтнева соціалістична революція», доктор історичних наук, професор, Герой Радянського Союзу В. І. Клоков — «Україні в антифашистській боротьбі народів Європи». та ін.).

Інститут подав практичну допомогу партійній організації в науково-атеїстичному вихованні трудящих. При парткомі комбінату протягом двох років працювала школа атеїстів, де кандидати історичних наук М. Ю. Брайчевський, В. Г. Сарбей, А. В. Санцевич, А. П. Євтушенка та інші провели 20 занять з слухачами. Школу закінчило 37 робітників та інженерно-технічних працівників. Серед них комуністи О. М. Журкін, М. Д. Михайлов, А. М. Єфемов, Г. Д. Коваленко, Я. Д. Волков та ін.

Цікавим був вечір запитань і відповідей на науково-атеїстичні теми. На допомогу атеїстам газета «Дарницький шовк» друкувала статті кандидатів історичних наук В. Г. Сарбей і А. П. Євтушенка: «Мораль релігійна і мораль комуністична», «Вловителі душ», «Хто такі «п'ятидесятники». За три роки ця багатотиражка надрукувала 30 статей науковців інституту, які тісно пов'язували історичні та науково-атеїстичні теми з політичним і виробничим життям комбінату.

В зв'язку з підготовкою до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної револю-

ції та встановлення Радянської влади на Україні на сторінках газети «Дарницький шовк» розгорнуто пропаганду революційної і трудової історії українського народу. На що тему вже надруковано 8 статей кандидатів історичних наук: «Перша сторінка літопису» — О. Й. Шусь; «Січневе повстання» — А. П. Гриценко; «Боець Червоної Армії», «Жінка-революціонер», «Залізний комісар» — Ж. П. Тимченко; «Революційна діяльність Землячки» — М. Ф. Дмитрієнко; «В. І. Ленін про наукову організацію праці» — кандидата технічних наук Ю. О. Анісімова та ін.

Для Інституту історії стало вже традицією віддавати бібліотеці кабінету політосвіти при парткомі Дарницького шовко-

вого комбінату примірник кожної нової праці, написаної науковцями інституту. Популярністю у читачів користуються монографії: «Соціалістична націоналізація промисловості в УРСР» — доктора історичних наук П. П. Гудзенка, «Ради робітничих депутатів України в 1917 р.» — кандидата історичних наук Ю. М. Гамрецького, «Велика битва на Дніпрі» — кандидата історичних наук, Героя Радянського Союзу О. В. Мойсеева та десятки інших праць.

Активна участь істориків у комуністичному вихованні трудящих допомагає їм краще і глибше вивчити творчу працю народу та узагальнювати досвід комуністичного будівництва.

А. П. ЄВТУШЕНКО

КОНФЕРЕНЦІЯ З ПРОБЛЕМИ «БОРІТЬБА ЗА ВЛАДУ РАД НА ПОДІЛЛІ 1917—1920 рр.»

14—15 грудня 1966 р. відбулася історико-краєзнавча конференція, присвячена 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, підготовлена Кам'янець-Подільським педінститутом, Хмельницьким історико-краєзнавчим товариством, обласною Радою профспілок, обласною організацією товариства «Знання». В роботі конференції найактивнішу участь узяли Кам'янець-Подільський міськом та Хмельницький обком КПУ.

На пленарних засіданнях були заслухані доповіді: другого секретаря обкому КПУ М. І. Мехсди — «Хмельниччина напередодні 50-річчя Радянської влади», колишнього подільського губвоенкома В. Н. Федорова — «Деякі питання історії громадянської війни на Поділлі»; а також доповідь покійного доцента І. С. Зеленьюка — «До питання про історію боротьби за владу Рад на Поділлі», яку зачитав один з членів кафедри.

До участі в конференції було залучено партійних і радянських діячів Поділля 1917—1920 рр. М. М. Дерманер, секретар більшовицької організації м. Проскурова в 1917 р., зробила доповідь — «Партійні організації, Поділля в боротьбі за встановлення Радянської влади в м. Проскурові». М. І. Мельник, колишній член Дунаєвського ревкому, зробив доповідь — «Боротьба за встановлення влади Рад в м. Дунаївцях».

Кілька учасників подій революції і громадянської війни на Поділлі — П. М. Лолодзе, Е. С. Осліковська, І. Ф. Неверовський, Е. Д. Шапошников, Г. П. Сазикін, Ф. П. Попов, які не змогли приїхати на конференцію через хворобу та старість, надіслали свої доповіді, що були зачитані на конференції.

В роботі конференції взяли участь 22 учасники подій 1917—1920 рр. з Вінниці, Хмельницького, Кам'янця-Подільського.

Виступи учасників Жовтневої революції і громадянської війни на Поділлі прозвучали як живі документи й своїм пафосом та революційною патетикою справили сильне враження на присутніх.

На конференції працювали дві секції:

«Боротьба під проводом більшовицьких організацій за перемогу влади Рад на Поділлі» (керівник доцент Ф. А. Петляк) і «Поділля в роки громадянської війни 1918—1920 рр.» (керівник кандидат історичних наук М. Ф. Александра).

В роботі секцій взяли участь працівники Кам'янець-Подільського, Вінницького і Ніжинського педінститутів, історики-краєзнавці, працівники партійних та державних архівів, музеїв Вінниці, Хмельницького, Кам'янця-Подільського.

За задумом оргкомітету конференції під час її роботи потрібно було з'ясувати чимало дискусійних питань щодо Жовтневої революції й громадянської війни на Поділлі. Цілком виконати це завдання не вдалось, але накреслено план співробітництва працівників архівів з старими більшовиками. Всі доповідачі керувались положеннями ленінських праць та досягненнями радянської історіографії щодо загальної оцінки подій 1917—1920 рр. Тут цінну допомогу подав конкретний краєзнавчий матеріал Поділля, в опрацюванні якого найактивнішу участь беруть учителі. Відділ шкіл обкому КПУ та облвню вжили дійових заходів, щоб у конференції взяли участь учителі-історики майже всієї області. Здебільшого їхні виступи свідчили про серйозну роботу учителів по вивченню краєзнавчого матеріалу й показали, які багаті джерела для вивчення подій Жовтневої революції є на місцях.

Конференція ухвалила: 1. Опублікувати виступи вчителів спеціальної сторінкою в газеті «Радянське Поділля»; 2. Обласному інституту удосконалення учителів формувати видання «Методичних вказівок для IX—X класів про історію Поділля»; 3. Учителям-історикам на місцях виступити ініціаторами проведення науково-теоретичних конференцій у районах з участю партійного активу, пропагандистів, учителів, інтелігенції загалом по проблемі «Район за 50 років Радянської влади».

Без перебільшення можна сказати, що участь у конференції значної кількості учи-

телів стала для них своєрідним семінаром по методиці організації подібних теоретичних конференцій назустріч 50-річчю Жовтня на місцях. Це була також активна форма зв'язку кафедри історії інституту з учителями-істориками нашої області й конкретна допомога в їх роботі.

До участі в конференції було залучено також студентів-істориків старших курсів. 14 грудня в актовому залі інституту була влаштована зустріч студентів з старими більшовиками, в якій взяли участь близько 500 студентів усіх факультетів інституту.

Л. А. КОВАЛЕНКО

ІСТОРИКИ МОЛДАВІЇ — 50-РІЧЧЮ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Разом з усіма вченими братніх народів країни Рад готуються до славного ювілею — 50-річчя Великої Жовтневої революції й історики Радянської Молдавії.

Історичні рішення XX й XXII з'їздів КПРС, що відновили ленінські норми й принципи партійного керівництва, відкрили широкий простір для творчого розвитку радянської історичної науки. Зокрема у Молдавії особливу увагу приділено вивченню історії боротьби за владу Рад. Уже до 40-річчя Великої Жовтня науковці Інституту історії АН МРСР, Інституту історії партії при ЦК КП Молдавії й Центрального державного архіву видали збірник документів і матеріалів «Боротьба за владу Рад у Молдавії (березень 1917 — березень 1918 р.)». Це перша в республіці праця, де введено в науковий обіг багато нових документів і матеріалів, що відбивають революційний рух трудящих Молдавії протягом 1917 — початку 1918 рр.

Велике значення для дальших досліджень молдавських істориків мала проведена в листопаді 1961 р. Об'єднана наукова сесія Інституту історії АН МРСР та Наукової ради Відділу історичних наук АН СРСР з комплексної проблеми «Велика Жовтнева соціалістична революція». В її роботі взяли участь академік І. І. Мінц, член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко, доктори історичних наук І. М. Разгон, Ф. П. Шевченко та інші відомі вчені. Після сесії колектив науковців Інституту історії АН МРСР з безпосередньою допомогою академіка І. І. Мінца та члена-кореспондента АН УРСР М. І. Супруненка видав 1964 р. першу монографію, присвячену 50-річчю Великої Жовтневої революції — «Революційний рух у 1917 р. і встановлення Радянської влади в Молдавії» (обсяг 33 друкованих аркуші).

Досліджуючи революційні події 1917 р., боротьбу за Радянську владу на молдавській землі, історики республіки значну увагу приділили діяльності більшовиків у Молдавії та на Румунському фронті, прифронтовою смугою якого був наш край. Найповніше ця тема висвітлена в статтях

С. Я. Афтенюка та М. Б. Іткіса — «Деякі питання боротьби за встановлення Радянської влади в Молдавії (грудень 1917 — початок січня 1918 рр.)», А. Єсауленка — «Боротьба більшовиків проти оборонців на Бессарабському губернському з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів», вміщених у виданих 1961 р. у Кишиневі «Тезах доповідей Об'єднаної наукової сесії Інституту історії АН МРСР і Відділу історичних наук АН СРСР», та в багатьох інших статтях, надрукованих у наукових збірниках та на сторінках періодичної преси.

В 1964 р. Інститут історії партії при ЦК КП Молдавії видав «Нариси історії Комуністичної партії Молдавії» з окремим розділом — «Більшовицькі організації Молдавії в період Жовтневої революції та громадянської війни».

В усіх працях, про які йшлося вище, відбито спільну революційну боротьбу й братерську дружбу молдавського, російського, українського та інших народів нашої країни під керівництвом створеної В. І. Леніним партії більшовиків за перемогу соціалістичної революції.

Спільні революційні виступи на захист завоювань Великої Жовтня трудящих Молдавії разом з російським, українським та іншими народами Країни Рад показано в збірниках спогадів¹, де є чимало яскравих сторінок про героїчну боротьбу радянських людей проти іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції в 1918—1920 рр.

Нині історики Академії наук Молдавської РСР спільно з науковцями Інституту історії партії при ЦК КП Молдавії, працівниками Кишинівського державного університету й співробітниками Центрального державного архіву Молдавської РСР підготували

¹ За республіку Советов (воспоминания красных партизан Молдавии). 1918—1920 гг., Кишинев, 1958; Из истории борьбы за власть Советов (1918—1920 гг.). Сборник воспоминаний участников гражданской войны, Кишинев, 1964.

до 50-річчя Радянської влади ряд монографій, збірників, брошур. Серед них передусім слід назвати збірку обсягом 30 авторських аркушів — «Більшовики в боротьбі за владу Рад у Молдавії і на Румунському фронті (березень 1917—січень 1918 рр.)». Тут вперше зібрані нові документи й матеріали про діяльність більшовицьких організацій у Молдавії й на Румунському фронті в період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, про керівну роль В. І. Леніна, партії більшовиків у мобілізації трудящих Молдавії та солдатів Румунського фронту для участі в соціалістичному перевороті. Конкретні фактичні матеріали розкривають допомогу більшовиків Петрограда, Москви, Одеси в організації народних мас на боротьбу за владу Рад.

Збірник «Боротьба трудящих Молдавії проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції (1917—1920 рр.)» буде більший за обсягом, ніж попередній, — 40 авторських аркушів. Тут публікується велика кількість нового документального матеріалу, який викриває роль міжнародного імперіалізму у воєнній інтервенції на Радянську Бессарабію, вміщено цікаві джерела, що показують керівну роль партії й Радянського уряду в мобілізації мас на героїчний захист завоювань Жовтневої революції. Збірник подає також документи про братерську допомогу трудящих Радянської Росії й України своїм молдавським братам у боротьбі за свободу й незалежність.

До 50-річчя Великого Жовтня будуть перевидані «Нариси історії Комуністичної партії Молдавії» та «Історія Молдавської РСР», т. II, де ширше й глибше, ніж у попередніх виданнях, висвітлюватимуться діяльність більшовиків, боротьба трудящих

Молдавії за перемогу соціалістичної революції.

1967 р. історики нашої республіки випустять також брошури, присвячені діяльності більшовицьких організацій, життю й праці активних борців за владу Рад. Так, наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК КП Молдавії готують до друку в ювілейному році такі брошури: «Діяльність більшовиків Молдавії в період тріумфального руху Радянської влади», «Комуністична партія Молдавії — авангард трудящих республіки в боротьбі за втілення в життя ідей Великого Жовтня», «Участь трудящих республіки в захисті завоювань соціалістичної Вітчизни», «Діяльність партійної організації республіки по інтернаціональному вихованню трудящих» та ін.

Дослідники Інституту історії АН МРСР та Кишинівського державного університету підготували до видання на честь 50-річчя Великого Жовтня ряд книг для серії «Солдати революції». В серію ввійдуть праці про життя й революційний шлях активних борців за владу Рад, легендарних героїв громадянської війни, видатних діячів партії й радянської держави — М. В. Фрунзе, І. Ф. Федька, І. Е. Якіра, Г. І. Котовського, С. Г. Лазо та ін.

Вийде також невелика брошура для масового читача «Великий Жовтень у Молдавії», де популярно буде викладено основні етапи боротьби молдавського народу за перемогу Радянської влади.

Праці, підготовлені істориками Радянської Молдавії до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, будуть значним вкладом у велику справу політичного виховання трудящих нашої Батьківщини, будівничих світлого майбутнього — комунізму.

А. С. ЕСАУЛЕНКО

ПРО ЕТАП ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ «УКРАЇНСЬКА РСР У ВІДНОСИНАХ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ З КРАЇНАМИ БЛИЗЬКОГО І СЕРЕДНЬОГО СХОДУ (1945—1965)» *

Післявоєнні взаємовідносини Радянського Союзу і зокрема Української РСР з країнами Близького і Середнього Сходу ще й досі недостатньо вивчені і розроблені в радянській історіографії.

Висвітлити роль і місце УРСР у діяльності радянської дипломатії в ООН та інших міжнародних організаціях, її боротьбу на захист законних прав молодих незалежних країн Азії і Африки, проти підступів західних держав, які намагаються використати їх в імперіалістичних авантюрах, за встановлення дружніх відносин з

східними країнами — ось надзвичайно важливе і почесне завдання істориків нашої республіки.

Майже повна відсутність спеціальних праць з подібної тематики¹ обумовила на-

¹ Певний матеріал про стосунки УРСР з країнами Сходу міститься, наприклад, в працях: М. К. Головка. Вклад Радянської України в боротьбу волелюбних народів за мир і безпеку, К., 1957; Л. Лещенко. З руїн війни до тривкого миру, К., 1963; М. Білоусов. За мир і загальну безпеку. Зовнішньополітична діяльність Української РСР в 1959—1963 рр., К., 1964; К. Колосова. Міжнародні культурні зв'язки України, К., 1965; та ін.

* Стислий зміст доповіді, прочитаної на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР 1 листопада 1966 р.

стійну потребу наукової розробки даної проблеми. Протягом 1964—1966 рр. авторський колектив у складі М. Д. Дятленка, О. С. Карцева, Ю. М. Мацейка, Д. М. Філіпенка, І. Ф. Чернікова, І. М. Шекери (головний редактор — член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, керівник проблеми — доктор історичних наук професор В. І. Клоков) працював над написанням монографії «Українська РСР в політичних, економічних і культурних відносинах СРСР з країнами Близького і Середнього Сходу (1945—1965)». Дослідниками проаналізовані зв'язки УРСР не тільки з країнами Сходу, з якими Радянський Союз підтримує дипломатичні відносини протягом тривалого часу (Туреччина, Іран, Афганістан, Йемен, Об'єднана Арабська Республіка), а й з тими, що нещодавно завоювали політичну незалежність і потребують всебічної підтримки (Алжир, Марокко, Туніс, Лівія, Кувейт та ін.).

Прагнучи максимально розширити «географію» дослідження, охопити якомога більше країн, автори водночас намагались показати весь комплекс зовнішніх зв'язків нашої республіки, розкрити різноманітні форми і шляхи міжнародного співробітництва Радянської України з народами і країнами Близького та Середнього Сходу.

В процесі роботи дослідникам іноді доводилось йти справжньою науковою ціллю, хоч в їх розпорядженні були й деякі офіційальні публікації і узагальнюючі праці². Велику кількість матеріалів автори виявили в архівах багатьох установ. Так, вивчалися поточні архіви і робочі документи Міністерства закордонних справ УРСР, Українського товариства дружби і культурного зв'язку з закордоном, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Управління Уповноваженого Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР при Раді Міністрів УРСР, Української торгової палати, республіканського Міністерства охорони здоров'я, сектору зарубіжних зв'язків Президії АН УРСР, республіканської Ради професійних спілок, Управління по туризму при Раді Міністрів УРСР, Центральної наукової бібліотеки АН УРСР та інших.

Слід зауважити, що переважна більшість буржуазних дослідників фальсифікує роль СРСР, у тому числі й Української РСР, у відносинах зі Сходом. Особ-

ливо їм властиве замовчування радянської безкорисливої допомоги державам Азії і Африки. Безсоромно перекручуючи ленінську національну політику Комуністичної партії, буржуазні автори зводять злісні наклепи на Радянський Союз і його політику щодо країн Сходу, проголошують абсурдні вигадки про так званий «червоний колоніалізм» тощо³.

Отже, вказана колективна монографія — це своєрідна відповідь фальсифікаторам, вона стверджує історичну правду про Радянський Союз, Українську РСР, їх братерську допомогу мільйонним масам трудящих визволеного Сходу.

Завдання і основні напрямки дослідження визначили його структуру і зміст. Праця складається з трьох проблемних розділів, яким передує вступна частина, присвячена історичним взаєминам українського народу з східними народами з найдавніших часів і до початку хронологічних рамок дослідження.

У першому розділі увага приділяється висвітленню ролі УРСР у політичних стосунках Радянського Союзу з близькосхідними країнами, діяльності Української РСР як однієї з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй. Разом з представниками СРСР, Білоруської РСР та інших соціалістичних держав українська делегація в ООН підносила свій голос у підтримку національно-визвольної боротьби афрозазіатських народів, виступала за невідкладне виконання Декларації ООН про надання незалежності всім колоніальним країнам.

В заяві делегації УРСР на XII сесії Генеральної Асамблеї ООН говорилося, що «Україна, розташована зовсім близько від Східного Середземномор'я, не може ставитись байдуже до триваючих спалахів напруженості на Близькому Сході». Уряд УРСР заінтересований в тому, щоб становище в цьому районі стабілізувалось на основі поважання всіма країнами — членами ООН і в першу чергу великими державами прагнення арабських країн до національної незалежності, суверенітету і свободи⁴.

До сфери політичних контактів належать також відвідання Української РСР урядовими і парламентськими делегаціями Об'єднаної Арабської Республіки, Алжіру, Йемену, Сирії, Туреччини, Афганістану, Ірану та ряду інших держав Близького і Середнього Сходу.

³ Див. наприклад: Walter Z. Laquer. The Soviet Union and the Middle East, New York, 1959; його ж. Communism and Nationalism in the Middle East, London, 1957; E. R. Verge-Hodge. Turkish foreign policy 1918—1948, Geneva, 1950; D. Geyer. The Soviet Union and Iran 1917—1954, New York, 1955; C. W. Hostler. The Turkism and the Soviets, London, 1957; та ін.

⁴ Українська РСР на міжнародній арені. стор. 217.

² СССР и страны Востока. Экономическое и культурное сотрудничество, М., 1961; СССР и арабские страны. 1917—1960 гг. Документы и материалы, М., 1961; СССР и страны Африки. 1946—1962 гг. Документы и материалы, т. I, М., 1963; История внешней политики СССР, М., 1966; Українська РСР у міжнародних відносинах (1945—1957 рр.), К., 1959; Українська РСР у міжнародних відносинах (1957—1965 рр.), К., 1966; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944—1961 рр., К., 1963.

Спеціальний розділ присвячений розгляду різноманітних форм економічного співробітництва СРСР і УРСР з країнами Азії і Африки, зокрема розвитку взаємовигідної торгівлі, радянської технічної і фінансової допомоги у будівництві національної промисловості, створенні наукових закладів, підготовці кадрів спеціалістів та кваліфікованих робітників. Україна бере участь у будівництві 350 промислових підприємств і об'єктів, споруджуваних з допомогою СРСР у 31 країні світу⁵. Майже 500 фахівців республіки з різних галузей господарства працювали в 1961 р. більше ніж у 30 країнах⁶.

Згідно з статистичними даними, значна частка (23%) в загальносоюзному експорті, в тому числі і на Близький та Середній Схід, належить Українській РСР. Радянська Україна в рамках союзного експорту вивозить свою продукцію у 81 країну світу, зокрема у 43 держави Азії, Африки і Латинської Америки⁷.

Використані матеріали Управління Уповноваженого Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР при Раді Міністрів УРСР дали можливість прослідкувати, якою є частка республіки в поставках у близькосхідні країни устаткування, машин, сировини, різних видів продукції, причому слід сказати, що торгівля з ними ведеться в основному через чорноморські порти — Одесу, Херсон, Миколаїв.

Інтерес становлять також дані про участь УРСР у міжнародних виставках і ярмарках, зокрема в Дамаску (Сірія), Ізмірі (Туреччина), Алжирі (Алжирська Народна Демократична Республіка). Цьому в значній мірі сприяла також та обставина, що Українська РСР приєдналась (квітень 1960 р.) до Конвенції 1928 р. про міжнародні виставки⁸. В 1959 р. українські експонати були представлені на 13 міжнародних виставках і ярмарках, в 1960 р.—на 18, в 1961 р.—на 21, в 1962—на 16⁹. В монографії на конкретних прикладах показується докорінна відмінність радянського співробітництва від так званої «допомоги» західних держав.

У своїх відносинах з країнами Азії і Африки Радянський Союз, в тому числі Українська РСР, демонстрували і демонструють принципіально новий тип міжнародних відносин. Радянська держава буде і далі «подавати всебічну підтримку наро-

дам, які борються за своє визволення, добуватися негайного надання незалежності всім колоніальним країнам і народам; розвивати всебічне співробітництво з країнами, які добились національної незалежності...»¹⁰,— заявив на XXIII з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев.

Дружні контакти з Радянським Союзом, Українською РСР, з найпередовішою соціалістичною культурою справили свій благотворний вплив на розвиток культури, науки, мистецтва, спорту молодих незалежних держав. Неоціненне значення мала, насамперед, передача досвіду культурного будівництва в союзних республіках. Багато громадян східних країн навчалися у вищих учбових закладах СРСР і УРСР, пройшли спеціальну підготовку на радянських промислових підприємствах та в науково-дослідних установах¹¹. Допомога Радянського Союзу у ліквідації неписьменності, спільна боротьба за епідемічними захворюваннями, надання великої кількості медикаментів і препаратів становлять найважливішу ділянку радянського культурного співробітництва з країнами Сходу. Українській Радянській Соціалістичній Республіці належить ініціатива проведення в 1960 р. під егідою ООН «Міжнародного року охорони здоров'я і медичних досліджень», одне з основних завдань якого було «посилення допомоги в справі постановки охорони здоров'я в слабозвинутих країнах»¹².

Велику роль в ознайомленні трудящих нашої республіки з становищем і боротьбою народів Азії і Африки за незалежність, а останніх, в свою чергу, з життям українського народу та його досягненнями в сім'ї братніх республік відіграє Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

Зараз наша республіка підтримує тісні взаємні стосунки з 3142 зарубіжними організаціями у 112 країнах світу. Вона бере діяльну участь в роботі ЮНЕСКО. В кінці 1966—на початку 1967 р. проведені «Дні України» в Японії, Індії, Конго (Браззавіль). В Алжирі, ОАР, Марокко, Судані, Іраку, Сирії, Йемені, Афганістані, Ірані та інших країнах надсилаються українські газети, література, фотовиставки. Останнім часом були організовані виставки «Радянська Україна», «Столиця Української РСР—Київ», «Народна освіта в УРСР», «Т. Г. Шевченко», «Іван Франко», «Олександр Довженко» та ін. Так, фотовиставку до 150-річчя з дня народження великого

⁵ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, К., 1966, стор. 112.

⁶ XXII з'їзд Комуністичної партії України, 27—30 вересня 1961 року. Матеріали з'їзду, К., 1962, стор. 144.

⁷ XXII з'їзд Комуністичної партії України, стор. 144; Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 112; журн. «Економіка Радянської України», 1963, № 5, стор. 116.

⁸ Українська РСР на міжнародній арені, стор. 425.

⁹ М. Білоусов. Назв. праця, стор. 31.

¹⁰ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 23.

¹¹ Г. С. Писаренко. За широкі наукові зв'язки. Про співробітництво АН УРСР з науково-дослідними установами зарубіжних країн, К., 1965.

¹² Українська РСР на міжнародній арені, стор. 278.

Кобзаря було відправлено за кордон у 350 примірниках. Член молодіжної організації з далекого острова Маврійї, що в Індійському океані П. Ромлеля писав: «Ваша фотовиставка була надзвичайно популярна. Люди йшли на неї натовпом»¹³.

Звичайно, в процесі підготовки і написання колективної праці перед її авторами виникали ті чи інші труднощі як дослідницького характеру (відсутність деякої частини важливих матеріалів), так і редакційні (різний стиль викладу, необхідність додержання певних пропорцій тощо).

Поряд з підготовкою монографії з метою розвитку сходознавства на Україні останнім часом були зроблені такі кроки: скликання Академією наук УРСР республіканської наради сходознавців (в 1958 р.); встановлення творчих контактів з Інститутом народів Азії АН СРСР, причому з боку останнього виявлена готовність всіляко сприяти своїм українським колегам; а також підготовка нових сходознавчих кадрів — велика заслуга в цьому, безперечно, належить визначному радянському вченому-тюркологу, доктору історичних наук професору А. Ф. Міллеру. Чимало корисного дав також позитивний досвід існування при Інституті історії АН УРСР в 1964—1965 рр. Відділу історії країн Близького і Середнього Сходу.

Як відзначалось на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР (1 листопада 1966 р.), зараз є всі можливості для дальшого розвитку сходознавства в республіці*. Для цього є і відповідні кадри. Протягом багатьох років надзвичайно плідно працює старійшина українського радянського сходознавства — А. П. Ковалівський,

заслужений діяч науки УРСР, доктор історичних наук, професор, завідуючий кафедрою Харківського університету. В тій чи іншій мірі торкалися проблем сходознавства, академіки АН УРСР М. П. Бажан, І. К. Білодід, П. Г. Тичина, члени-кореспонденти С. М. Бібіков, І. О. Гуржій, доктори наук В. А. Дядиченко, В. А. Жебокрицький, С. І. Сідельников, В. Я. Тарасенко, Ф. П. Шевченко, наукові працівники та викладачі вузів столиці України О. М. Апанович, Ю. О. Боев, І. М. Бондаренко, М. Ю. Брайчевський, В. І. Волковіцький, О. І. Ганусець, М. Ф. Дмитрієнко, З. Є. Енольський, В. М. Зайцев, Г. Г. Зибіна, М. Н. Іваницький, І. М. Кулінич, Л. О. Лещенко, А. К. Мартиненко, Я. Г. Плясун, В. І. Прокоф'єв, П. С. Сохань, П. П. Удовиченко, М. М. Фролкін, а також автори вищезазваної монографії та інші.

Вихованцями харківської школи сходознавства є кандидати історичних наук Б. В. Ветров, Ю. Г. Литвиненко, Я. А. Побеленський, Н. С. Рашба, та інші. Дослідники в цій галузі є і у Львові (доктор наук Р. М. Бродський, науковці І. І. Білякевич, Я. Р. Дашкевич), в Сумах працює сходознавець — доктор історичних наук С. М. Кафтарян, в Одесі — А. Г. Атанелішвілі, В. Г. Коновалов, в Ужгороді — К. І. Гурницький; Ю. І. Патлажан — в Івано-Франківську. Є сходознавці і в інших містах республіки.

Значну роль у координації сходознавчих сил покликані відіграти Республіканська наукова Рада з історії міжнародного робітничого і національно-визвольного руху (голова — доктор історичних наук професор В. І. Клоков), а також група по вивченню країн Близького і Середнього Сходу, яка існує при Відділі нової і новітньої історії зарубіжних країн Інституту історії АН УРСР. Ряд заходів, намічених Вченою радою, має сприяти активізації науково-дослідної роботи з питань сходознавства. Мова йде насамперед про створення при Інституті історії АН УРСР структурного відділу, на який покладалось би завдання розробки найактуальніших проблем сходознавчої науки і координація відповідних досліджень в УРСР; забезпечення відділу необхідними кадрами аспірантів і науковців; періодичне видання збірників з сходознавчої тематики і організація спеціальних гуртків по вивченню східних мов. Цій справі служитиме і колективна монографія «Українська РСР у політичних, економічних і культурних відносинах СРСР з країнами Близького і Середнього Сходу (1945—1965 рр.)», яка має стати своєрідним творчим звітом авторського колективу до 50-річного ювілею Великого Жовтня і встановлення Радянської влади на Україні.

І. Ф. ЧЕРНИКОВ

¹³ К. Колєсова. Міжнародні культурні зв'язки України, К., 1965, стор. 58; газ. «Радянська Україна», 9 січня 1965 р.; газ. «Вечірній Київ», 21 листопада 1966 р.

* Відомо, що в 20—30-х роках в УРСР працювали Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців, навчальні курси східних мов, Український науково-дослідний інститут сходознавства (УНДІС), арабо-іранський кабінет при АН УРСР, Київський будинок народів Сходу, видавались наукові журнали «Східний світ» (потім «Червоний схід»). Див. про це докладно: Антологія літератур Сходу. Упорядкування, вступна стаття та примітки доктора історичних наук проф. А. Ковалівського, Харків, 1961, стор. 82—96; И. М. Фальк о в и ч. К истории Советского востоковедения на Украине, журн. «Народы Азии и Африки», 1966, № 4, стор. 270—278; І. Ф. Черніков. Радянсько-турецькі відносини в 1923—1935 рр., К., 1962, стор. 103—109.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. П. Кожукало*. Укрепление сельских партийных организаций Украины (1959—1966 гг.). *Е. И. Луговая*. Об положении Украины в период капитализма. *И. М. Кулинич*. Из истории украинско-немецких прогрессивных связей (1920—1945 гг.). *М. Х. Алешковский*. «Повесть временных лет» и ее редакции. Сообщения. *Л. Д. Витрук*. Повышение общеобразовательного и профессионально-технического уровня работниц Украины в 1926—1932 гг. *И. С. Романченко*. Т. Г. Шевченко в освещении М. П. Драгоманова. Навстречу 50-летию Великого Октября. *В помощь изучающим марксизм-ленинизм*. *В. И. Нечай*. Национально-освободительное движение и социально-экономические проблемы развития молодых национальных государств. *Из истории дружбы и связей братских народов СССР*. *М. Ф. Котляр*, *В. Ф. Панибудьласка*. Вопросы украинско-грузинских исторических связей в украинской советской историографии. *В. К. Имедадзе*, *К. С. Шипицын*. Сыновья Грузии в борьбе за власть Советов на Украине. *Н. И. Мельник*. Слово о пламенном большевике Лукьяне Табукашвили. *В. Г. Сарбей*. А. Ю. Крымский и О. С. Хаханашвили. Заметки. Охрана и использование памятников истории и культуры. В помощь преподавателю истории. Документальные повести. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *I. P. Kozhukalo*. Strengthening of the Ukrainian Rural CP Organizations (1959—1966). *I. O. Lugovaya*. On Economical Situation of the Ukraine during the Period of Capitalism. *I. M. Kulynich*. From History of the Ukrainian-German Progressive Relations (1920—1945). *M. Kh. Aleshkovsky*. «Story of Temporal Years» and Its Editing. Communications. *L. D. Vitruk*. Advance of Comprehensive and Professional Standards of Ukrainian Women-Workers in 1926—1932. *I. S. Romanchenko*. T. G. Shevchenko in M. P. Dragomanov's Interpretation. On the 50th Anniversary of the Great October and Establishment of the Soviet Power in the Ukraine. *Aid to Those Studying Marxism-Leninism*. *V. I. Nychay*. National Liberation Movement and Social-Political Problems of Young National State Development. *From History of Friendship and Relations of Fraternal Soviet Peoples*. *N. F. Kotlyar*, *V. F. Panibudlaska*. Questions of the Ukrainian-Georgian Historical Relations in the Ukrainian Soviet Historiography. *V. K. Imedadze*, *K. S. Shipitsin*. Sons of Georgia in Struggle for the Soviet Power in the Ukraine. *N. I. Melnik*. Word about the Ardent Bolshevik Lukian Tabukashvili. *V. G. Sarbey*, A. Yu. Krymsky and O. S. Khakhanashvili. Notes. Protection and Use of Historical and Cultural Monuments. Advice to Teachers of History. Documentary Tales. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News.